

ISSN 2414-9012
ISSN (Online) 2616-8766

НАУКОВИЙ
ВІСНИК

HISTORY
JOURNAL

ЧЕРНІВЕЦЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ
ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА

OF YURIY FEDKOVYCH
CHERNIVTSI NATIONAL
UNIVERSITY

Рік заснування 1996

Foundation year 1996

№ 1/2021 (53)

№ 1/2021 (53)

ІСТОРИЯ

HISTORY
SCIENCES

Чернівці
Чернівецький національний
університет
2021

Chernivtsi
Chernivtsi National
University
2021

Друкується за ухвалою вченої ради
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
*Журнал входить до переліку наукових фахових видань
України з історичних наук категорія «Б»*
Наказ Міністерства освіти і науки України № 409 від 17.03. 2020 р.
Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 21905-11805ПР від 05.02.2016 р.
Журнал індексується науково-метричною базою *Index Copernicus*
Веб-сайт: <http://hj.chnu.edu.ua>

Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича : Історія. Чернівці : Чернівецький університет, 2021. № 1. 172 с.
Ч-49 <https://doi.org/10.31861/hj2020.52>
ISSN 2414-9012
ISSN (Online) 2616-8766

Тематика наукового вісника охоплює питання історії України, всесвітньої історії, політичної історії, археології, етнології, спеціальних історичних дисциплін та краєзнавства.

У збірнику публікуються дослідницькі роботи та рецензії. Статті друкуються українською, російською, польською, румунською, англійською, німецькою та французькою мовами.

Редколегія випуску:

Олександр Филипчук, канд. іст. наук, наук. редактор (Чернівці, Україна);
Олександр Добржанський, д-р іст. наук, заст. наукового редактора (Чернівці, Україна);
Василь Ботушанський, д-р іст. наук, заступник наукового редактора (Чернівці, Україна);
Богдан Боднарюк, д-р іст. наук (Чернівці, Україна);
Степан Борчук, д-р іст. наук (Івано-Франківськ, Україна);
Юрій Макар, д-р іст. наук (Чернівці, Україна);
Анджеї Гіль, д-р іст. наук (Люблін, Польща);
Роман Дрозд, д-р іст. наук (Слупськ, Польща);
Лізавета Дубінка-Гуца, канд. іст. наук (Копенгаген, Данія);
Оксана Каліщук, д-р іст. наук (Луцьк, Україна);
Мирослав Кметь, д-р іст. наук (Банська Бистриця, Словаччина);
Ігор Крючков, д-р іст. наук (Ставрополь, Росія);
Антоній Мойсей, д-р іст. наук (Чернівці, Україна);
Штефан Пурич, д-р іст. наук (Сучава, Румунія);
Олександр Руснак, канд. іст. наук (Чернівці, Україна);
Олександр Сич, д-р іст. наук (Чернівці, Україна);
Людмила Стрільчук, д-р іст. наук (Луцьк, Україна);
Вікторія Тельвак, канд. іст. наук (Дрогобич, Україна);
Сергій Троян, д-р іст. наук (Київ, Україна);
Володимир Фісанов, д-р іст. наук (Чернівці, Україна);
Михайло Чучко, д-р іст. наук (Чернівці, Україна);
Микола Гуйванюк, канд. іст. наук, відповідальний редактор (Чернівці, Україна).

Адреса редколегії: Україна, 58012, м. Чернівці, вул. Коцюбинського, 2,
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, факультет історії, політології та міжнародних відносин, тел. тел. +38-050-538-51-10.
E-mail: o.dobrzanskiy@chnu.edu.ua

Published by Academic Council
of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University

Academic Journal Category «B»
Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine
№ 409 dated 17.03.2020
Certificate of registration KB № 21905-11805IIP dated 05.02.2016
The journal is indexed by scientific-metric base Index Copernicus
Website: <http://hj.chnu.edu.ua>

History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, Chernivtsi :
Ч-49 Chernivtsi University, 2021. № 1. 172 p.
<https://doi.org/10.31861/hj2021.53>
ISSN 2414-9012
ISSN (Online) 2616-8766

The Journal keeps readers up-to-date with concise, thoughtful reviews of key topics on all aspects of the History of Ukraine, World History, Political History, Archeology, Ethnology, Anthropology and Regional Studies.

The backbone of the Journal comprises research and reviews. Languages: Ukrainian, Russian, Polish, Romanian, English, German and French.

Editorial Board:

Oleksandr Fylypchuk, PhD in History, Editor-in-Chief (Chernivtsi, Ukraine);
Olexandr Dobrzhanskyi, Doctor of History, Deputy Editor-in-Chief (Chernivtsi, Ukraine);
Vasyl Botushanskyi, Doctor of History, Deputy Editor-in-Chief (Chernivtsi, Ukraine);
Bohdan Bodnariuk, Doctor of History (Chernivtsi, Ukraine);
Stepan Borchuk, Doctor of History (Ivano-Frankivsk, Ukraine);
Yuriy Makar, Doctor of History (Chernivtsi, Ukraine);
Andrzej Gil, Doctor of History (Lublin, Poland);
Roman Drozd, Doctor of History (Slupsk, Poland);
Lizaveta Dubinka-Guscha, PhD in History (Copenhagen, Denmark);
Oksana Kalishchuk, Doctor of History (Lutsk, Ukraine);
Myroslav Kmet', Doctor of History (Banska Bystrica, Slovakia);
Igor Kriuchkov, Doctor of History (Stavropol, Russia);
Anthonii Moisey, Doctor of History (Chernivtsi, Ukraine);
Stefan Purich, Doctor of History (Suceava, Romania);
Oleksandr Rusnak, PhD in History (Chernivtsi, Ukraine);
Oleksandr Sych, Doctor of History (Chernivtsi, Ukraine);
Lyudmila Strilchuk, Doctor of History (Lutsk, Ukraine);
Victoria Telvak, PhD in History (Drohobych Ukraine);
Serhiy Troyan, Doctor of History (Kyiv, Ukraine);
Volodymyr Fisanov, Doctor of History (Chernivtsi, Ukraine);
Mychailo Chuchko, Doctor of History (Chernivtsi, Ukraine);
Mykola Huivaniuk, PhD in History, Executive Editor (Chernivtsi, Ukraine).

Editorial Address: 58012, Chernivtsi, Kotsiubynskiyi Str. 2, Ukraine, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, College of History, Political Science and International Studies, Tel. +38-050-538-51-10
E-mail: o.dobrzhanskiy@chnu.edu.ua

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Филипчук О. СВЯТИЙ ФЕОДОР СТРАТИЛАТ І РУСЬКО-ВІЗАНТІЙСЬКІ ВІЙНИ.....	6-18
Fylypchuk O. SAINT THEODORE STRATELATES AND THE RUS'-BYZANTINE WARS ...	6-18
Балух О. ВИПРАВА ЯНА ОЛЬБРАХТА 1497 р. НА БУКОВИНУ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ВЗАСМОВІДНОСИНИ МОЛДАВІЇ ТА ПОЛЬЩІ	19-42
Balukh O. THE CAMPAIGN OF JAN OLBRACHT IN 1497 TO BUKOVYNA AND ITS INFLUENCE ON THE RELATIONS BETWEEN MOLDAVIA AND POLAND	19-42
Шваб Л., Токарська Ю. НОВАЦІЇ СУСПІЛЬНО-РЕЛІГІЙНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ XVII СТОЛІТТЯ	43-53
Shvab L., Tokarska Y. INNOVATIONS OF SOCIO-RELIGIOUS THOUGHT IN UKRAINE AT THE BEGINNING OF THE 17th CENTURY	43-53
Сумарюк Б., Герасим'юк І., Гринько Н. «ПСИХІАТРІЯ БЕЗ КАЙДАНИВ»: СТАНОВЛЕННЯ ПСИХІАТРИЧНОЇ ДОПОМОГИ В ЧЕРНІВЦЯХ кін. XIX – поч. XX ст. .	54-59
Sumariuk B., Herasyumiuk I., Hryenko N. «PSYCHIATRY WITHOUT SHACKLES»: THE FORMATION OF PSYCHIATRIC CARE IN CHERNIVTSI IN LATE 19th – EARLY 20th CENTURIES	54-59
Хома В. ЦИВІЛЬНЕ НАСЕЛЕННЯ У ПРИФРОНТОВІЙ ЗОНІ СХІДНОГО ФРОНТУ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	60-68
Khoma V. CIVILIAN POPULATION IN THE FRONTLINE ZONE OF THE EASTERN FRONT DURING WORLD WAR I	60-68
Хом'як П. РОЛЬ АДОЛЬФА ПЕТРА ШЕЛЬОНЖЕКА У СТАНОВЛЕННІ РИМСЬКО- КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ НА ВОЛИНІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД	69-76
Khomiak P. ROLE OF ADOLF PETRO SHELONZHEK'S ACTIVITIES IN THE FORMATION OF THE ROMAN CATHOLIC CHURCH IN VOLHYNIA IN THE INTERWAR PERIOD	69-76
Руснак О. ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СИСТЕМИ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ І ХОТИНЩИНИ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД	77-89
Rusnak O. MAIN TENDENCIES OF HEALTHCARE SYSTEM DEVELOPMENT OF NORTHERN BUKOVYNA AND KHOTYN REGION DURING THE INTERWAR PERIOD ...	77-89
Бестанчук Я. НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ НА ТЕРИТОРІЇ ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ ТА ХОТИНЩИНИ В ПЕРІОД ПЕРШОЇ РАДЯНІЗАЦІЇ (ЧЕРВЕНЬ 1940 – ЧЕРВЕНЬ 1941)	90-98
Bestanchuk Y. NATIONAL POLICY OF THE SOVIET GOVERNMENT ON THE TERRITORY OF NOTHERN BUKOVYNA AND KHOTYN REGION DURING THE FIRST PERIOD OF SOVIETIZATION (JUNE 1940 – JUNE 1941)	90-98
Бабіч О. ЗМІНИ У ЧИСЕЛЬНОСТІ НАСЕЛЕННЯ ОДЕСИ У ПЕРІОД ОКУПАЦІЇ 1941-1944 рр.	99-109
Babich O. QUANTITATIVE CHANGES IN POPULATION OF ODESSA DURING THE OCCUPATION IN 1941-1944	99-109
Чедолума І. МИХАЙЛО РУДНИЦЬКИЙ ТА БОРОТЬБА ПРОТИ «ШКОЛИ ГРУШЕВСЬКОГО» У ЛЬВОВІ	110-119
Chedoluma I. MYKHAILO RUDNYTSKYI AND THE STRUGGLE AGAINST THE «HRUSHEVSKYI SCHOOL» IN LVIV	110-119
Дробіна Л. РАДЯНСЬКА ФІНАНСОВА «ДОПОМОГА» ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯМ В ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	120-130
Drobina L. SOVIET FINANCIAL «AID» TO MILITARY PERSONNEL IN THE WESTERN REGIONS OF UKRAINE AFTER WORLD WAR II	120-130

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

- Безаров О.** УЧАСТЬ ЄВРЕЇВ У ПРОЦЕСАХ СТАНОВЛЕННЯ РОСІЙСЬКОГО СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНОГО РУХУ 131-142
Bezarov O. PARTICIPATION OF JEWS IN THE PROCESSES OF RUSSIAN SOCIAL-DEMOCRATIC MOVEMENT 131-142

ЕТНОЛОГІЯ

- Мельничук Г., Дутка В.** ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТОК НАРОДНОГО УЖИТКОВОГО МИСТЕЦТВА КОСІВЩИНИ (КІНЕЦЬ XVIII – ДРУГА ПОЛ. XIX ст.) 143-150
Melnychuk H., Dutka V. ORIGIN AND DEVELOPMENT OF FOLK APPLIED ART OF KOSIV REGION (END OF 18th – SECOND HALF OF 19th CENTURIES) 143-150

ПУБЛІКАЦІЯ ДЖЕРЕЛ

- Ковалець Т.** «LITWIE Z KORONĄ SPÓLNA SPRAWA...». ОБЛОГА ЗАПОРОЖЦЯМИ ГОМЕЛЯ ТА КОЗАЦЬКО-ЛИТОВСЬКІ ПЕРЕГОВОРИ У ЧЕРВНІ 1651 РОКУ ЗА МАТЕРІАЛАМИ МАЛОВІДОМИХ ДОКУМЕНТІВ (ПУБЛІКАЦІЯ ДЖЕРЕЛ) 151-158
Kovalets T. «LITHUANIA WITH THE CROWN HAS A COMMON CAUSE...». THE SIEGE OF GOMEL BY THE COSSACKS AND THE COSSACK-LITHUANIAN NEGOTIATIONS IN JUNE 1651 ON THE BASIS OF LITTLE-KNOWN DOCUMENTS (PUBLICATION OF SOURCES) 151-158

РЕЦЕНЗІЇ

- Карліна О.** МІСЬКА ВЛАДА В ІСТОРИКО-ПОРІВНЯЛЬНОМУ ДОСЛІДЖЕННІ. РЕЦЕНЗІЯ НА КНИГУ: СЕРГІЙ ДОБРЖАНСЬКИЙ. МІСЬКЕ УПРАВЛІННЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ, ГАЛИЧИНИ І БУКОВИНИ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ФУНКЦІОНУВАННЯ ОРГАНІВ ВЛАДИ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX ст.): МОНОГРАФІЯ. ЧЕРНІВЦІ: ДРУК АРТ, 2021. 452 с. 159-161
Karlina O. CITY AUTHORITIES IN HISTORICAL AND COMPARATIVE STUDY. BOOK REVIEW: SERHII DOBRZHANSKYI. MUNICIPAL ADMINISTRATION OF RIGHT-BANK UKRAINE, GALICIA AND BUKOVYNA: COMPARATIVE ANALYSIS OF GOVERNMENT BODIES FUNCTIONING (SECOND HALF OF 19TH – EARLY 20TH CENTURIES): MONOGRAPH. CHERNIVTSI: DRUK ART, 2021. 452 p. 159-161
- Борчук С.** УКРАЇНСЬКІ ПИСЬМЕННИКИ ОЧИМА ІСТОРИКА. РЕЦЕНЗІЯ НА КНИГУ: МИКОЛА ГУЙВАНЮК. «НА ШЛЯХУ ПОСТУПУ МИ ЛИШ КАМЕНЯРІ...». УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ТА КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОМУ ЖИТТІ ГАЛИЧИНИ Й БУКОВИНИ (КІНЕЦЬ XIX – ПОЧАТОК XX ст.). ЧЕРНІВЦІ: ДРУК АРТ, 2021. 432 с. 162-165
Borchuk S. UKRAINIAN WRITERS THROUGH THE EYES OF A HISTORIAN. BOOK REVIEW: MYKOLA HUIVANIUK. «ON THE WAY FORWARD WE ARE JUST STONE-CRASHERS...». UKRAINIAN LITERARY INTELLIGENTSIA IN THE SOCIO-POLITICAL AND CULTURAL-EDUCATIONAL LIFE OF GALICIA AND BUKOVYNA (LATE XIX –EARLY XX CENTURIES.). CHERNIVTSI: DRUK ART, 2021. 432 p. 162-165
- Яценюк Ф.** ІСТОРІЯ ВЛАДНИХ СТРУКТУР НА БУКОВИНІ. ПОГЛЯД З СЬОГОДЕННЯ. РЕЦЕНЗІЯ НА КНИГУ: ВАСИЛЬ БОТУШАНСЬКИЙ. НАРИСИ З ІСТОРІЇ ФОРМУВАННЯ І ФУНКЦІОНУВАННЯ ВЛАДНИХ СТРУКТУР НА БУКОВИНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТ.). ЧЕРНІВЦІ, 2020. 160 с. 166-169
Yatseniuk F. HISTORY OF POWER STRUCTURES IN BUKOVINA. A VIEW FROM TODAY. BOOK REVIEW: VASYL BOTUSHANSKYI. ESSAYS ON THE HISTORY OF FORMATION AND FUNCTIONING OF POWER STRUCTURES IN BUKOVYNA (SECOND HALF OF 19th – EARLY 20th CENTURIES). CHERNIVTSI, 2020. 160 p. 169-169
- Ільницький В., Глібішук М.** РЕЦЕНЗІЯ НА КНИГУ: HERETZ L. RUSSIA ON THE EVE OF MODERNITY POPULAR RELIGION AND TRADITIONAL CULTURE UNDER LAST TSARS. CAMBRIDGE: CAMBRIDGE UNIVERSITY PRESS, 2008. 268 p. 170-171
Ilnytskyi V., Hlibishchuk M. BOOK REVIEW: HERETZ L. RUSSIA ON THE EVE OF MODERNITY POPULAR RELIGION AND TRADITIONAL CULTURE UNDER LAST TSARS. CAMBRIDGE: CAMBRIDGE UNIVERSITY PRESS, 2008. 268 p. 170-171

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Науковий вісник Чернівецького університету імені
Юрія Федьковича: Історія. – № 1. – 2021. – С. 6–18
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. – № 1. – 2021. – pp. 6–18
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2021.53.6-18>
hj.chnu.edu.ua

УДК 930.271.

© Олександр Филипчук* (Чернівці)

СВЯТИЙ ФЕОДОР СТРАТИЛАТ І РУСЬКО-ВІЗАНТІЙСЬКІ ВІЙНИ

У статті йдеться про конструкцію образу святого Феодора Стратилата як захисника візантіїців під час русько-візантійських війн X ст. Оскільки уявлення про переможну роль святого Феодора Стратилата було запозичене із візантійських текстів староруським літописцем, то визначення форм пам'яті про святого включає перечитання повідомлень візантійської літератури про напад русів на Константинополь у 941 р. та битву з русами під Доростолом у 971 р. Детально аналізуючи оповідь Життя Василя Нового про війну з русами 941 р., автор доводить, що стратиг Феодор виступає у Житті як святий, а не гаданий стратиг фемі Фракії. Після чого, визначаються форми актуалізації пам'яті про святого Феодора Стратилата в Константинополі, а саме – ті з них, що були спричинені останньою великою війною з русами Святослава Хороброго. Зокрема, увага звертається на те, що після кампанії Іоанна Цимісхія проти русів у 971 р. поширюється сприйняття серед візантійських авторів кінця X ст. пов'язувати святого Феодора саме з Фракією. Окремо висвітлюється питання джерел Історії Лева Диякона та Огляду історії Іоанна Скілиці про роль святого Феодора у битві під Доростолом. Визначається, що саме нетривале перейменування Доростолу у Феодорополь вплинуло на посилення культу святого на цих землях. Автор припускає, що зміна ментальної географії культу святого вплинула на староруського літописця, який з пізнішої перспективи вирішив привести святого Феодора на поле бою з русами у 941 р. з «Фраки».

Ключові слова: святий Феодор, Русь, Візантія, Константинополь, Доростол, Святослав Славний, Іоанн Цимісхій.

Oleksandr Fylypchuk (Chernivtsi)

SAINT THEODORE STRATELATES AND THE RUS'-BYZANTINE WARS

Abstract. The article discusses the function of memory of saint Theodore Stratelates as a protector on the battlefield in the Rus'-Byzantine wars. A thorough analysis of the evidence found in the Life of Saint Basil the Younger, History of Leo the Diacon, Synopsis of John Skylitzes and the Rus'ian Primary Chronicle leads us to conclude that Theodore Stratelates' memory was created after the attack of Rus' on the Constantinople in 941 and the campaign of John Tzimisces against the Rus' in 971. The comparison of sources (the Life of Saint Basil the Younger and the Rus'ian Primary Chronicle) carried out by the author enables to think that the strategos Theodore in the narrative of the Life of Saint Basil the Younger was a saint. The study of both cases shows that the war of emperor John Tzimisces with the Rus' of Svyatoslav the Glorious changed the geography of the cult of Theodore Stratelates. The attention is paid to the sources of

* к.і.н., асистент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

PhD in History, Assistant Professor, Department of History of Ukraine, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.

orcid.org/0000-0001-5185-1743

e-mail: o.fylypchuk@chnu.edu.ua

two Byzantine narratives (the History of Leo the Diacon and a Synopsis of John Skylitzes) about the role of Theodore Stratelates in the battlefield at Dorostolon. As such the renaming of Dorostolon to Theodoropol became part of the military ideology of emperor John Tzimiskes, being its apology of the cult of Theodore Stratelates in this land. This gives some grounds for assuming that this change of the geography of the cult in Dorostolon greatly influenced later chroniclers such as author of the Rus'ian Primary Chronicle.

Keywords: saint Theodore, Rus', Byzantium, Constantinople, Dorostolon, Svyatoslav the Glorious, John Tzimiskes.

Війна з неспокійними сусідами, якими виявилися руси для Візантії упродовж усього довгого Х ст., репрезентувала різні форми пам'яті, відлуння котрих відчувалося ще набагато пізніше, коли епоха бурхливих походів відійшла у далеке минуле, а руси із небезпечних ворогів перетворилися у християнський народ. Перш за все, вони включали у себе як есхатологічні переживання, в яких місце русів та, головне, їхнє ім'я, виявилось надзвичайно затребуваним, так формували й інші «місця пам'яті», де змішувалися події, напади, правителі, але незмінними залишалися герої цієї іншої пам'яті – візантійські святи та їхня допомога у війні з русами.

У цій невеликій роботі я сподіваюся простежити за тим, як функціонувала ця пам'ять про святого Феодора Стратилата та його гадану переможну роль у конфліктах з русами. Зокрема, зупинимось на тому, які тексти формували цю пам'ять та яким чином вона зазнавала змін під час трансляції. Чи було це внаслідок актуалізації цієї пам'яті під впливом останньої великої війни з русами Святослава чи тут відбувалося цілковите переосмислення сприйняття ролі святого Феодора Стратилата? Окрім цього, з'ясуємо, наскільки відокремленими є пам'ять, підживлена агіографією, та «місця пам'яті», формовані не без підтримки культу св. Феодора Стратилата імператором Іоанном Цимісієм.

Свого часу А.Н. Веселовський вперше зауважив різючі подібності в описі походу русів на Константинополь в червні 941 р., які зустрічаються у ПВЛ та Житії Василя Нового.¹ У своїх міркуваннях він спирався на фрагмент з неопублікованого тоді ще одного з грецьких рукописів Житія. Як пізніше виявилось, саме цей грецький кодекс (Moscow Synodal Library gr. 249), який А.Н. Веселовський опублікує дещо згодом, залишається на сьогодні найбільш важливим для вивчення цього тексту.² Після публікації С.Г. Вілінським середньовічного слов'янського перекладу Житія Василя Нового³, спостереження А.Н. Веселовського отримали блискуче підтвердження: давньоруський літописець не лише читав слов'янський переклад Житія, але й використовував його, зокрема, для створення свого нарративу походу князя Ігоря. Вже А.А. Шахматов з усією очевидністю показав, як працює літописець, використовуючи тут слов'янський переклад Житія вкупі з іншим перекладним текстом – хронікою Продовжувача Георгія Амартола.⁴ В спеціальному зіставленні А.А. Шахматов навів як запозичення з Житія, так і розходження, які існують між цими текстами.⁵ З-поміж усіх тотожних фрагментів нас далі цікавитиме лише один з них, а саме: оповідь про візантійських стратигів, які відзначилися у відбитті нападу русів улітку 941 р.

ПВЛ 44-45 Л	Житіє Василя Нового
потомъ же пришедъшемъ во емъ ѿ востока. Памъфиръ деместикъ. съ. мѣ. ми тысящъ. Фока же патрекии съ Макидонъ. Федоръ же стратилатъ съ Фраки. с ними же и саиновъници боаръстии. вбидоша Русь вколо. ⁶	Потомъ же пришедшемъ во емъ на нихъ отъ востока, Панфиръ доместикъ воискии с четырьми десяти тысящъми, Фока патрікеи с македоняны, Федоръ же святѣишии стратигъ съ фракисіаны, съ ними же и сановници боярстїи, иже по прірочномуу Спогарисъ, и обыдоша ихъ окрестъ. ⁷

Як бачимо, літописець не систематично, але досить довільно скорочує текст свого безпосереднього джерела. З-поміж іншого, він пропускає ряд подробиць, які, вочевидь, були важливими для агіографа, якщо останній двічі наголошував на них. Серед них і виключення з нарративу, схоже, малозрозумілого не лише йому, але й автору слов'янського перекладу, одного із означень для «стратилата Феодора» – «иже по прірочномуу Спогарисъ».⁸ Більше того, він випускає також означення «святїишии», замінюючи його звичним йому «стратилат». Також важливо, що це

не останні зміни, які допустив літописець стосовно «стратилата Феодора». На відміну від свого джерела, у *ПВЛ* Феодор тут виступає як «же стратилать съ Фраки», коли у *Житії* він приходиться «съ фракісіаны».⁹ Сумнівно, що таке виправлення чи, зрештою, скорочення можна пояснити лише неухважністю літописця або як наслідок незрозумілості для нього вжитого в його джерелі «съ фракісіаны». Раніше зроблена ним заміна «святійшого» на «стратилата» вказує на те, що літописець не лише прямо запозичував із слов'янського перекладу *Житія* Василя Нового, але додавав нові контексти, серед яких і зв'язок «стратилата Феодора» з Фракією. Чому він приводить «стратилата Феодора» на поле битви з русами саме «съ Фраки»?

Перш ніж взятися за пошуки відповіді на поставлене питання, поглянемо ще раз на два фрагменти з грецького *Житія* Василя Нового та його слов'янського перекладу, де йдеться про прихід візантійських стратигів із військом проти русів. Спершу у пророцтві Василя імена візантійських стратигів з'являються як передбачення до того часу, коли війська русів сплять усе узбережжя від Хризополя до Єрону: Ὅμως ἐλεύσεται πρὸς αὐτοὺς μετὰ στρατοπέδου ἰκανοῦ Φωκᾶς ὁ πατρικιός, ὃς μετ' ὀλίγον γενήσεται μάγιστρος καὶ δομέστικος τῆς βαρείας δυνάμεως τῶν σχολῶν, μετ' αὐτοῦ δὲ καὶ Θεόδωρος ὁ ἀγιώτατος στρατηγός, ὁ τῆ προσωνυμίας Σπογγάριος. Ἐλεύσεται δὲ εἰς ἀντίληψιν αὐτῶν καὶ Πανθῆρ ὁ δομέστικος μετὰ τεσσαράκοντα χιλιάδας ἀνδρῶν μαχητῶν σπωμένῶν ῥομφαίαν καὶ εἰδότην πολεμεῖν γενναίως, οἵτινες τῆ πρεσβεία τῆς Θεοτόκου τῶν ἐπουρανίων τε δυνάμεων καὶ πάντων τῶν ἀγίων κατισχύσωσι τῶν πολεμίων.¹⁰ («Тоді вийде проти них з великим військом *патрикій* Фока, який незабаром стане *магістром* і *доместиком* [] *схол*. З ним і Феодор, святійший стратиг, за ім'ям Спонгарій. Вийде їм на допомогу і *доместик* Панфир, із сорока тисячами воїнів з оголеними мечами, вмілих у битві. Стараннями Богородиці, небесних сил та усіх святих вони переможуть ворогів»).

Іншого разу агіограф наводить не лише їхні імена та кількість сил, але й додає декілька слів про походження цих воїнів. Після оповіді про спустошення русами Нікомідії та Пафлагонії, він знову повертається до теми приходу візантійських стратигів на поле бою: Τότε γοῦν παρεγένοντο ἐξ ἀνατολῶν ὁ δομέστικος Πανθῆρ μετὰ τεσσαράκοντα χιλιάδας φοσσάτου, εἶτα καὶ Φωκᾶς ὁ πατρίκιος μετὰ πλείστου φοσσάτου τῶν Μακεδόνων, ὡσαύτως καὶ Θεόδωρος ὁ ἀγιώτατος στρατηλάτης, ὃ ἐπόνυμον Σπογγάριος, μετὰ στρατοῦ καὶ αὐτὸς πλείστου τῶν Φρακησίων.¹¹ («Тоді прийшов із сходу *доместик* Панфир із сорокатисячним військом, також *патрикій* Фока з дуже великим військом македонян і Феодор, святійший стратиг, на ім'я Спонгарій, з великим загоном фракісійців»).

Як бачимо, Григорій, автор *Житія* Василя Нового, у двох наведених вище пасажах наводить ідентичний перелік імен візантійських стратигів, титули яких та, головне, їх пізніше надання, добре йому відомі. Так, у *Житії* фігурують три стратиги: *патрикій* (*магістр* та *доместик схол*) Фока, *доместик* Панфир та «святійший стратиг» Феодор «за іменем Спонгарій». Порівняно із візантійськими хроніками, які описують похід русів на Константинополь, *Житіє* не згадує двох головних героїв – *патрикія* Феофана та *магістра*, *доместика схол* Іоанна Куркуаса.¹² Щодо першого, то, мабуть, після його нещасливої участі у змові проти імператора Костянтина VII Багрянородного та подальшого заслання, його постать та діяння були піддані забуттю.¹³ Враховуючи те, що Григорій пише *Житіє* Василя Нового не раніше 940-х рр., то таке забуття *патрикія* Феофана може знайти пояснення.¹⁴

Дещо інакший вигляд має відсутність у цьому переліку *магістра* та *доместика схол* Іоанна Куркуаса. На відміну від патрикія Феофана, його місце серед героїв відбиття нападу русів у *Житії* посідає *доместик* Панфир. Згідно з хронікою Симеона Логофета, імператор Романа I Лакапін все ж змістив Іоанна Куркуаса та призначив замість нього свого родича Панфірія.¹⁵ Не викликає сумнівів те, що цей родич імператора, *доместик* Панфірій тотожний Панфіру *Житія* Василя Нового. Оскільки *доместиком* Панфірій пробув зовсім недовго (не більше одного року),¹⁶ то яким чином він витіснив із переліку головних героїв війни 941 р. Іоанна Куркуаса? Вочевидь, знову, як і у випадку із *патрикієм* Феофаном, тут відбулося досить короткочасне *damnatio memoriae* Іоанна Куркуаса. Це може вказувати на те, що Григорій писав свій текст тоді (944-945 рр.), коли *патрикій* Феофан та *магістр* Іоанна Куркуас перебували в опалі, звідки й поява його наступника *доместика* Панфірія на полі битви з русами, чого, варто відзначити, зовсім не зауважують візантійські хроністи.

Цьому не суперечить те, що Григорій має набагато більше інформації про іншого стратига – *патрикія* Фоку. Схоже, він добре обізнаний із кар'єрою *патрикія* Варди Фоки, коли пише, що на час війни з русами він був *патрикієм*, але згодом (наприкінці 944 р. – на початку 945 р.) став *магістром*

та *доместиком схол.*¹⁷ Це його поодинокі уточнення можна розглядати як натяк на те, що Григорій пише у час, коли Варда Фока все ще є *магістром* та *доместиком схол.* Зважаючи на те, що Варда Фока виконував свої функції майже десять років, то чіткіше визначення часу його роботи навряд чи є можливим.¹⁸ Утім, Григорій зазначає, що *патрикій* Варда прибув із «македонянами». Останнє вказує на те, що Варда Фока міг бути стратигом феми Македонія. Якщо так, то сумнівно, що подібна інформація могла бути пригадана набагато пізніше від описуваних у *Житії* подій.¹⁹

Наступний стратиг, який приводить інших воїнів феми, цього разу «фракісїїв», є «святїйший» Феодор, за іменем Спонгарій. Його не згадує жодне інше джерело, окрім вже цитованого повідомлення *ПВЛ*, автор котрої у свою чергу скористався слов'янським перекладом *Житія* Василя Нового. Ця обставина не сховалася вже від А.Н. Веселовського. Схоже, вчений вірив у реальність стратига Феодора, бо запитував, чому цей стратиг Феодор названий у *Житії* «святїйшим»? Дослідник обережно припускав, що тут, можливо, йдеться про вплив легенди святого Феодора на текст *Житія*, але так і не запропонував вирішення цього заплутаного питання.²⁰

Загалом дискусія над цим повідомленням *Житія* почалася не стільки з роботи А.Н. Веселовського, як із серії коротких статей та заміток Анрі Грегуара, які, у свою чергу, викликали критичну відповідь Франца Дьолгера.²¹ Доводиться пошкодувати, що повноцінної дискусії тоді так і не вийшло, оскільки початок Другої світової війни обірвав усталений порядок історіографії.

Поглянемо на результати тодішньої дискусії вже у світлі нового критичного видання *Житія* Василя Нового.²² У двох своїх роботах, присвячених походу князя Ігоря 941 р. та останній кампанії імператора Іоанна Цимісхія проти русів, Анрі Грегуар вперше визначив цього невідомого іншим джерелам «стратига Феодора Спонгарія» як святого Феодора Стратилата.²³ Безумовним аргументом на користь цієї ідентифікації, слідуючи за Анрі Грегуаром, виступає епітет «святїйший», якщо прикласти його до певного стратига феми Фракісїїв.²⁴ Більше того, вчений намагався пояснити й означення «Спонгарій», під яким фігурує цей загадковий стратиг. Так, Анрі Грегуар вважав, що *Σπογγάριος* виникло у тексті *Житія* під впливом деформації *Σποράκιος*, яке вказувало, відповідно, на назву одного із кварталів Константинополя (*Σποράκιου*), де містився храм, присвячений св. Феодору.²⁵ Зважаючи на те, що *Житія* Василя Нового було написане жителем Константинополя, то надання ним св. Феодору такого означення видається досить правдоподібним. Виводячи св. Феодора з *Σποράκιου*, Анрі Грегуар дещо послаблює свої аргументи наполяганням на тому, що в «архетипі» *Житія* читалося саме *Σφοράκιος* чи *τὸν Σφοράκιου*, а не *Σποράκιος* і навіть «*θρακισσιών*» як військо св. Феодора.²⁶ Вчений спекулював на тому, що у *ПВЛ* читається саме «св Фраки», що, на його думку, є перекрученням від *Σφοράκι*.

Однак слов'янський переклад *Житія* не дає підстав для подібних спекуляцій. Спершу Феодор, «пресвятий стратиг» названий «иже по прирочному имени Вагарись», а в другому фрагменті він «святїйший стратиг» з «фракісіаны»... «по прирочному Спогарись».²⁷ Останнє «Спогарись», як це цілком очевидно, є буквальною запозиченням гр. *Σπογγάριος*. З цього випливає, що «св Фраки» не є перекрученням від гіпотетичного *Σφοράκι*, а має інше походження. Як, власне, й те, що присутність у слов'янському перекладі «Спогарись» суперечить припущенню про читання у грецькому тексті, з якого й був зроблений переклад, вже деформованої форми *Σποράκιος*.

Схоже, така деформація від *Σποράκιος* до *Σπογγάριος* пройшла досить швидко, оскільки останнє визначення не відоме іншим грецьким рукописам *Житія*. Окрім цього, Анрі Грегуар зауважив близькість дати нападу русів (11 червня) до пам'яті св. Феодора (8 червня).²⁸ Як виходить із його міркувань, останнє й могло сподвигнути агіографа помістити св. Феодора на поле битви. Це припущення дещо послаблюється тим, що до точної відповідності дат тут далеко. Утім, очевидним є інше. Агіограф писав не по гарячих слідах походу русів 941 р., а працював над цим текстом дещо пізніше. Тому дуже сумнівно, що він міг пригадати точний день походу русів, який, власне, зазначається лише у візантійських хроніках. Вочевидь, він виходив із більш загального здогаду: коли напад русів припадав на літо (останнє, судячи із всього, мусило закарбуватися в його пам'яті), то св. Феодор, з огляду на його *μνήμη* (8 червня), виявився саме тим святим воїном, допомога котрого у цій війні була конче необхідною.

Інакше вважав Франц Дьолгер. Аналізуючи роботи Анрі Грегуара у радше анотації, ніж повноцінній замітці, Франц Дьолгер одразу ж відкинув асоціацію походу русів із пам'яттю св. Феодора, вважаючи, що напад три дні після пам'яті вже не міг породити подібні переживання.

Вчений сумнівався у тому, що у *Житії* йшлося саме про св. Феодора. Варто відзначити, що Франц Дьолгер справедливо відкинув спекуляцію Анрі Грегуара щодо походження літописного «сь Фраки» від Σφοράκι, але додав і свої, не менш спекулятивні судження.²⁹ Так, Франц Дьолгер був схильний не виводити Σλογγάριος від місцини, де був храм св. Феодора, а пропонував вважати це означення цілком коректним іменем. Щоправда, вчений утримався від відповіді, чому це ім'я не фіксується у жодному візантійському джерелі. У зв'язку з цим Дьолгер спекулював над тим, що у оригіналі *Житія* читалося στρατηγός, а не στρατηλάτης.³⁰ Але це не є правильним. В усіх списках *Житія* фігурує Феодор Спонгарій як «стратилат». Також Дьолгер намагався нівелювати найбільш відповідне для Феодора Спонгарія означення – «святійший». На його думку, ἁγιώτατος вжитий в *Житії* у значенні «благочестивий», а не звичному «святійший». Однак таке припущення вченого нічим не виправдане. Дуже сумнівно, що агіограф, котрий приводить «стратилата» Феодора на поле бою з русами, вживав ἁγιώτατος в іншому контексті. Більше того, автор слов'янського перекладу мав проблеми з перекладом означення Σλογγάριος, але у випадку із ἁγιώτατος він добре зрозумів своє джерело.³¹

Відкидаючи аргументи Анрі Грегуара, Франц Дьолгер волів вбачати у Феодорі Спонгарії реального стратига феми Фраксіїв, котрий разом із іншими візантійськими стратигами воював з русами. Проте у такому разі чому автор *Житія* наділяє його такими епітетами, які характерні саме для святого? З іншого боку, цей постульований Дьолгером стратиг не згадується у досить детальних описах війни з русами у візантійських хроніках.³² З-поміж усіх перелічених моментів лише вказівка у *Житії* на θρακισίων якоюсь мірою може видавати заміщення реального стратига феми Фраксіїв на св. Феодора. Однак наскільки можливим було подібне заміщення, коли про участь цього стратига нічого невідомо іншим візантійським джерелам?

Стратилат Феодор виступає у *Житії* Василя Нового саме як святий, а не стратиг феми Фраксіїв. Як можна бачити наразі із бази *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit (PmbZ)*, дискусія між Анрі Грегуаром та Францом Дьолгером не мала подальшого значення. Зокрема, у цьому масштабному просопографічному довіднику фігурують два персонажі, які, схоже, існують лише у дослідницькій фантазії: 1. *Феодор* (PmbZ #27699) та 2. *Феодор Спонгарій* (PmbZ # 27700).³³ Обидві біографії конструюються авторами *PmbZ* на основі повідомлень *ПВЛ* та, відповідно, *Житія* Василя Нового. Щодо першого (PmbZ #27699), то прочитання інформації *ПВЛ*, зрештою, вторинної до свідчень *Житія* чи, точніше, його слов'янського перекладу, відбувається наступним чином. Справедливо акцентуючи на тому, що Феодор у *ПВЛ* названий стратилатом, далі автори *PmbZ* визначають його як стратига феми Фракія! Цього уявного Феодора, «стратига феми Фракія» у *PmbZ* відмежовують від іншого, а саме – Феодора Спонгарія. Стосовно його «біографії», то у статті *PmbZ* він виступає як цілком реальний стратиг чи стратилат феми Фраксіїв. Автори *PmbZ* обережно натякають на можливість ототожнення цих стратигів, проте виокремлення ними їхніх «біографій» навряд чи є виправданим. У світлі використання у *ПВЛ* слов'янського перекладу *Житія* Василя Нового, відокремлювати цього Феодора від Феодора Спонгарія, як це роблять автори *PmbZ*, є абсолютно неправильним кроком, тим самим створюючи вигаданого персонажа русько-візантійської війни – Феодора, стратига феми Фракія. На жаль, чітко зауваживши зв'язок Феодора з Фракією, автори *PmbZ* прийшли до хибного висновку. Це ж стосується й Феодора Спонгарія (PmbZ # 27700), реальність існування котрого як стратига феми Фраксіїв нічим не підкріплена. Не зауважуючи іншої можливості, зокрема ідентифікації святійшого стратилата Феодора як святого, автори *PmbZ* створили двох вигаданих героїв війни з русами 941 р.

Фінал кампанії імператора Іоанна Цимісхія проти русів Святослава видавався для сучасників зовсім не певним. Попри дошкульні поразки, «велика армія» русів не поспішала здаватися, а їхній лідер – руський князь Святослав покладав особливу надію на останній бій, який мав повернути втрачене та змінити хід конфлікту, що складався несприятливо для колишніх найманців покійного імператора Никифора II Фоки. Після короткочасної деморалізації внаслідок смерті одного з їхніх лідерів відбувся несподіваний для візантійської армії наступ русів, датований Левом Дияконом з точністю до дня (п'ятниця, 24 липня 971 р.).³⁴ Під час замішання у рядах візантійської армії, яке, вочевидь, видалося дуже тривожним для Іоанна Цимісхія, візантійці, за словами Лева Диякона, побачили прихід на поле бою під Доростолом невідомого вершника: «Кажуть, що перед ромеями з'явився якийсь вершник на білому коні. Очоливши військо, закликав його наступати на скіфів.

Завдяки чудесам він розділяв і розбивав їхні ряди. Ніхто не бачив його, як розповідають, у таборі війська ані до битви, ані після неї, хоча імператор шукав його, щоб гідно одарувати і подякувати за те, що він зробив. Але пошуки були безрезультатними. У подальшому поширилась думка, що це був великомученик Феодор, якого молив імператор за себе та все військо бути соратником, покровителем і рятівником у битвах. Кажуть, що напередодні битви вночі відбулося наступне. У Візантії одній дівчині, яка посвятила себе Богу, явилася у сні Богородиця, котру супроводжували вогненні воїни. Вона сказала їм: «Покличте до мене мученика Феодора», – негайно до неї привели хороброго і сміливого озброєного чоловіка. Богородиця звернулася до нього зі словами: «Твій Іоанн у Доростолі, о Феодоре, поборює скіфів і перебуває у дуже складному становищі. Намагайся його рятувати, якщо не поспієш, то йому не минути небезпеки». Той сказав, що готовий схилитися Матері свого Господа і Бога і, сказавши це, одразу ж пішов. Сон відлетів від очей дівчини. Ось таким чином справдився сон цієї дівчини». ³⁵

Подібна історія про прихід св. Феодора на поле битви під Доростолом міститься й в *Огляді історії* Іоанна Скілиці, але, щоправда, з дещо іншим її фіналом вшанування ролі святого імператором Іоанном Цимісієм: «Кажуть, що ромеї отримали тоді й божественну допомогу. Оскільки в їхньому тилу піднялася буря і обернулася до обличчя скіфів, не даючи їм можливість втілити задумане у битві. Все ромейське військо побачило якогось воїна, який бився попереду всіх на білому коні, витісняв ворогів та руйнував їх стрій, але ні раніше, ні пізніше ніхто не знав його, тому вважали його Феодором, одним із переможних мучеників. Імператор завжди завдячував таким захисникам та заступникам перед ворогами, але й битва ця відбулася у той же день, коли завжди святкується пам'ять (Феодора) Стратилата. Про це мала знамення від вищих сил одна шанована у Візантії жінка. За день до битви вона побачила у своєму сні, що стоїть поряд з Богородицею і чує, як та мовить, звертаючись до якогось воїна: «О достойний Феодоре! Мій та твій Іоанн перебуває в небезпеці. Поспіши йому на допомогу». Коли ж зійшло сонце, вона розповіла про це сусідам, таке було видіння... Почитаючи мученика і бажаючи віддячи йому за допомогу, імператор пізніше наказав розібрати церкву, де зберігалися святі мощі, та збудувати на тому місці великий та прекрасний храм, якому він надав щедрі дари. Місто ж Євханея було перейменоване на Феодорополь». ³⁶

Незважаючи на деякі композиційні зміни, Іоанн Скілиця наводить цей пасаж дуже близько до тексту Лева Диякона. Як бачимо із поданого нижче зіставлення, він додав від себе небагато (Іоанн Скілиця, 308. 19-309.33). Якщо у Лева Диякона видіння про майбутню роль св. Феодора під Доростолом приходить до однієї монахині у Константинополі (Лев Диякон, 153.22-154.22), то у Скілиці нічого не йдеться про те, що це був сон монахині. Його слова про розповідь цією жінкою свого видіння сусідам, мабуть, свідчать про протилежне: візантійський історик не визначає її як монахиню і, таким чином, відходить від свого безпосереднього джерела – тексту Лева Диякона.

Використовуючи роботу Лева Диякона, Скілиця, ймовірно, у цьому випадку не користується іншими текстами, існування котрих неодноразово припускалося у літературі ³⁷, а лише перефразовує своє джерело, часто відчутно скорочуючи його. Він пропускає слова Лева Диякона про пошук цього загадкового воїна вже після битви і одразу ж наголошує на досить стійкому сприйнятті візантійськими воїнами цього вершника як св. Феодора. Разом з тим Скілиця робить уточнення, якого немає у Лева Диякона. Зокрема, це те, що битва під Доростолом (точніше, її останній період) відбулася у день пам'яті св. Феодора, тобто 8 червня. ³⁸ Натомість Лев Диякон приводить для цієї фази битви інше датування – п'ятниця, 24 липня 971 р. Як вже було підкреслено Францом Дьолгером та недавно Денісом Саліваном, день тижня чи навіть дата в цілому Лева Диякона є помилковою, оскільки в 971 р. 24 липня припадало на понеділок, а не п'ятницю. ³⁹ В цьому контексті Франц Дьолгер припускав, що Лев Диякон сплутав дві дати, які він знайшов у «спільному джерелі» із Скілицею: день битви та, власне, день завершення кампанії. ⁴⁰

Однак хронологічні розбіжності між Левом Дияконом та Скілицею не завершуються битвою під Доростолом. Так, у Скілиці кампанія Іоанна Цимісієя проти русів займає 65 днів ⁴¹, коли у Лева Диякона вона триває чотири місяці. ⁴² Враховуючи те, що договір з русами був підписаний імператором Іоанном Цимісієм у липні 971 р., ⁴³ то фінал кампанії явно припадає на липень, а не на червень. Інакше кажучи, датування Скілицею фінальної фази битви під Доростолом 8 червня, скоріш за все, викликано не знаходженням цієї дати у його «спільному джерелі» з Левом Дияконом (яке, схоже, існує лише в уяві дослідників), а має більш просте походження. Знайшовши у Лева

Диякона пасаж про загальне сприйняття цього святого воїна, Скілиця зрозумів це так, що й битва відбулася тоді, коли й святкується пам'ять св. Феодора. Зрештою, він нічого тут не додає до слів Лева Диякона, окрім цього хронологічного уточнення, яке виглядає явно надуманим пізніше.

Натомість Лев Диякон волів не датувати битви днем пам'яті св. Феодора, а навів повне, але дещо помилкове датування. Всупереч Францу Дьолгеру, навряд чи є доцільним сумніватися у точності дати битви – 24 липня, лише внаслідок допущення істориком, який пише на двадцять років пізніше, помилки стосовно дня тижня. Як бачимо, нічого не суперечить цій даті Лева Диякона для битви під Доростолом, врешті-решт, яка є однією із небагатьох точних дат у його *Історії*.⁴⁴

Важливими є й фінальні розбіжності між Левом Дияконом та Скілицею стосовно вшанування ролі св. Феодора під Доростолом. Якщо Скілиця пише про будівництво храму в честь святого мученика у Євханеї та перейменування цього міста у Феодорополь⁴⁵, то зовсім інше знаходимо в Лева Диякона, який відзначає, що Іоанн Цимісхій «перейменував Доростол у Феодорополь в честь стратилата мученика Феодора, і, залишивши там надійну охорону, повернувся із великими трофеями до Візантії».⁴⁶ Слідуючи Леву Диякону, це було не перше перейменування Іоанном Цимісхієм взятого у цій кампанії проти русів міста. Раніше Іоанн Цимісхій уже перейменував здобутий у русів Преслав в Іоаннополь.⁴⁷

Яке ж місто було перейменоване в Феодорополь: Доростол чи Євханея, давній центр культури св. Феодора? Свого часу Ніколас Ікономідіс вважав, що цим містом була Євханея і, таким чином, забрав повідомлення Лева Диякона. На його думку, про це свідчить те, що у *Ескуріальському тактиконі*, який датується Ікономідесом 971-975 рр.,⁴⁸ Доростол фігурує під своєю звичною назвою, а не як Феодорополь.⁴⁹ Однак відсутність назви Феодорополь у цьому тактиконі не може виступати аргументом на користь Євханеї, бо аналогічно відсутні будь-які згадки про перейменування останньої в честь св. Феодора. Більше того, повідомлення Скілиці є явно помилковим, оскільки перейменування Євханеї на Феодорополь не залишило будь-якого відлуння серед численних переліків єпископій, якою й була Євханея.⁵⁰ Натомість слова Лева Диякона про перейменування Доростола знаходять незалежне підтвердження. Так, Іван Йорданов уже неодноразово публікував печатку Сісінія, *протоспафарія* та *катепана* Феодорополя, знайдену в Преславі.⁵¹ Однак дослідник зробив неправильний здогад, припускаючи, що цим містом, перейменованим у Феодорополь, була Преславиця («Малий Преслав»), а не Доростол.⁵² Абсолютно нічого не вказує на таку можливість. Навпаки, у світлі знайденої печатки, перечитання повідомлення Лева Диякона вказує на його набагато більшу точність, ніж це вважали раніше.

Можна не сумніватися, що перейменування Іоанном Цимісхієм Доростола в «місто св. Феодора» виявилось досить короточасним. Можливо, вже після смерті імператора його екстравагантні акції були піддані певній ревізії. Останнє могло призвести спочатку до співіснування старої та нової назв, а згодом до зникнення імені «Феодорополь» для Доростола. Пишучи свій текст двадцять років після кампанії Іоанна Цимісхія проти русів, Лев Диякон, здається, не повертав із небуття це ім'я. Надто свіжими ще залишалися переживання, спричинені війною з русами Святослава. Однією із цих стійких асоціацій виявилася роль св. Феодора в останній кампанії проти русів. Розповідь Лева Диякона про сон монахині, можливо, вказує на циркуляцію подібних чуток, які не лише зміцнювали дискурс сприйняття св. Феодора як оборонця, але й як рятівника Іоанна Цимісхія. Пишний тріумф імператора, проведений в Константинополі після переможної війни⁵³, мав зміцнити цей зв'язок імператора та святого воїна, одним із свідченням чого й було перейменування Доростола в Феодорополь. Останнє сприяло та, головне, формувало дуже стійку асоціацію святого воїна з Фракією, де, власне, й відбулося його втручання на поле бою. Мабуть, формування цього дискурсу, репрезентованого як комеморацією (перейменування міста), так і тріумфом, видіннями і чутками, було б неповним без впливу літературної традиції про св. Феодора.

Як неодноразово відзначалося у літературі (останнього разу Ентоні Калделісом⁵⁴), прихід святого Феодора на поле битви, ймовірно, знаходить свою наративну модель у історії *діоскурів*, втручання котрих на допомогу римлян має ряд паралелей із наведеним вище пасажем Лева Диякона та Іоанна Скілиці. Проте попри схожість історій, якихось текстуальних запозичень дослідникам представити так і не вдалося. З іншого боку, Крістофер Волкер справедливо зауважив, що подібне втручання святого на поле битви не чуже для християнської традиції.⁵⁵ Ранній приклад цьому, як показав Волтер, представляє Феодорет з Кіру (393-466), який у своїй *Церковній історії* описує прихід

на поле битви на допомогу імператору Феодосію апостолів Іоанна та Филипа, які, подібно до св. Феодора, були верхи на білих конях та одягнуті, відповідно, у білий одяг.⁵⁶ Однак для формування образу св. Феодора як поборника ворогів надзвичайно важливим є *енкомій*, котрий лежить в основі його агіографічної традиції. Цей *енкомій* (ВНГ 1760), написаний Григорієм Ниським, оповідає про одне із чудес, де відбулася інтервенція святого проти «скіфів».⁵⁷ Згідно зі спостереженнями Костянтина Цукермана, цей текст був написаний 17 лютого 380 р., а під «скіфами» у ньому йдеться про готів.⁵⁸ Чи не міг цей *енкомій* якоюсь мірою вплинути на конструкцію Левом Дияконом втручання св. Феодора у перебіг битви з русами? У *Історії* Лев Диякон виказує своє знайомство з іншими творами Григорія Ниського. Зокрема, він неодноразово запозичує із *Commentarius in Santicum canticorum*, інколи дослівно, що безумовно вказує на його інтерес до текстів Григорія Ниського.⁵⁹ Зважаючи на те, що в *енкомії* йдеться про майбутню протидію святого «варварам», а сам святий часто окреслюється означенням на кшталт $\omega\varsigma$ στρατιώτης ὑπερμάχῃσων⁶⁰, то в словах Лева Диякона про покровительство св. Феодора над візантійською армією можна побачити натяк на знайомство з цією традицією.

Іншим прикладом може слугувати відверта алюзія на $\acute{\alpha}\nu\rho\iota\omega\nu$ Σκουθῶν з *енкомію*, поборником яких св. Феодор виступає вже під Доростолом.⁶¹ Очевидно те, що Лев Диякон спирався на фрагменти цієї традиції, у тому числі й твори Григорія Ниського, але все ж він і сам приклався до створення дискурсу, де роль св. Феодора на полі бою була знову переосмислена.

Тут час повернутися до питання, поставленого на початку цієї роботи. Після кампанії Іоанна Цимісіхія навесні-влітку 971 р. бачимо поширене сприйняття серед візантійських авторів пов'язувати святого Феодора саме з Фракією, викликане у першу чергу його пропонованою роллю у битві під Доростолом. Варто думати, що перейменування Доростола в Феодорополь, нехай і протривало не так довго, мало вплинути на посилення культу св. Феодора на цих землях. Останнє загалом може пояснити, чому літописець з дещо пізнішої перспективи вирішив привести св. Феодора на поле бою з русами у 941 р. з «Фраки». Очевидним тут є безпосередній вплив на нього усталеної традиції пов'язувати св. Феодора з Фракією, яка після літа 971 р. докорінно змінила ментальну географію культу святого. Якщо мотив літописця видається тут цілком певним, то незрозумілим залишається його реалізація як така.

Як недавно відзначив Пьотр Гротовський, культ цього святого значно посилювався у Фракії внаслідок перенесення реліквій святого із Євханеї до Сер, які одразу ж стали одним із центрів вшанування св. Феодора.⁶² Однак це сталося не раніше другої половини XII ст., коли внаслідок нападів турків та розорення Євханеї відбулася трансляція реліквій святого до Фракії.⁶³ У випадку літописця, це надто пізно, аби розглядати його слова як певну реакцію, спричинену цим переміщенням реліквій святого та, відповідно, поширенням культу св. Феодора у Фракії. Очевидно те, що зв'язок Феодора з Фракією у *ПВЛ* відбиває більш ранній період. На жаль, складно допускати можливість того, що зв'язок св. Феодора з Фракією є частиною тих «усних історій», у цьому випадку перенесених уцілілими воїнами Святослава на Русь, якими міг скористатися літописець. З одного боку, популярність св. Феодора серед воїнів могла справити подібні асоціації під час християнізації Русі, але якихось підтверджень цьому відшукати важко. З одного боку, давно зауважено декілька пасажів *ПВЛ*, присвячених балканській кампанії Святослава, які є дуже близькими до слів Скілиці. У зв'язку з цим припускалося, що літописець скористався певною візантійською хронікою, яка, можливо, набагато скорочено, ніж Скілиця, передавала оповідь про русько-візантійську війну 971 р.⁶⁴ Звідки асоціацію св. Феодора з Фракією він міг почерпнути у цьому загадковому джерелі. Проте існування цього джерела та його використання літописцем виглядає надзвичайно непевним. На жаль, дуже мало вказує на це. Більше того, обмаль інформації літописця про русько-візантійську війну, вкупі з помилками, які вказують це незнання, близьке навіть до нерозуміння того, що саме відбувалося у 971 р., неминуче свідчить про протилежне. З іншого боку, важливим є саме інтерес літописця до дунайських міст, особливо Доростола, колишньої «держави» Святослава, що раптово активізувався на початку 1110-х рр.⁶⁵ Ця актуалізація була пов'язана не з далеким минулим, а відображала сучасну для літописця панораму дещо авантюрих акцій князя Володимира Мономаха, спрямованих на підтримку свого зятя Леона Діогеновича.⁶⁶ Можливо, новий інтерес до Доростола, тепер як одного із центрів бунту Леона Діогеновича, міг привести до трансляції на Русь уявлення про св. Феодора як покровителя цього міста.

¹ А. Веселовский, *Видение Василия Нового о походе русских на Византию в 941 г.* [Saint Basil the Younger's vision about the raid of the Rus' on Byzantium in 941], in: «Журнал Министерства Народного Просвещения», 1899, Ч. CCLXI (январь), с. 80–93.

² А. Веселовский, *Разыскания в области русского духовного стиха*, in: «Сборник отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук», 1889, т. 46, с. 117–145; А. Веселовский, *Разыскания в области русского духовного стиха*, in: «Сборник отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук», 1891, т. 53, с. 185–213.

³ С. Вилинский, *Житие св. Василия Нового в русской литературе* [The Life of Saint Basil the Younger in Russian Literature], Одесса, 1911–1913, Ч. 1–2.

⁴ А. Шахматов, *Повесть временных лет и ее источники* [The Povest vremennykh let' and his sources], in: «Труды отдела древнерусской литературы», 1940, т. 4, с. 69–72.

⁵ А. Шахматов, *Повесть временных лет и ее источники*, с. 69–72.

⁶ *Лаврентьевская летопись*, in: Полное собрание русских летописей, Москва, 2001, Т.1, Стб.

⁷ С. Вилинский, *Житие св. Василия Нового в русской литературе*, Ч. 2. Тексты, с. 458. 4-11.

⁸ В іншому фрагменті слов'янського перекладу *Житія*, де вперше Василій передбачує прихід цих стратигів, фігурує зовсім мало відповідне грецькому тексту означення для стратига Феодора як «Вагарись»: «нв обаче приидеть на на Фока магистрь, (и еще тогда не магистрь, снѣ патрикии, послѣди же бысть и доместикъ въ силуу браньскоу) и с нимъ Феодоръ, прстѣи стратигъ, иже пв прирвчннмоу имени Вагарись, приидеть же в застоупление имъ и Памфиръ доместик...» (С. Вилинский, *Житие св. Василия Нового в русской литературе*, Ч. 2. Тексты, с. 456. 16-20). Прикметно, що літописець волів не переносити як цю відверто невдалу кальку перекладача до свого опису походу князя Ігоря, так й майже буквальну трансляцію цього означення у вигляді «Спогарись». Якщо перше («Вагарись») виявилось йому відверто незрозумілим, то, з другим («Спогарись»), схоже, він просто не знав що робити. Звідки стратилат Феодор в нього залишився без будь-якого означення, зате він вирішив залишити «сановници болярстїи», додані у свою чергу фантазією перекладача грецького *Житія*.

⁹ Якщо у Л. читається «Федоръ», то в усіх інших списках – Феодоръ, див. *The Povest' vremennykh let: An interlinear collation and paradosis*, ed. D. Ostrowski [Harvard library of early Ukrainian literature. Texts, 10] Cambridge MA, 2003, pp. 255–256. Також лише в *Академічному* присутня зміна «сѣ Фраки» на «со Фракы».

¹⁰ *The Life of Saint Basil the Younger. Critical Edition and Annotated Translation of the Moscow Version*, ed. and trans. by D. F. Sullivan, A.-M. Talbot, and S. McGrath [Dumbarton Oaks Studies XLV.], Washington, Cambridge, MA, 2014, p. 314.16-23.

¹¹ *The Life of Saint Basil the Younger. Critical Edition and Annotated Translation of the Moscow Version*, p. 318.1-4. У московському рукопису читається θρακισσιων, натомість у виданні А.Н. Веселовського Θρακεσσιων (А. Веселовский, *Разыскания в области русского духовного стиха*, in: «Сборник отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук», 1891, т. 53, с. 185–213).

¹² Symeonis Magistri et Logothetae, *Chronicon*, ed. Staffan Wahlgren, Berlin, New York, 2006, pp. 335.541–336; Ioannis Scylitzae, *Synopsis Historiarum*, ed. I. Thurn, Berlin, New York, 1973, pp. 229.90-230.24; Theophanes Continuâtes, *Chronographia*, ed. I. Bekker, Bonnae, 1838, pp. 423.14–425.24; *Продолжение хроники Георгия Амартола по Ватиканскому списку*, in: В. Истрин, *Книги временныя и образне Георгия мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем древнерусском переводе*. Текст, исследование, словарь. Петроград, 1920, т. 2, с. 60.28-29; Ps-Symeon, *Chronica*, ed. Bekker, Bonn, 1838, pp. 746.12-16, 747.6-9, 747.15-23.

¹³ Theoph. Cont., pp. 440–441. Про падіння патрикія Теофана див. S. Runciman, *The Emperor Romanus Lecapenus and his Reign. A Study of Tenth-Century Byzantium*, Cambridge, 1929, p. 236. Детальніше про його участь у війні з русами див. мою роботу, *Studia Byzantino-Rossica*. Чернівці, 2013, с. 131–152.

¹⁴ Час написання *Житія* залишається невизначеним. Раніша дискусія підсумована Ленардом Ріденом, який волів датувати *Житіє* серединою 960-х рр. (L. Ryden, *The Life of St. Vasil the Younger and the Date of the Life of St. Andreas Salos*, in: «Harvard Ukrainian Studies», 1983, Vol. 7, pp. 568–587). Власне, пасажі про напад русів та угрів є останніми точно датованими повідомленнями *Житія* (див. А. Kazhdan, *A History of Byzantine Literature (850-1000)*, ed. Ch. Angelidi, Athenes, 2006). З іншого боку, ряд пророцтв Василя, згідно Пола Магдаліно, мають пізнішу перспективу та тяжіють до 960-х рр. (P. Magdalino, *What We Heard in the Lives of the Saints We Have Seen with Our Own Eyes": The Holy Man as Literary Text in Tenth-Century Constantinople*, in: «The Cult of Saints in Late Antiquity and the Early Middle Ages: Essays on the Contribution of Peter Brown», ed. J. Howard-Johnson, P.A. Hayward, Oxford, 2002, pp. 83–112). Відзначимо, що запропонований Полом Магдаліно зв'язок постановня *Житія* із діяльністю *паракеомена* Василя Лакапіна є досить сумнівним та залишається без чітких аргументів. Звідки у новому виданні *Житія*, Еліс-Мері Телбот та ін. схильні датувати *Житіє* пізнішим часом (починаючи від 950-х р., але раніше кінця 960-х рр.), однак все ж залишають питання відкритим (див. *The Life of Saint Basil the Younger. Critical Edition and Annotated Translation of the Moscow Version*, pp. 7–11).

¹⁵ Symeonis Magistri et Logothetae, p. 337; *Продолжение Хроники Георгия Амартола по Ватиканскому списку*, с. 61–62.

¹⁶ J.-Cl. Cheynet, *La société Byzantine l'apport des sceaux* [Bilans de recherche, 3], Paris, 2008, Vol. 2, p. 494.

¹⁷ J.-Cl. Cheynet, *Les Phocas*, in: *Le traité sur la guérilla de l'empereur Nicéphore Phocas*, ed. Gilbert Dagron (Paris, 1986), pp. 289–315 (= J.-Cl. Cheynet, *La société Byzantine l'apport des sceaux*, Paris, 2008, Vol. 2, pp. 484–493).

¹⁸ Про Варду Фоку та його участь у війні з русами див. *Studia Byzantino-Rossica*, с. 131–152.

¹⁹ Останнє можна розглядати як одним із аргументів на користь раннього датування *Життя* до 955 р., часу відставки *магістра* та *доместика* схол Варди Фоки.

²⁰ А. Веселовский, *Видение Василия Нового о походе русских на Византию в 941 г.*, с. 80–93.

²¹ H. Grégoire, *L'expédition d'Igor (941) et la Chronique russe, Saint Théodore Spongarios ou Sporakios*, in: «Byzantion», 1936, Vol. 11, pp. 605–607; H. Grégoire, *La dernière campagne de Jean Tzimikès contre les Russes*, in: «Byzantion», 1937, 12, pp. 267–276; H. Grégoire, *Saint Théodore le Stratélate et les Russes d'Igor*, in: «Byzantion», 1938, Vol. 13, pp. 291–300; F. Dölger, Rev. H. Grégoire, *Saint Théodore le Stratélate*, in: «Byzantinische Zeitschrift», 1938, Vol. 38, pp. 519–521.

²² *The Life of Saint Basil the Younger. Critical Edition and Annotated Translation of the Moscow Version*, ed. and trans. by D. F. Sullivan, A.-M. Talbot, and S. McGrath [Dumbarton Oaks Studies XLV], Washington, Cambridge, MA, 2014.

²³ H. Grégoire, *L'expédition d'Igor (941) et la Chronique russe, Saint Théodore Spongarios ou Sporakios*, p. 607; H. Grégoire, *La dernière campagne de Jean Tzimikès contre les Russes*, pp. 267–276; H. Grégoire, *Saint Théodore le Stratélate et les Russes d'Igor*, pp. 291–300.

²⁴ H. Grégoire, *Saint Théodore le Stratélate et les Russes d'Igor*, pp. 296–297.

²⁵ H. Grégoire, *L'expédition d'Igor (941) et la Chronique russe, Saint Théodore Spongarios ou Sporakios*, p. 606. З-поміж усіх місць культу св. Феодора у Константинополі, його храм ἐν τοῖς Σφωρακίῳ є найдавнішим і веде свій початок від 513 р. (R. Janin, *Les églises byzantines des saints militaires. (Constantinople et banlieue) (Suite et fin)*, in: «Échos d'Orient», 1935, Vol. 34, pp. 56–58). Про культ св. Феодора у Константинополі також див. Ch. Walter, Theodore, archetype of the warrior saint, in: «Revue des études byzantines», 1999, Vol. 57, pp. 163–210.

²⁶ H. Grégoire, *L'expédition d'Igor (941) et la Chronique russe, Saint Théodore Spongarios ou Sporakios*, p. 606.

²⁷ С. Вилинский, *Житие св. Василия Нового в русской литературе*, Ч. 2. Тексты, с. 456. 16–20.

²⁸ H. Grégoire, *L'expédition d'Igor (941) et la Chronique russe, Saint Théodore Spongarios ou Sporakios*, pp. 605–607.

²⁹ F. Dölger, Rev. H. Grégoire, *Saint Théodore le Stratélate*, pp. 519–520.

³⁰ F. Dölger, Rev. H. Grégoire, *Saint Théodore le Stratélate*, pp. 519–520.

³¹ С. Вилинский, *Житие св. Василия Нового в русской литературе*, Ч. 2. Тексты, с. 456. 16–20.

³² Symeonis Magistri et Logothetae, *Chronicon*, ed. S. Wahlgren, pp. 335.541–336; Ioannis Scylitzae, *Synopsis Historiarum*, ed. I. Thurn, pp. 229.90–230.24; Theophanes Continuatus, *Chronographia*, ed. I. Bekker, pp. 423.14–425.24; *Продолжение хроники Георгия Амартола по Ватиканскому списку*, in: В. Истрин, *Книги временныя и образне Георгия мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем древнерусском переводе*, т. 2, с. 60.28–29; Ps-Symeon, *Chronica*, ed. Bekker, pp. 746.12–16, 747.6–9, 747.15–23.

³³ *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit. Zweite Abteilung (867–1025)*, ed. R.-J. Lilie, Berlin, Boston, 2013, Vol. 6, p. 343.

³⁴ Leonis Diaconi Caloensis, *Historiae Libri Decem*, ed. C.B. Hase, Bonn, 1828, p. 152. 10–12.

³⁵ Leonis Diaconi Caloensis, *Historiae Libri Decem*, ed. C.B. Hase, pp. 153.22–154.22; *The History of Leo the Deacon. Byzantine Military Expansion in the Tenth Century*, ed. Introduction, translation, and annotations by A.-M. Talbot and D. F. Sullivan, Washington, 2005, pp. 197–198.

³⁶ Ioannis Scylitzae, *Synopsis Historiarum*, ed. I. Thurn, Berlin, New York, 1973, pp. 308.19–309.33.

³⁷ М. Сюзюмов, Об источниках Льва Дякона и Скилицы, in: «Византийское обозрение (Revue Byzantine)», 1916, т. 2, вып.1, с. 106–166; А. Kaldellis, The original source for Tzimiskes' Balkan campaign (971 AD) and the emperor's classicizing propaganda, in: «Byzantine and Modern Greek Studies», 2013, Vol. 37/1, pp. 35–52.

³⁸ Ioannis Scylitzae, *Synopsis Historiarum*, ed. I. Thurn, p. 308. 18–19.

³⁹ F. Dölger, *Die Chronologie des grossen Feldzuges des Kaisers Johannes Tzimiskes gegen die Russen*, in: «Byzantinische Zeitschrift», 1932, Vol. 32, pp. 275–92; *The History of Leo the Deacon. Byzantine Military Expansion in the Tenth Century*, ed. Introduction, translation, and annotations by A.-M. Talbot and D. F. Sullivan, p. 196.

⁴⁰ F. Dölger, *Die Chronologie des grossen Feldzuges des Kaisers Johannes Tzimiskes gegen die Russen*, pp. 275–292.

⁴¹ Ioannis Scylitzae, *Synopsis Historiarum*, ed. I. Thurn.

⁴² Leonis Diaconi Caloensis, *Historiae Libri Decem*, ed. C.B. Hase, p. 157. 21–22.

⁴³ *Лаврентьевская летопись* [The Laurentian Chronicle], in: Полное собрание русских летописей, Москва, 2001, Т.1.

⁴⁴ Leonis Diaconi Caloensis. *Historiae Libri Decem*, ed. C.V. Hase, IX, 8. Про специфіку датування подій Левом Дияконом див. *The History of Leo the Deacon. Byzantine Military Expansion in the Tenth Century*, ed. Introduction, translation, and annotations by A.-M. Talbot and D. F. Sullivan, pp. 21–22. Стосовно датування ним русько-візантійської війни див. F. Dölger, *Die Chronologie des grossen Feldzuges des Kaisers Johannes Tzimiskes gegen die Russen*, pp. 275–292.

⁴⁵ Ioannis Scylitzae. *Synopsis Historiarum*, ed. I. Thurn, p. 309.29-33: τὸν μάρτυρα δ' ὁ βασιλεὺς τιμῶν καὶ τῆς ἐπικουρίας ἀποτιννὺς αὐτῷ τὰς ἀμοιβάς, τὸν ναὸν, ἐν ᾧ τὸ θεῖον αὐτοῦ ἀπόκειται σῶμα ἐκ βάρθρων καταβαλὼν μέγαν τε καὶ κάλλιστον ᾠκοδόμησε, μεγαλοπρεπεῖς αὐτῷ κτήσεις προσαφορίσας. ὃν καὶ ἀντὶ Εὐχανείας Θεοδωρόπολιν κατωνόμασεν.

⁴⁶ Leonis Diaconi Caloensis. *Historiae Libri Decem*, ed. C.V. Hase, p. 157.21-158.4: Ἰωάννης δὲ ὁ αὐτοκράτωρ, ἐν τέτταρσιν ὅλοις μῆσι τὴν Ῥωσικὴν πανοπλίαν καταγωνισάμενος, ὡς φθάσας ὁ λόγος δεδήλωκε, καὶ τὴν Μυσίαν Ῥωμαίοις ἀνασω 158 σάμενος, τό, τε Δορύστολον Θεοδωρούπολιν ἐπ' ὀνόματι τοῦ στρατηλάτου καὶ μάρτυρος Θεοδώρου μετονομάσας, φυλακὴν τε ἀξιόμαχον ταύτη παραλιπῶν, μετὰ μεγίστων τροπαίων ἐπάνεισιν ἐπὶ τὸ Βυζάντιον.

⁴⁷ Leonis Diaconi Caloensis, *Historiae Libri Decem*, ed. C.V. Hase, p. 138.18.

⁴⁸ N. Oikonomides, *Les listes de preseance byzantines du IXe et Xe siecle*, Paris, 1972, pp. 258–261.

⁴⁹ N. Oikonomides, Le doublement de Saint Theodore et les villes d'Euchaita et d'Euchaneia, in: *Analecta Bollandiana*, 1986, Vol. 104, p. 330, n. 10.

⁵⁰ John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History*, trans. by J. Wortley, with introduction and notes by J.-Cl. Cheynet, Cambridge, 2010, p. 293, n. 69.

⁵¹ И. Йорданов, *Печатите от стратегията в Преслав (971-1088)*. София, 1993, с. 124–125 (n. 228–231).

⁵² И. Йорданов, Кой български град е бил наречен Теодоропол?, in: «*Векове*», 1983, №1, с. 58–63; P. Diaconu, Où se trouvait Théodoroupolis, nom consigné sur certains sceaux du Grand Preslav?, in: «*Втори международен конгрес по българистика. Доклади 6*». Sofia, 1987, pp. 437–448.

⁵³ Про триумф Иоанна Цимисхия див. M. McCormick, *Eternal Victory. Triumphal Rulership in Late Antiquity, Byzantium and the Early Medieval West*, Cambridge, 1986, pp. 171–175.

⁵⁴ A. Kaldellis, The original source for Tzimiskes' Balkan campaign (971 AD) and the emperor's classicizing propaganda, in: «*Byzantine and Modern Greek Studies*», 2013, Vol. 37/1, pp. 35–52.

⁵⁵ Ch. Walter, *Theodore, archetype of the warrior saint*, p. 176. Іншим прикладом християнської традиції є допомога Богородиці у битві, детальніше, див. A. Kaldellis, *A Union of Opposites: The Moral Logic and Corporeal Presence of the Teotokos on the Field of Battle*, in: «*Pour l'amour de Byzance. Hommage à Paolo Odorico*», ed. Ch. Gastgeber, Frankfurt am Main, 2012, pp. 131–145.

⁵⁶ Theodoret of Cyrus, *Historia ecclesiastica*, in: *PG*, 82, p. 1252.

⁵⁷ Gregory of Nyssa, De sancto Theodoro, in: *PG*, 46, pp. 736–748; Gregorii Nysseni, *Sermones*, ed. J. P. Cavanaugh, Leiden, New York, 1990, II, pp. 61–71. Про *енкомій* та його значення для культу св. Феодора див. Ch. Walter, «Theodore, archetype of the warrior saint», pp. 165–175. Також див. P. Grotowski, *Arms and Armour of the Warrior Saints Tradition and Innovation in Byzantine Iconography (843-1261)*, Leiden, Boston, 2013, p. 100.

⁵⁸ C. Zuckerman, *Cappadocian Fathers and the Goths*, in: «*Travaux et Mémoires*», 1991, Vol. 11, pp. 479–486.

⁵⁹ Це вперше відзначили автори коментарів до англ. перекладу Лева Диякону (*The History of Leo the Deacon. Byzantine Military Expansion in the Tenth Century*, ed. Introduction, translation, and annotations by A.-M. Talbot and D. F. Sullivan (Washington, 2005), див. за індексом).

⁶⁰ Gregory of Nyssa, De sancto Theodoro, in: *PG* 46, pp. 735–348.

⁶¹ Gregorii Nysseni, *Sermones*, ed. J. P. Cavanaugh, pp. 61–62.

⁶² P. Grotowski, *Arms and Armour of the Warrior Saints Tradition and Innovation in Byzantine Iconography (843-1261)*, pp. 101–102.

⁶³ Про почитання св. Феодора у Серах див. I. Drpić, *The Serres Icon of Saints Theodores*, in: «*Byzantinische Zeitschrift*», 2012, Vol. 105(2), pp. 645–694.

⁶⁴ M. Raev, *The Russian-Byzantine Treaty of 971: Theophilos and Sveneld*, in: «*Revue des études byzantines*», 2006/2007, Vol. 64/65, pp. 329–340.

⁶⁵ *Ипатьевская летопись* [The Hupation Chronicle], in: Полное собрание русских летописей, Москва, 2001, Т. 2, Стб. 283. Про цей інтерес до Доростолу та русько-візантійські договори див. А. Толочко, *Очерки начальной Руси [An Outline History of Early Rus']*. Київ, Санкт-Петербург, 2015, с. 54–55.

⁶⁶ Про Леона Діогеновича та його бунт проти імператора Алексія Комніна див. P. Frankopan, *Unravelling the Alexiad: Who was 'Devgenevich' of the Russian Primary Chronicle and 'Pseudo-Diogenes' of the Greek sources?*, in «*Byzantine and Modern Greek Studies*», 2005, Vol. 29/2, pp. 147–166.

References

1. J.-Cl. Cheynet, *La société Byzantine l'apport des sceaux* [Bilans de recherche, 3], Paris, 2008, Vol. 2.
2. J.-Cl. Cheynet, *Les Phocas*, in: *Le traité sur la guérilla de l'empereur Nicéphore Phocas*, ed. Gilbert Dagron (Paris, 1986), pp. 289–315.
3. P. Diaconu, *Où se trouvait Théodoroupolis, nom consigné sur certains sceaux du Grand Preslav?*, in: «Vtory mezhdunaroden konhres po bolharystyka. Doklady 6». Sofia, 1987, pp. 437–448.
4. Drpić, *The Serres Icon of Saints Theodores*, in: «Byzantinische Zeitschrift», 2012, Vol. 105(2), pp. 645–694.
5. F. Dölger, *Rev. H. Grégoire, Saint Théodore le Stratélate*, in: «Byzantinische Zeitschrift», 1938, Vol. 38, pp. 519–521.
6. F. Dölger, *Die Chronologie des grossen Feldzuges des Kaisers Johannes Tzimiskes gegen die Russen*, in: «Byzantinische Zeitschrift», 1932, Vol. 32, pp. 275–292.
7. P. Frankopan, *Unravelling the Alexiad: Who was 'Devgenevich' of the Russian Primary Chronicle and 'Pseudo-Diogenes' of the Greek sources?*, in «Byzantine and Modern Greek Studies», 2005, Vol. 29/2, pp. 147–166.
8. O. Fylypchuk, *Studia Byzantino-Rossica*, Chernivtsi, 2013.
9. H. Grégoire, *L'expédition d'Igor (941) et la Chronique russe, Saint Théodore Spongarios ou Sporakios*, in: «Byzantion», 1936, Vol. 11, pp. 605–607.
10. H. Grégoire, *La dernière campagne de Jean Tzimikès contre les Russes*, in: «Byzantion», 1937, 12, pp. 267–276.
11. H. Grégoire, *Saint Théodore le Stratélate et les Russes d'Igor*, in: «Byzantion», 1938, Vol. 13, pp. 291–300.
12. P. Grotowski, *Arms and Armour of the Warrior Saints Tradition and Innovation in Byzantine Iconography (843–1261)*, Leiden, Boston, 2013.
13. *Ipatevskaia letopys*, in: *Polnoe sobranie russkykh letopysei*, Moskva, 2001, T. 2.
14. R. Janin, *Les églises byzantines des saints militaires. (Constantinople et banlieue) (Suite et fin)*, in: «Échos d'Orient», 1935, Vol. 34, pp. 56–70.
15. Jordanov, *Pechatyte ot stratelyiata v Preslav (971-1088)*, Sofia, 1993.
16. Jordanov, *Koi bolharsky hrad e byl narechen Teodoropol?*, in: «Vekove», 1983, №1, c. 58–63.
17. A. Kaldellis, *The original source for Tzimiskes' Balkan campaign (971 AD) and the emperor's classicizing propaganda*, in: «Byzantine and Modern Greek Studies», 2013, Vol. 37/1, pp. 35–52.
18. A. Kaldellis, *A Union of Opposites: The Moral Logic and Corporeal Presence of the Teotokos on the Field of Battle*, in: «Pour l'amour de Byzance. Hommage à Paolo Odorico», ed. Ch. Gastgeber, Frankfurt am Main, 2012, pp. 131–145.
19. A. Kazhdan, *A History of Byzantine Literature (850–1000)*, ed. Ch. Angelidi, Athenes, 2006.
20. *Lavrentevskaia letopys*, in: *Polnoe sobranie russkikh letopisei*, Moscow, 2001.
21. Leonis Diaconi Caloensis, *Historiae Libri Decem*, ed. C.B. Hase, Bonn, 1828.
22. *The Life of Saint Basil the Younger. Critical Edition and Annotated Translation of the Moscow Version*, ed. and trans. by D. F. Sullivan, A.-M. Talbot, and S. McGrath [Dumbarton Oaks Studies XLV.], Washington, Cambridge, MA, 2014.
23. P. Magdalino, *What We Heard in the Lives of the Saints We Have Seen with Our Own Eyes? The Holy Man as Literary Text in Tenth-Century Constantinople*, in: «The Cult of Saints in Late Antiquity and the Early Middle Ages: Essays on the Contribution of Peter Brown», ed. J. Howard-Johnson, P.A. Hayward, Oxford, 2002, pp. 83–112.
24. *Symeonis Magistri et Logothetae, Chronicon*, ed. Staffan Wahlgren, Berlin, New York, 2006.
25. M. McCormick, *Eternal Victory. Triumphal Rulership in Late Antiquity, Byzantium and the Early Medieval West*, Cambridge, 1986.
26. N. Oikonomides, *Les listes de preaseance byzantines du IXe et Xe siecle*, Paris, 1972.
27. N. Oikonomides, *Le dedoublement de Saint Theodore et les villes d'Euchaita et d'Euchaneia*, in: *Analecta Bollandiana*, 1986, Vol. 104, pp. 327–335.
28. *The Povest' vremennykh let: An interlinear collation and paradosis*, ed. D. Ostrowski [Harvard library of early Ukrainian literature. Texts, 10] Cambridge MA, 2003, Vol. 1–3.
29. *Prodolzhenie khroniki Georgiia Amartola po Vatykanskomu spisku*, in: V. Istrin, *Knigi vremennia i obrazne Georgiia mnikha. Khronika Georgiia Amartola v drevnem drevnerusskom perevode. Tekst, issledovanie, slovar'*. Petrograd, 1920, t. 2.
30. *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit. Zweite Abteilung (867–1025)*, ed. R.-J. Lilie, Berlin, Boston, 2013, Vol. 6.
31. *Ps-Symeon, Chronica*, ed. Bekker, Bonn, 1838.
32. M. Raev, *The Russian-Byzantine Treaty of 971: Theophilos and Sveneld*, in: «Revue des études byzantines», 2006/2007, Vol. 64/65, pp. 329–340.
33. L. Ryden, *The Life of St. Vasil the Younger and the Date of the Life of St. Andreas Salos*, in: «Harvard Ukrainian Studies», 1983, Vol. 7, pp. 568–587.

34. S. Runciman, *The Emperor Romanus Lecapenus and his Reign. A Study of Tenth-Century Byzantium*, Cambridge, 1929.
35. Ioannis Scylitzae, *Synopsis Historiarum*, ed. I. Thurn, Berlin, New York, 1973.
36. John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History*, trans. by J. Wortley, with introduction and notes by J.-Cl. Cheynet, Cambridge, 2010.
37. Theophanes Continuâtes, *Chronographia*, ed. I. Bekker, *Bonnae*, 1838.
38. M. Suzumov, *Ob istochnikakh L'va Dyakona y Skilitsy*, in: «Vizantiiskoe obozrenie (Revue Byzantine)», 1916, t. 2, c. 106–166.
39. A. Shakhmatov, *Povest vremennykh let' i ee istochniki*, in: «Trudy otdela drevnerusskoi literatury», 1940, t. 4, c. 9–150.
40. A. Tolochko, *Ocherki nachalnoi Rusi*. Kyiv, St. Petersburg, 2015.
41. A. Veselovskiy, *Razyskaniia v oblasti russkogo dukhovnogo stikha*, in: «Sbornik otdeleniya russkogo yazyka i slovesnosti Imperatorskoi Akademii nauk», 1889, t. 46, c. 117–145.
42. A. Veselovskiy, *Videnye Vasiliia Novogo o pokhode russkikh na Vizantiu v 941 g.*, in: «Zhurnal Ministerstva Narodnogo Prosveshcheniia», 1899, Ch. SSLXI, s. 80–93.
43. S. Vilinskiy, *Zhytie sv. Vasiliia Novogo v russkoi literature*, Odessa, 1911–1913, Ch. 1–2.
44. Ch. Walter, *Theodore, archetype of the warrior saint*, in: «Revue des études byzantines», 1999, Vol. 57, pp. 163–210.
45. C. Zuckerman, *Cappadocian Fathers and the Goths*, in: «Travaux et Mémoires», 1991, Vol. 11, pp. 473–486.

Науковий вісник Чернівецького університету імені
Юрія Федьковича: Історія. – № 1. – 2021. – С. 19–42
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. – № 1. – 2021. – pp. 19–42
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2021.53.19-42>
hj.chnu.edu.ua

УДК 94(477.85):355.48(438:478) | «1497»

© Олексій Балух* (Чернівці)

ВИПРАВА ЯНА ОЛЬБРАХТА 1497 р. НА БУКОВИНУ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ВЗАЄМВІДНОСИНИ МОЛДАВІЇ ТА ПОЛЬЩІ

Кінець XV ст. виявився досить напруженим для буковинських земель. У роки правління господаря Стефана III (1457-1504) територія Буковини стала ареною протистояння могутніх держав – Порту, Польщі, Угорщини та Молдавії, а також запеклих польсько-молдавських збройних сутичок. Для Польщі молдавські землі були своєрідною буферною зоною від турків, а для Туреччини – становили значний інтерес через свої оборонні споруди, а саме Сучавську та Хотинську фортеці. Отже, «Чорноморська» експедиція Яна Ольбрахта (1492-1501), її розв'язка у Сучаві (24 вересня – 16 жовтня 1497 р.) та Козминському лісі (26 жовтня 1497 р.) негативно вплинула на воєнно-політичне становище в краї, призвела до чималих демографічних втрат, запусніння населених пунктів та зубожіння місцевого населення, а термін «Буковина» почав уживатися в історичних джерелах як назва місцевості.

Ключові слова: Північна Буковина, Молдавська держава, військові та політичні відносини, Стефан III, Польща, Османська імперія, Угорщина.

Oleksii Balukh (Chernivtsi)

THE CAMPAIGN OF JAN OLBRACHT IN 1497 TO BUKOVYNA AND ITS INFLUENCE ON THE RELATIONS BETWEEN MOLDAVIA AND POLAND

Abstract. *The article analyzes military and political events in the Moldavian territory in the context of the history of Northern Bukovyna and versatile sides of the Polish-Moldavian relations related to the life in the Bukovynian land. The end of the 15th century proved to be quite tense for the Bukovyna, which became the scene of confrontation between the powerful states – Ottoman Empire, Hungary and Poland. In this period military-political situation in Moldavia was stabilized, but its relations with Poland were not settled.*

The Ottoman Empire's subjugation of strategic ports belonging to Moldavia – Kiliya and Belgorod – prompted an immediate reaction of both Poland and Hungary. Both parties recognized the importance of the Moldavian buffer, visible in the fact that the guarantees of Moldavia keeping its status appeared in almost all political agreements between Poland, Hungary and the Ottoman Empire in the second half of fifteenth centuries.

The Polish-Turkish peaceful relations were disturbed in 1497 when the new Polish king Jan Olbracht decided to regain Kilia and Białogród. A well-prepared military and diplomatic Black Sea expedition turned into a war with Moldavia. Hospodar Stefan, initially favorable to the actions of the Kraków court, refused to allow the Polish army to march through Moldavian territory, fearing the sultan.

The expedition was unsuccessful, and since the hospodar was the sultan's vassal, it provoked a violent reaction from the Ottomans. The Polish King's defeat determined Moldavia's status as an entity under the

* к.і.н., доцент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

PhD in History, Associate Professor, the Department of History of Ukraine, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.

orcid.org/0000-0001-8091-8118

e-mail: a.balukh@chnu.edu.ua

formal political patronage of Hungary with strong influences from the Ottoman Empire. In the spring of 1498, ottoman army invaded the lands of the Crown and reached Jaroslaw. The second Turkish invasion took place in the fall of that year and reached the San River.

As a result of the signing of the Polish-Hungarian-Moldavian peace treaty of 1499, the war between Poland and Moldavia was ended, conflicts were settled, and hospodar Stephen III received Poland and Hungary as allies.

Keywords: Northern Bukovyna, Moldavian State, military and political relations, Stephen III, Poland, Ottoman Empire, Hungary.

Актуальність. Добре відомо, що терени Буковини і Хотинщини упродовж доби Середньовіччя намагалися загарбати такі могутні держави, як Османська імперія та Польща, а за молдавський господарський престол велася кровопролитна боротьба. Внаслідок свого географічного розташування територія Молдавії лежала на перехресті важливих торговельних шляхів і на кордонах різних держав. Тому молдавські землі часто ставали ареною жорстоких війн і великих битв, у яких брали участь потужні військові сили. Ця обставина суттєво вплинула на воєнно-політичне та соціально-економічне становище Буковини і її місцевого населення. Однією зі знакових подій кінця XV ст. стала виправа Яна Ольбрахта 1497 р. на Буковину. Для історії краю надто важливим є аналіз маловідомих фактів, які суттєво вплинули на його розвиток.

Ступінь наукової розробки проблеми. Означена тема певною мірою порушувалася в окремих дослідженнях Ф. Папе¹, І. Чаманської², Л. Семьоновой³, О. Масана⁴, А. Жуковського⁵, Е. Фішера⁶, Г. Гонци⁷ та ін. Проте зазначені автори лише частково висвітлювали питання воєнно-політичної історії буковинських земель. Упродовж останніх десятиліть дослідники чимраз частіше звертаються до названої проблематики, розглядаючи питання польсько-молдавської війни 1497-1499 рр.⁸ Основними джерелами, використаними у роботі, є: Бистрицький літопис (в ньому міститься найбільше відомостей)⁹, Літопис Землі Молдавської Г. Уреке¹⁰, Хроніка Європейської Сарматії О. Гваньїні¹¹, Документи Стефана Великого¹², Слов'яно-молдавські літописи XV – XVI ст.¹³, Хроніки М. Стрийковського¹⁴, Биховця¹⁵ та ін.

Мета статті полягає у тому, щоб розкрити передумови, хід і наслідки виправи Яна Ольбрахта 1497 р. на Буковину та її вплив на взаємовідносини Молдавії та Польщі наприкінці XV ст.

Для досягнення мети автор ставить наступні **завдання**: висвітлити передумови погіршення польсько-молдавських відносин у другій половині XV ст.; охарактеризувати становище Буковини наприкінці XV ст.; дослідити специфіку воєнно-політичних відносин Молдавії з Польщею, що стосувалися буковинських земель; розкрити наслідки подій польсько-молдавської війни 1497-1499 рр. у контексті історії Північної Буковини.

Виклад матеріалу. Кінець XV ст. виявився досить напруженим для буковинських земель. Ускладнюється зовнішньополітичне становище Молдавії у зв'язку із намаганням Польщі закріпитися у Північному Причорномор'ї. Це відбувалося на фоні протистояння могутніх держав Центральної та Південно-Східної Європи з Османською імперією.¹⁶

Відносини Молдавії та Польщі у другій половині XV ст. були далекими від ідеальних. У 1457 р. Стефан III виганяє Петра Арона і стає новим господарем Молдавської держави. Після цього він направляє своє військо на польські землі Покуття та Поділля¹⁷, прагнучи схопити Петра, вбивцю його батька Богдана II. Воєнні дії тривали упродовж 1457-1458 рр. Польський король хотів використати ексгосподаря Петра Арона задля зміцнення своїх позицій у Молдавії. Проте, побоюючись відкриття другого фронту, оскільки в цей час Польща була втягнута у Тридцятилітню війну з Тевтонським орденом у Пруссії¹⁸, Казимир IV (1447-1492) змушений був нормалізувати відносини з новим господарем Стефаном III. 4 квітня 1459 р. було укладено польсько-молдавську мирну угоду, і то на засадах, далеких від попередніх.¹⁹ За нею молдавський господар зобов'язувався визнати зверхність польського короля, проте у ній зовсім не згадано про складання васальної присяги. Також в угоді не згадувалося про надання військової допомоги Польщі у війні з Тевтонським орденом. Взаємні військові зобов'язання стосувалися лише «поган», тобто турків і татар. За це поляки пробачили Стефану III «війни, незгоди, грабунки, кровопролиття поміж земель

Поділля, Русі і Молдавії».²⁰ Очевидно, мова йшла про воєнні дії 1457-1458 рр., у центрі яких були Хотинська та Чернівецька волості.²¹

Однак фортеця у Хотині, принаймні під час польсько-молдавських переговорів, залишалася під владою поляків.²² Зважаючи на це, господар Молдавії змушений був погодитися на розміщення в замку королівської залози, однак залишив за собою право збирати мито у Хотині, а також право безперешкодно ловити рибу у Дністрі.²³ Отже, захопивши владу у Молдавії, господар Стефан III, який ввійшов згодом в історію під іменем Великий, одразу почав вирішувати проблеми на польсько-молдавському прикордонні.

Наступна польсько-молдавська угода укладена 2 березня 1462 р. Цей договір підтверджував основні положення про мир 1459 р. Також господар обіцяв вірно служити королю Казимиру IV і надавати йому збройну допомогу.²⁴ Основним результатом молдавсько-польського договору 1462 р., на думку П. Параски, було повернення під владу господаря замку у Хотині.²⁵ Проте іншої думки дотримувався В. Чабану, який відносив повернення Хотина до 1463 р.²⁶ Отже, васальна угода 1462 р. підтвердила те, що король Польщі перестав висувати територіальні претензії щодо Молдавської держави, зокрема у ньому не було жодних згадок про «Шипинську землю», тобто територію Чернівецької та Хотинської волостей, але Казимир IV оформив свій сюзеренітет над землями Молдавії.

Молдавський господар документом від 18 липня 1468 р. підтверджував васальну присягу королю Польщі, зобов'язувався надавати йому допомогу проти всіх його противників, а також обіцяв, що особисто присягне Казимиру IV, коли той прибуде до Кам'янця, Коломиї чи Снятина.²⁷ Цікавим фактом є те, що господар Стефан III домігся від Польщі зобов'язання не лише надавати йому військову допомогу, але й відповідати за оборону молдавських земель від усіляких недругів як зовнішніх, так і внутрішніх.

14 червня 1484 р. турецький султан Баязид II (1481-1512) захоплює молдавські порти та найбільші торговельні центри країни – Кілію та Білгород. В умовах турецько-молдавського воєнного конфлікту, не отримавши реальної допомоги з боку свого союзника – Польщі, господар Молдавії Стефан III різко змінив орієнтаційний курс зовнішньої політики. Щоб врегулювати відносини з турецьким султаном Баязидом II, молдавський воєвода у жовтні 1486 р. підписав з ним мирну угоду²⁸, за якою Молдавія щорічно повинна була сплачувати величезну данину, що становила 5 тис. золотих²⁹, очевидно, турецьких³⁰. Сплата щорічної данини Османській імперії призвела до підвищення державних податків, які платило населення Молдавії. Не були винятком селяни Чернівецької і Хотинської волостей. Населення проливало свою кров у ополченні господаря Стефана, їхні домівки, господарства були розорені турками, а тепер вони повинні були ще й сплачувати їм високі податки.³¹

Ці події знову погіршили відносини між Стефаном III і Казимиром IV, який у березні 1489 р. уклав мир із султаном Баязидом II. Згідно з цією угодою, Кілія та Білгород продовжували залишатися під владою Туреччини. Активна зовнішня політика польського короля порушила воєнно-політичні зобов'язання, взяті ним у Коломиї в 1485 р.³², перед господарем Молдавії Стефаном III, оскільки Казимир IV мав обороняти молдавські землі в їх давніх кордонах. Отже, польсько-молдавські військово-політичні стосунки в черговий раз серйозно погіршилися і, за влучним висловом О. Масана, «переросли у перманентний конфлікт на Покутті»³³, що, безумовно, негативно позначалося на житті населення молдавських володінь на кордоні з Польщею, а саме Чернівецької і Хотинської волостей.

Тоді престиж Молдавської держави та авторитет молдавського господаря були настільки відомі у Європі, що Стефан III Великий не міг безкарно залишити полякам таке лицемірство, яке було здійснене особисто до нього і його народу. Одним із наслідків погіршення польсько-молдавських стосунків було збройне вторгнення молдавських загонів на Покуття в 1488 р., оскільки Стефан III здавна висував претензії щодо нього.³⁴ Військові загони молдавського господаря вдерлися і загарбали покутські землі, але надовго утримати їх не змогли.

На нашу думку, саме після подій, пов'язаних із підписанням мирного договору Польщі з Туреччиною у 1489 р., у відповідь на такі дії польського короля господар Молдавії Стефан III

визнав сюзеренітет угорського правителя у квітні-травні цього ж року.³⁵ Тоді ж король Угорщини Матяш I Корвін (1458-1490) передав Стефану III як компенсацію за втрату причорноморських портів дві трансильванські фортеці з їхніми округами, а саме: Чічеюл і Четатя де Балте.³⁶ Отже, молдавський господар спробував нову зовнішньополітичну тактику, проте сплата данини султанській Туреччині продовжувалася і надалі.

На початку літа 1490 р. господар Молдавії дізнався, що Ян Ольбрахт на чолі численного коронного війська вирушив походом на Угорщину з метою силою захопити угорський престол.³⁷ Тому вже у липні-серпні цього ж року, скориставшись відсутністю королевича Яна Ольбрахта, відбувається військовий похід на Покуття.

Раніше ця подія трактувалася як селянське повстання на Прикарпатті під проводом Мухи, зокрема дослідженню цієї проблеми приділив значну увагу В. Грабовецький.³⁸ Проте буковинський історик О. Масан переконливо довів, що «документальні та нарративні джерела початку 90-х років XV ст. дозволяють дійти однозначного висновку, що цей рух ініціював молдавський господар Стефан III».³⁹ Це був спланований військовий похід на Покуття, який розпочався влітку 1490 р.

Очолив цей похід на Покуття – Муха. В. Грабовецький зазначає, що він – «виходець із середовища українських селян»⁴⁰, тобто селянського походження. О. Масан також вказує на українське походження Мухи, додаючи, що це був «досвідчений воїн».⁴¹ Про те, що Муха був «чоловік до зброї та бою завзятий», – вказує і А. Жуковський.⁴² Ці події згадані і в Молдавсько-німецькому літописі: «Послав воєвода Стефан одного боярина в Землю русинів і він зайняв її аж до Галича».⁴³ Були захоплені міста Снятин, Коломия, Галич, проте поляки «розгромили його військо біля Рогатина».⁴⁴ Частина здобичі все ж була відправлена на Буковину⁴⁵, очевидно, до Стефана III. Документи вказують на те, що до складу військових загонів Мухи входили й турки. Зокрема, «а Снятин обложив, турецький султан з усіма силами своїми, і пушками, під'юджений самим воєводою знищити все, що стоїть на шляху, щоб підкорити своєму пануванню».⁴⁶ Навіть з цього уривка можна здогадатися про те, що ініціював цей похід саме господар Молдавії Стефан III.

Стосовно подій 1491 р. у польсько-молдавських відносинах, то молдавський дослідник Г. Гонца зазначав, що «у 1491 р. в рамках антиягеллонської коаліції Стефан III знов здійснив похід на Покуття, однак на цей раз з метою відновлення втрат державної скарбниці Молдавії внаслідок сплати данини Османській імперії. У 1491 р. Покуття не було захоплене молдавськими військами, проте цей похід став причиною нових молдавсько-польських конфліктів кінця XV – початку XVI ст.».⁴⁷ Отже, події 1491 р. продовжили і так напружені відносини Польщі та Молдавії, що безумовно відповідає перебігу наступних подій.

На початку червня 1492 р. помирає польський король Казимир IV Ягеллончик. Цими подіями скористався господар Молдавії Стефан III, скерувавши свого старшого сина Олександра на чолі війська на Покуття. Останній у 1492 р. спустошив Коломию, а в 1493 р. ще й напав та розорив Поділля.⁴⁸ 30 вересня 1492 р. корону Польщі отримав Ян Ольбрахт (1492-1501), великим князем литовським став Олександр (1492-1506), Владислав (Уласло) II (1490-1516) зайняв трон короля Угорщини, а молодшому брату Сигізмунду призначався молдавський господарський престол. Однак для цього потрібно було позбутися господаря Молдавії Стефана III Великого. Новий польський король прагнув помститися останньому за напади 1488, 1490-1493 рр. на Покуття та Поділля, що завадило Яну Ольбрахту силою загарбати королівський престол Угорщини.⁴⁹

Досить цікавим фактом є те, що спільні інтереси у протидії планам Ягеллонів зближували Молдавію та Московію. З того моменту, як молдавський господар став союзником Московської держави, кримський хан також ставав союзником господаря Молдавії. Зокрема, переговори про союз Молдавської держави та Кримського ханства відбувалися за посередництва московських послів. У жовтні 1492 р. був укладений союзний договір між Бахчисараєм та Сучавою. Для Молдавії він був надзвичайно вигідним, оскільки кримські татари тепер ставали союзниками молдаван у боротьбі з королівською Польщею.⁵⁰ Після цього набіги кримських татар, які постійно завдавали багато шкоди, зокрема північним територіям Молдавії (Буковині), на деякий час припинилися.

Новопризначений король Угорщини Владислав II продовжив зовнішньополітичну лінію своїх

попередників щодо підтримки добросусідських відносин з господарем Молдавії Стефаном III, а також підтвердив у володінні останнього дві трансильванські фортеці з їхніми землями.⁵¹

З огляду на такі дії молдавського господаря, у грудні 1492 р. король Польщі Ян Ольбрахт укладає взаємовигідну угоду про допомогу зі своїм братом, угорським королем Владиславом II, після чого вони почали готуватися до проведення більш представницького з'їзду, на якому мали б вирішити питання щодо спільних дій на міжнародній арені.⁵² Питання підкорення Молдавської держави потрібно було обов'язково узгодити з угорським монархом, оскільки у 1489 р. господар Молдавії визнав над собою зверхність Угорщини.⁵³ Після підписання у 1494 р. наступної польсько-турецької мирної угоди, розрахованої на три роки⁵⁴, за ініціативою польського короля у словацькому місті Левочі у квітні-травні цього ж року відбувся представницький з'їзд Ягеллонів, на якому були присутні усі брати, окрім великого князя литовського Олександра.⁵⁵ На ньому брати-Ягеллони домовилися про політичну взаємодопомогу у міжнародних справах, про організацію походу (відновлення спільних дій) з метою відвоювання у турків молдавських міст-портів Кілії і Білгорода, а також вирішення «молдавського питання», тобто мова йшла про намагання короля Яна Ольбрахта скинути Стефана III з господарського престолу Молдавії та посадити на його місце їхнього молодшого брата – Сигізмунда. Проте угорський король Владислав II, будучи молдавським сюзереном, рішуче відхилив цю пропозицію. Врешті-решт польський король змушений був погодитися з цим, але не відмовився від усунення Стефана III від влади.⁵⁶

А тим часом становище у прикордонних землях Молдавії з Польщею залишилося досить напруженим, оскільки молдавський господар ще у 1494 р. дізнався від трансильванського воєводи Бартоломео Драгфі (учасника з'їзду у Левочі, а також свата і товариша господаря Молдавії) про справжню мету польського короля, а саме: посадити на молдавський престол представника династії Ягеллонів – Сигізмунда.⁵⁷ Автор поділяє думку чернівецького дослідника О. Масана, що «це повинно було викликати настороженість і недовіру господаря Молдавії щодо пропозиції Яна Ольбрахта про спільний напад на турецькі фортеці у Північно-Західному Причорномор'ї».⁵⁸ Тому Стефан III розпочинає активну дипломатичну діяльність з метою недопущення зовнішньої загрози для Молдавії.

Влітку 1494 р. у Молдавію прибув польський посол з пропозицією короля Яна Ольбрахта господарю Стефану III Великому спільними зусиллями відвоювати та завдати ударів по захоплених турками причорноморських фортецях Кілії та Білгорода. Молдавський господар обіцяв співпрацювати з армією польського короля в «Чорноморському» поході при одній умові, якщо його війська будуть рухатися тільки лівим берегом річки Дністер і розташовуватимуться біля чорноморських берегів⁵⁹, оскільки просування польських військових формувань правим берегом Дністра, тобто територією північних і центральних районів Молдавії, могло завдати значної шкоди цим прикордонним землям, якими були, насамперед, Чернівецька і Хотинська волості. Отже, Стефан III формально підтримав плани з'їзду в Левочі, однак насправді все склалося по-іншому. По суті він зайняв вичікувальну позицію та продовжував лавірувати між Туреччиною, Угорщиною, Польщею та до певної міри й Москвою. Він не міг прийняти тоді однозначного рішення з такого важливого питання, як виступ проти Османської імперії і Кримського ханства⁶⁰, оскільки це загрожувало втратою суверенітету держави.

Зваживши всі «за» і «проти», Стефан III продовжив активну дипломатичну діяльність щодо усунення зовнішніх загроз воєводству. Зміцнивши взаємовідносини з Угорщиною, господар Молдавії приділив значну увагу відносинам з Москвою.⁶¹ Уклавши союзні відносини з Литвою у 1494 р., московський цар Іван III посприяв обміну молдавськими посольствами з литовськими, які завершилися утвердженням миру між Великим князівством Литовським та Молдавією у 1496 р. Незважаючи на укладений мирний договір з молдавським господарем Стефаном III, великий князь литовський Олександр, узгодивши всі питання зі своїм братом польським королем Яном Ольбрахтом у Парчеві в 1496 р. (саме там був розроблений план захоплення Молдавії для Сигізмунда)⁶², був готовий направити свої війська проти Молдавії, тому Стефану III потрібні були рішучіші дипломатичні заходи задля недопущення цього.⁶³ Брати Ягеллони, очевидно, не розуміли, що від Османської імперії Польщу та Литву відділяли в основному лише землі Молдавії.

Тому саме в цей час з метою виходу з такого зовнішньополітичного становища уряд Яна Ольбрахта зважується на завоювання Молдавії. Отже, активне приготування поляків до війни розпочалося вже у 1496 р. Причому масштаби цих приготувань були величезними. По всій країні проводилася повна мобілізація.⁶⁴ Як зазначав генерал Раду Розетті, тогочасна польська армія була зорієнтована на ведення переважно польових битв і не мала досвіду ведення боїв у місцевості, вкритій лісом, та горах.⁶⁵

Відверто агресивні дії польського короля одночасно ставили під загрозу як всю Молдавську державу, так і територію між верхів'ями Сучави і Середнім Дністром (Буковину) як її складову частину та прикордонну з Польщею територію. Було оголошено збір посполитого рушення, хоча зазвичай воно збиралося досить повільно (близько двох місяців).⁶⁶ Під прикриттям військового походу проти турецького султана навесні-влітку 1497 р. Ян Ольбрахт здійснює так званий «Чорноморський» похід на Молдавію.⁶⁷ Отже, антигеллонська спрямованість діяльності молдавського господаря Стефана III Великого прискорила втілення в дійсність задумів короля Польщі.⁶⁸

Ян Ольбрахт у супроводі свого брата Сигізмунда, зібравши численне військо, у середині липня 1497 р. спрямовує його до кордонів із Молдавією.⁶⁹ Володіючи інформацією щодо планів польського монарха, а також дізнавшись про початок походу та побачивши концентрацію польських військ, Стефан III одразу ж повідомив про це сілістрійського санджак-бея Месіх-пашу і терміново відправив логофета Іона Теутула до Стамбула.⁷⁰ Також варто зазначити, що ще навесні 1497 року Стефан III повідомляв турецького султана про небезпеку з боку Польщі. Він не був упевнений щодо основної мети експедиції, але на випадок конфлікту зобов'язався підтримати Баязида II. Він також згадав про угорські військові формування, які збираються в Трансильванії. Цікаво, що турецький правитель зобов'язав господаря напасти саме на Трансильванію, проте Стефан III у листі до султана пояснив, що не в змозі напасти на території Угорської держави, оскільки сам боїться вторгнення з боку кримського хана.⁷¹ А тим часом Ян Ольбрахт, не знаючи про молдавсько-турецький пакт, а точніше не допускаючи такої можливості, прямував до Молдавії.

Прохання про допомогу Стефан III також направив до короля Угорщини, господаря Валахії та кримського хана.⁷² Отримавши підтримку від Османської імперії, до Молдавії терміново був направлений загін Месіх-паші у складі близько 800 воїнів.⁷³ Автор поділяє думку, що вони могли бути розміщені на теренах Чернівецької волості уже наприкінці липня 1497 р.⁷⁴ Підсилені турецько-татарськими підрозділами загони Стефана III напали на Покуття, де вже 4 серпня спалили Коломию, а юрби коломиїських погорільців змушені були утікати до Галича.⁷⁵ Очевидно, звідси вони здійснили напад на інші покутські землі. Таким чином, господар Молдавії вдався до таких дій через те, що туркам і татарам потрібно було брати ясир, а на своїх землях цього робити він не хотів, оскільки вони і так перебували у не найкращому економічному становищі.

На нашу думку, приводом до інтенсивного форсування поляками р. Дністер 7 – 8 серпня 1497 р. напевно стали напади на Снятин та Коломию.⁷⁶ Щодо цієї переправи є згадка у Бистрицькому літописі: «...король перейшов річку Дністер біля Михальчі (між Устям і Михальчею, вище Городенки. – О.Б.) на цій стороні зі всіма своїми військами. І прийшов до Кіцманя».⁷⁷ Туди прибув молдавський посол великий скарбник Ісаак, який 9 серпня від імені Стефана III хотів дізнатися про мету прибуття польського війська до Молдавії.⁷⁸ Польський король особисто запевнив його, що прибув з метою відвоювати у турків раніше захоплені молдавські міста-порти Кілію та Білгород. Незважаючи на це, 16 чи 17 серпня молдавський господар знову посилає на зустріч із польським королем великого скарбника Ісаака, а з ним і великого логофета Іона Теутула. Вони прибули для того, щоб нагадати Яну Ольбрахту про попередні домовленості із господарем щодо невідповідності маршруту просування польських військових формувань та вимагали покинути молдавські землі. Проте польський король був іншої думки і не зробив цього, а молдавських послів звелів «взяти у полон; і наказав відвезти їх до Високого замку у Львові».⁷⁹ Чех Ян Трнка, який був одним із командувачів польських військових сил, запропонував королю розпочати наступ на Молдавію саме з облоги та захоплення замку у Хотині, для того щоб постачання провіанту та фуражу з Поділля відбувалося безперешкодно.⁸⁰ На думку польського дослідника Фридриха Папе, це забезпечило

б успішний розвиток наступу на південь і Причорномор'я⁸¹. Поділяє цю думку інший історик з Польщі Тадеуш Грабарчик, який також вважає, що через невдалу спробу окупації Хотина та постійні напади молдавської легкої кінноти, продовжувати похід до чорноморських портів ставало неможливо, оскільки це могло б легко ізолювати коронне військо від бази постачання. Тому і вирішено було рушити до Сучави, столиці Молдавії. У майбутньому вона могла стати базою для подальших дій на півдні проти Стефана Великого. Крім того, позиції Стефана, безумовно, були б ослаблені, якби польські війська змогли захопити його столицю.⁸²

Однак серед членів військової ради було більше противників плану взяття Хотинської фортеці, а їхні доводи зводилися до того, що спочатку потрібно зайняти фортецю у Сучаві, як базу для подальших операцій.⁸³ Прийнявши доводи останніх, «король пішов зі всім своїм військом до Сучави».⁸⁴ Автор погоджується із думкою О. Масана, який вважає, що Ян Ольбрахт «демонстрацією польських сил хотів змусити Стефана III підкоритися своїй волі і, таким чином, забезпечити надійний тил для королівського війська».⁸⁵

Щодо загальної кількості військ, зібраних польським королем, то воно налічувало до 80 тис. воїнів.⁸⁶ Однак лише половина з них належала до бойового складу, решту складала тилові частини та обслуговуючий персонал, тобто не бойова його частина.⁸⁷ «Якість цього війська, що складалося з різних, часто дуже різноманітних елементів, не була якоюсь особливою. Військо було недосвідчене, бо з часів Казимира Ягайла використовувалося дуже рідко», – писав австрійський військовий та науковець Едуард Фішер.⁸⁸ На думку деяких польських істориків, лише возів було майже 30 тис.⁸⁹ Однак Е. Фішер заперечує ці дані, оскільки навіть сьогодні військовий підрозділ, що складається з 80 тис. чол., цілком здатний забезпечити усім необхідним 7 – 8 тис. упряжок.⁹⁰ До складу польської армії входили й військові загони великого князя литовського Олександра, навіть незважаючи на те, що наприкінці серпня 1497 р. великий московський князь Іван III послав до Олександра своє посольство з проханням «на Стефана воеводу не ходити», а у відповідь отримав від нього «на Стефана воеводу не пішов».⁹¹ І справді, Олександр не брав участь у поході на Молдавію, а лише відправив литовські війська на допомогу своєму брату Яну Ольбрахту. Цей факт засвідчує Львівський літопис: «...і князь великий Олександр сам повернувся, а князів руських з силою своєю послав брату своєму Ольбрахту на допомогу».⁹²

На участь у «Чорноморському» поході на боці Польщі невеликого загону лицарів Німецького, або Тевтонського ордену з Пруссії вказував О. Масан. Мова йде про 150 кіннотників та 250 піхотинців на чолі з великим магістром Й. фон Тіфеном.⁹³ Поділяє цю думку і польський історик Януш Смолуха, вважаючи, що участь в експедиції взяв сильний контингент, який складався із 400 тевтонських лицарів під керівництвом самого великого магістра.⁹⁴ 13 липня лицарі прибули до Львова, а 17 серпня, переправившись через р. Дністер, вирушили до польського короля у Молдавію.⁹⁵ Як відомо, ставка Яна Ольбрахта перебувала тоді у молдавському місті Кіцмань.

Успішно форсувавши р. Дністер, польському війську потрібно було переправитися через р. Прут і р. Сірет. Знаючи про це, молдавський господар Стефан III направив спеціальні допоміжні загони до місця можливої переправи поляків, а саме до броду під Чернівцями на р. Прут.⁹⁶ Молдавські загони прикриття, які накопичили бойовий досвід за часів попередніх війн, впоралися зі своїм завданням і завдали важких втрат супернику, швидкість просування якого була зведена до 3-4 кілометрів на день.⁹⁷ Наприкінці серпня 1497 р. армія Яна Ольбрахта спробувала перейти Прут саме під Чернівцями, однак зіткнулася тут із добре озброєними загонами Стефана III.⁹⁸ Як наслідок, до рук молдавських військових підрозділів прикриття потрапили шість полонених поляків. Перебуваючи у місті Роман, де розміщувалося усе молдавське військо⁹⁹, Стефан наказав тих полонених «трьох ляхів відіслати до турецького царя, а інших наказав повісити».¹⁰⁰ Слушну думку висловив О. Масан, що «цей факт свідчив про існування попередніх молдавсько-турецьких домовленостей».¹⁰¹

Переправа через р. Дністер, арешт молдавських послів, сутичка з молдавськими військами на р. Прут під Чернівцями вказували господарю Молдавії на вороже ставлення до нього з боку короля Польщі Яна Ольбрахта. Не гаючи часу, Стефан III потай почав зміцнювати Сучавську фортецю і збільшив її гарнізон, а його військо ще у серпні було зібрано і споряджено до бою.¹⁰² Щодо

чисельності війська господаря Стефана III, то цифра 40 тис. воїнів, яку наводить Е. Фішер¹⁰³, приймається на віру усіма сучасними науковцями.¹⁰⁴ Воно складалося з русько-молдавської частини у 18 тис. осіб¹⁰⁵, загону семигородського воєводи Б. Драгфі числом 12 тис. осіб¹⁰⁶, 2-тисячного турецького загону на чолі з Малкоч-оглу¹⁰⁷, а решту становили загони валаського господаря Раду Великого (бл. 8 тис. осіб).¹⁰⁸ На думку румунського історика Н. Стоїческу, у другій половині XV ст., а саме в часи Стефана III Великого, так зване «велике військо» у Молдавії досягало при серйозній небезпеці близько 40 тис. осіб.¹⁰⁹ Отже, стверджувати, що молдавський господар зібрав на той момент усі наявні військові сили, ми не можемо.

Іншої думки був Р. Розетті, вважаючи, що армія Стефана Великого нараховувала близько 50-60 тис. осіб, до яких входили і наймані підрозділи (бл. 10 тис. осіб), «мале і велике військо»¹¹⁰, проте дані Р. Розетті, на наш погляд, значно перебільшені.

Саме до періоду господарювання у Молдавії Стефана III Великого відноситься зміцнення північних і північно-східних кордонів держави. З цією метою він провів повну реконструкцію старих укріплень фортець у Сучаві та Хотині у зв'язку із появою нової зброї – вогнепальної артилерії. У Хотині після капітальної перебудови фортеця збільшилася у три рази і стала однією із найпотужніших оборонних споруд держави.¹¹¹ Щодо фортеці у Сучаві, то було добудовано її зовнішню лінію стін із товщиною більше 3,5 м, які оточували замок кільцем. Також були добудовані напівкруглі вежі, що надало їй додаткової міцності.¹¹²

На початку вересня 1497 р. польське військо отаборилося поблизу села Тарасівці (сьогодні те ж село Новоселицького р-ну Чернівецької обл.).¹¹³ 3-4 вересня великопольські загони короля, які перебували під Хотином, отримали наказ рухатися до Тарасівців. Прибули вони 9 вересня у місцевість «Nadir» (Хадір, поблизу с. Тарасівці)¹¹⁴, а не під Зеленів, як припускав Е. Фішер.¹¹⁵ 11-12 вересня уся польська армія саме тут переправилася через р. Прут. А вже 18-20 числа того ж місяця вони спішно форсували р. Сірет. Отже, досить швидко, а саме вже 24 вересня, польська армія стала під Сучавською фортецею і оточила її.¹¹⁶

За словами Е. Фішера, ще перед початком облоги фортеці у Сучаві король віддав наказ відпустити усіх молдавських полонених, що викликало ще більше незадоволення з боку високопосадовців Молдавії, оскільки вони розуміли, що Ян Ольбрахт прагне перетягнути їх на свій бік. Також Е. Фішер помилково вказував, що саме 21 вересня поляки з'явилися під Сучавою та взяли в облогу фортецю і місто чотирма окремими таборами.¹¹⁷

Справжня облога замку у Сучаві розпочалася лише 26 вересня 1497 р.¹¹⁸ Усі спроби захопити фортецю штурмом упродовж трьох тижнів були відбиті її захисниками, які були добре озброєні та мали достатньо провіанту.¹¹⁹ «В одній частині муру полякам вдалося зробити пролом, але залага закрила його фашинами (міцні дубові колоди і палі) та землею».¹²⁰

Коли всю околицю Сучави молдавани ще раніше спустошили, а постачання з польських територій повністю припинилося, то стало неможливо здобувати харчі для коронного війська. Тому Ян Ольбрахт вирішив вислати на південь Молдавії значні сили, щоб вони «реквізували» провіант. При цьому доходило навіть до кровопролитних боїв з молдавським військом, яке намаглося зашкодити намірам поляків.¹²¹ Крім того, загони поляків спустошували сусідні із Сучавською волості, в тому числі й Хотинську.¹²² «Один з таких великих польських загонів, який просунувся аж до Нямца у лісі Браніште, що неподалік замку, зазнав тяжкої поразки»¹²³ від військових загонів молдавського господаря.

Польський хроніст Мацей Стрийковський так описував облогу Сучави: «Король, не дочекавшись ні литовських військ, ні пруссів, ні інших, затагнув ворога у Валахію, де Сучавський столичний замок він з чотирьох сторін оточив і могутніми гарматами руйнував стіни, сподіваючись, що волохи розчарувалися в суворому і тиранічному правлінні Стефана, повинні були приєднатися до нього. Але в цьому він помилявся, бо, хоч там було вісімдесят тисяч люду лицарів корони, не рахуючи кучерів, кухарів та інших служилих людей, яких було сорок тисяч, в таборі було тридцять тисяч возів з провіантом, але волохи воювали мужньо, а коли наші вдень вибили діру у стіні, проте вночі її перекрили гноєм, деревом та камінням. Тож коли наші довгий час проводили біля Сучави, Стефан зібрав армію своїх волохів, турків, мультен і угрів, з якими він об'єднався, і постійно

турбував наших, особливо під час пошуку провіанту, вони їх били скрізь, вбивали, за що шляхта просила короля відпустити їх додому».¹²⁴

За три тижні облоги коронними військами Сучавської фортеці армія молдавського господаря Стефана III встигла перегрупуватися й зосередитися. Його загони перерізали усі комунікації польської армії, так що «табір короля Польщі Яна Ольбрахта опинився в оточенні».¹²⁵ Також молдавські військові загони безперервно нападали на поляків, створюючи ситуацію невпевненості серед голодних і деморалізованих солдатів польського короля. У той же час активна дипломатична діяльність великого князя московського Івана III завадила великому князю литовському Олександру надати значну військову допомогу королю Яну Ольбрахту.¹²⁶

У ході «Чорноморської» кампанії Яна Ольбрахта застала «несподівана» новина, а саме засудження угорським королем факту військового виступу Польщі проти господаря Стефана III, якого він вважав васалом Угорщини. По суті, це був перехід угорців на молдавський бік.¹²⁷ Зваживши всі «за» і «проти», до короля Польщі прибуло посольство від його брата Владислава II, який у своєму посланні вимагав припинити воєнні дії проти господаря Молдавії.¹²⁸

Отже, тиск з боку угорської дипломатії, небажання коронних військ і шляхти продовжувати цей похід, гостра нестача провіанту та фуражу, а також хвороба (малярія) короля Польщі – усе це змусило Яна Ольбрахта погодитися на запропоноване угорськими дипломатами перемир'я із молдавським господарем Стефаном III. Після цього 16 жовтня поляки зняли облогу із Сучавського замку.¹²⁹

Після оголошення делегатами польсько-молдавського перемир'я про нього зразу дізналися в коронному таборі та у передмістях, а Ян Ольбрахт наказав польській армії відступати. «Відступ відбувся поступово, між 19 і 22 жовтня. 16 жовтня знято облогу, до 19-го тривали мирні переговори, а військові підрозділи почали залишати табір під Сучавою тільки 19 жовтня; відхід відбувся чотирма окремими колонами, а останні частини залишили Сучаву 22-го числа», – зазначав Е.Фішер.¹³⁰

Згідно з умовами польсько-молдавського перемир'я, коронні війська зобов'язувалися відступити тією самою дорогою, якою і прийшли до Сучави.¹³¹ Угорський король Владислав II просив господаря Стефана III піти на мир з Яном Ольбрахтом.¹³² «Стефан III через посланців велів переказати польському королю, щоб той при відступі рухався не іншим шляхом, ніж тим, яким він прийшов сюди, бо шлях через ліси є небезпечним, а також, щоб той рухався відкритою місцевістю, а потім повернув праворуч на шлях, який хоч і довший, зате безпечніший. Хай він уникає короткого шляху ліворуч, що веде через ліси, бо на ньому з його військом можуть легко трапитися нещасні випадки», – вказував Е. Фішер.¹³³ На цьому наголошував і О. Масан: «Стефан III радив обійти лісовий масив, тобто повертатися тим самим шляхом, яким поляки прийшли до Сучави».¹³⁴ Однак посланці молдавського господаря передали цей ультиматум уже після укладення мирного договору. На нашу думку, господар Молдавії мав інформацію щодо намірів валахів, турків і татар здійснити напад на відступаюче військо короля Яна Ольбрахта, але все ж застерігав його не рухатися лісами Буковини.

Як зазначав Ф. Папе, договір про перемир'я між Стефаном III і Яном Ольбрахтом мав зобов'язуючий характер лише для Польщі, Молдавії та Угорщини, проте не стосувався турків, татар і валахів.¹³⁵ Варто погодитися з думкою О. Масана, що «господарю було вигідно, щоб його союзники напали саме на польські обози та поживилися за рахунок їхніх полонених, а не спустошували б молдавської землі».¹³⁶ Отже, звістка щодо можливої небезпеки на лісових шляхах забезпечувала Стефану III алібі на випадок, якщо польський король звинуватить його у порушенні умов польсько-молдавського миру.¹³⁷

Проте Ян Ольбрахт був іншої думки, тому «зі своїм військом пішов тією дорогою, якою прийшов до Хотина (точніше – від Хотина. – О.Б.), хіба що кілька хоругв (частина польського війська. – О.Б.) свавільних зем'ян пішли на Буковину, завдаючи великої шкоди; вони йшли безпечно, не остерігаючись. За це їх Бог покарав, що були війська занадто свавільні, самі були безпечні і шкоди завдавали великої, і гетьманів своїх не слухали», – записано в Молдавсько-польському літописі.¹³⁸ І справді, польський король, не послуховавшись попереджень молдавського господаря, очевидно,

через недовіру до нього, спрямував своє військо за тим маршрутом, який пролягав через брід на р. Сірет, а звідти – через Козминський ліс до Чернівців, Снятина та Львова.¹³⁹ На нашу думку, кілька хоругв коронного війська все ж таки пішли на Буковину.

Польський історик Ф. Папе вказував на той факт, що 22-23 жовтня передова колона (ополчення шляхти з Великопольщі) форсувала р. Сірет, рушивши далі на північ до лісу Буковини і «потягнула» за собою решту коронної армії.¹⁴⁰ Через важку хворобу король Ян Ольбрахт вже не міг змінити маршруту відступу свого війська.

Коронне військо, яке постійно відступало, на своєму шляху знищувало та забиало у місцевого населення всі продовольчі запаси. Перейшовши брід через р. Сірет, 25 жовтня 1497 р. вони підійшли до Козминського лісу, через який була лише одна дорога, тому основна частина цього війська, разом із королем, отаборилася під Глибокою на ніч, а «кінна розвідка, що складалася зі шляхти із Західної Польщі, пішла далеко вперед, благополучно оминувши ліс, стала табором на іншому його боці».¹⁴¹

З самого ранку 26 жовтня поляки розпочали перехід через Козминський ліс. Коронна армія розтягнулася на кілька кілометрів у довжину. Дійшовши десь до середини лісу, на польське військо раптово почали падати підрубані дерева, а з іншого боку атакували війська молдавського господаря, турки, татари, валахи, угорці та ін. У кривавому бою загинули німецькі найманці, придворна прислуга, мазовшани, сілезці, а також лицарі-хрестоносці.¹⁴² Найбільше постраждала саме третя і четверта колони, тобто найманці й обозна челядь, а потім і малопольські, і руські загони з Галичини.¹⁴³

Досить детальну інтерпретацію щодо маршруту просування коронного війська буковинськими замлями та перебіг битви у Козминському лісі висвітлив В. Коржик. Він пише: «Через ліс було декілька доріг, на користь чого свідчить факт, що на початку битви молдавські кіннотники несподівано для поляків з'явилися на північному узліссі і перекрили шляхи для відступу, хоча основні сили Стефана Великого спрямували головний удар на середину (куди також необхідно було підвести у певному порядку війська) та ар'єргард польського війська, складеного посполитими (ополченцями з польських земель) і німецькими найманцями. За розробленим планом нападу при втягуванні більшої частини неодагненого у бойову амуніцію польського війська на вузьку ґрунтову лісову дорогу, на авангард звалювали заздалегідь підпилені стовбури дерев, що створювало її непроїжджою, а озброєні молдавські піхотинці з обох боків лісових хащ несподівано атакували колону, де переваги важкої кавалерії зводилися нанівець. Для розуміння реальної ситуації і перебігу подій варто підрахувати загальну довжину військової колони. Якщо чисельність польського війська мінімально брати за 40 тис., то при ширині доріг у 4 м і похідної колони у 4 чол., при середньому міжрядному інтервалі у 1,5 м, на одному кілометрі одночасно могло вміщуватися близько 2,6 тис. вояків. Упереміш з обозними візками, що везли зброю, лати, провіант та особисті речі, на одному кілометрі траси одночасно перебувало близько 1,8-2 тис. чол. З врахуванням парку облогових машин, артилерії, основного обозу та кавалерії похідний стрій мав би розтягтися щонайменше на 24-25 км. Сьогодні ширина смуги лісів Пруто-Сіретського межиріччя тут становить 1-3 км, в 1497 р. вона сягала приблизно 10-12 км. Отже, орієнтуючись на третій варіант шляху, на лісовій дорозі під час несподіваного нападу з флангів могло знаходитися максимум 18-20 тис. практично беззбройних вояків. Цим ще раз підтверджується факт, що значна частина польського війська ще залишалася у таборах під Глибокою і, не змігши заздалегідь організувати для оборони із бойових возів вагенбург, зазнала стрімкого і нищівного удару основних піхотно-кавалерійських сил молдавського війська. Під час паніки та стовпотворіння вона була практично вся знищена. Під завершення різанини кінна королівська гвардія за наказом Яна Ольбрахта з середини лісу повернулася тією ж лісовою дорогою назад на допомогу, по ходу розігнавши малочисельну молдавську піхоту, і спромоглася відкинути головні сили Стефана Великого за р. Сірет майже до с. Кам'янка. Це дозволило врятувати королівське військо від повного знищення і при переслідуванні нанести молдавським загонам відчутні втрати. Важливим є і фактор сезону, у який відбулася битва. Наприкінці жовтня довжина світлового дня не перевищує 10 годин, тож усі дислокації військ і перипетії битви відбувалися у обмеженому часі. Отже, поле битви, завдяки великій лісистості і відсутності територіального маневру, лінійно

розтягнулося вздовж дороги від Сірету до майже околиць с. Козмин, тобто на відстань 20-22 км, що для часів пізнього Середньовіччя було унікальним явищем. Тактика лісової засідки дозволила значно меншому молдавському війську за короткий час досягти значних успіхів, знищити більше половини живої сили ворога і взяти у полон декілька тисяч вояків супротивника, захопити всю облогову техніку, артилерію, обоз і навіть особисту карету короля. Однак, завдяки лісовим хащам і незначним за чисельністю молдавським загонам, розсіяна і вціліла від різанини частина польського війська все ж таки дісталась тимчасового табору Яна Ольбрахта у с. Козмин, де була організована оборона і проведений огляд решти армії. Молдавські війська також зазнали відчутних втрат, і тому Стефан Великий не наважився на відкритому місці наявними силами остаточно завершити розгром. Решта армії Яна Ольбрахта у наступні 3 дні була знищена під час переслідування його молдаванами дорогою на Чернівці та, головним чином, у самому місті під час переправи у важких військових строях через широку і бурхливу напівгірську ріку Прут. Врятувалося лише декілька десятків вояків з особистою охороною престарілого і хворого на лихоманку польського монарха». ¹⁴⁴

Незважаючи на раптовість нападу та невідготовленість коронної армії до воєнних дій, господарю Молдавії не вдалося повністю знищити війська суперника. ¹⁴⁵ Проте Стефан III Великий особистої участі у бойових діях не брав, тому не міг безпосередньо керувати ходом битви. Він залишався поблизу у таборі зі своїми основними силами. З огляду на те, що молдавський господар не міг сидіти в сідлі через подагру (хворобу суглобів), прибув туди пізніше вже на санях. ¹⁴⁶ Пізніше, за наказом Яна Ольбрахта, військовий загін, очолюваний Яном Тенчинським, вдавсь до контрнаступу та, переслідуючи загоони Стефана III, відкинув їх до броду на р. Сірет. Саме там Ян Тенчинський втратив коня і потрапив у полон до турків. ¹⁴⁷ Проте це був лише тимчасовий успіх.

У 1497 р., коли виникла реальна небезпека нападу польської армії на молдавські землі, то необізнані у справах військових молдавські владики почали надавати свої поради господарю Стефану III, а той відповідав їм: «Вашою справою є церква, а не втручання у військові справи». ¹⁴⁸ Е. Фішер розповідає цікаву легенду про те, що у розпалі Козминської битви господарю у лісі з'явився Св. Дмитрій на коні та зі зброєю, як витязь, і дав йому та його війську сили й мужності. ¹⁴⁹ Тому після здобуття важливої перемоги над військом короля Польщі, «милостинею божою і молитвами пречистої богоматери і моленієм святого і славного великомученика і мироточивого Дмитрія» у «краї Козмин буков (Козминському лісі. – О.Б.)» ¹⁵⁰, Стефан III дав наказ звести храм святого Дмитрія у Сучаві. ¹⁵¹ У такий спосіб він висловив подяку за духовну підтримку Церкві.

Зазнали втрат в основному допоміжні загоони та обоз, тому його рештки, а також численна польська артилерію були залишені Яном Ольбрахт на полі бою. Це пояснюється ще й тим, що Стефан III віддав наказ підрубати дерева вздовж лісових проходів, щоб загородити проїзд, а не щоб, всупереч поширеній думці, падаючі дерева порозчавлювали тих, хто рухався близько до них. ¹⁵² Втрати польського війська у битві в Козминському лісі становили близько 5 тис. воїнів (убитими або забраними у полон) при загальних втратах у 11 тис. осіб. ¹⁵³

У Молдавсько-польському літописі також є згадка щодо військових втрат Яна Ольбрахта у Козминській битві: «Забрано у той час (у поляків. – О.Б.) повітових хоругв немало та гармат також, і самих дуже багато». ¹⁵⁴ Свідченням цього є знахідка у 1999 р. під час літніх археологічних розкопок у цитаделі середньовічної фортеці у Старому Орхеї двох бронзових гармат, які дуже добре збереглися. ¹⁵⁵ Археологи датують ці гармати останньою чвертю XV – початком XVI ст. ¹⁵⁶ Як відзначає молдовський археолог Г. Постіке, обидві гармати за клеймуванням, а також за типом орнаменту і низкою геральдичних елементів, нанесених на корпус гармати, можна вважати польсько-литовського походження. Він також стверджує, що ці гармати були відлиті у якійсь польській зброярні. Далі він робить висновок, що у фортецю в Старому Орхеї ці польські гармати могли потрапити, швидше за все, саме після битви 26 жовтня 1497 р., оскільки, як зазначалося вище, до рук Стефана Великого у тій битві потрапило доволі багато польської вогнепальної зброї та артилерії, зокрема бомбарди. ¹⁵⁷

Минувши Козминський ліс, Ян Ольбрахт разом із рештками свого колись грізного війська в ніч з 26 на 27 жовтня став табором поблизу села Козмин ¹⁵⁸ (нині село Валя Кузьмин на Глибоччині Чернівецької обл.). «Й тут загоони Стефана III не давали полякам відпочити та турбували їх безперестанку: вночі молдавани підпалили з підвітряного боку траву, тому поляки змушені були

викосити траву й чагарники на тому боці табору, де горіло полум'я, щоб їх не охопив вогонь», – зауважував Е. Фішер.¹⁵⁹ На нашу думку, це пояснюється тим, що на Буковині в цей час тривав бездошовий період, який не є характерним для погоди наприкінці жовтня.

Як зазначав польський історик Т. Грабарчик, «на ранок 27 жовтня, після битви та боротьби із вогнем, зібралися залишки розсіяного коронного війська на чолі з Яном Ольбрахтом, на північ від лісів Козмина, у табір, розташований, ймовірно, біля села Коровія (нині однойменне село Глибоччини у Чернівецькій обл. – О.Б.), звідки вони рушили до броду під Чернівцями, щоб перейти на інший берег р. Прут».¹⁶⁰

За свідченнями автора Бистрицького літопису, «військо Стефана воєводи за ними (поляками. – О.Б.) вслід йшло, вбиваючи (їх. – О.Б.)».¹⁶¹ Отримавши інформацію, що зі Снятина до польського короля рухається «друге лядське військо», молдавський господар Стефан III наказав великому ворніку С. Болдуру перекрити шлях тому війську та розбити його. Молдавський військовий загін налічував близько 3 тис. воїнів, а польський допоміжний загін мазовецької важкої кінноти нараховував близько 600 осіб.¹⁶² Ввечері 28 жовтня, діставшись до села Ленківці (нині однойменне село поблизу м. Чернівці) і зустрівшись зі своїми противниками, молдавський загін першим у бій не вступав, зважаючи, очевидно, на сутінки. А вранці 29 жовтня під Ленківцями відбувся кривавий бій, в якому польський кінний загін був розгромлений, «і загинуло там багато лядського війська»¹⁶³.

На думку автора, мазовецька кіннота виконувала, у першу чергу, розвідувальну функцію, тому що зі Снятина позаду неї рухався литовський загін, надісланий великим князем литовським Олександром на допомогу своєму брату.

Допоміжний загін литовців складався в основному з кінноти і налічував кілька тисяч воїнів на чолі з С. Кишкою.¹⁶⁴ Війська С. Болдура спробували зупинити просування ворога до Чернівців, але під Шипинцями зазнали поразки.¹⁶⁵

Отже, литовське підкріплення, яке прибуло до Чернівців, покращило становище та моральний стан залишків війська польського короля. І тільки після його прибуття Ян Ольбрахт наважився продовжувати відступ через р. Прут до Снятина.

Об'єднане польсько-литовське військо, врешті-решт, спробувало перейти р. Прут через брід поблизу с. Жучки лише на ранок 30 жовтня. Але на іншому березі на польське військо уже очікував великий ворнік С. Болдур зі своїми загонами, а позаду поляків з боку Чернівців підходило військо господаря Молдавії. Незважаючи на те, що армія Яна Ольбрахта була оточена, їм вдалося подолати цей брід без великих зусиль.¹⁶⁶

Королівське військо Яна I Ольбрахта зазнало чималих втрат, як і молдавське, однак воно не було розбите повністю. За даними анонімною староосманської хроніки, під час боїв у лісових нетрях (Козминському лісі. – О.Б.) до турецького полону потрапило лише 200 польських воїнів та 9 їхніх командирів.¹⁶⁷ Молдавський господар переслідував об'єднану польсько-литовську армію аж до Снятина, завдавши їй чимало клопоту.

Хворого Яна Ольбрахта доправили до Снятина, а потім через Покуття вже до Львова. «Туди він прибув з жалюгідними залишками колись такого могутнього війська, і перебував там, аж поки не одужав від своєї хвороби».¹⁶⁸ Бистрицький літопис повідомляв, що «розбитий був король під Чернівцями, але перейшов річку Прут. І звідти втік з дуже малим військом і ледве врятувався».¹⁶⁹

Досить цікавим є факт, що у 1852 р., а також у 2003 р. у річці Прут були знайдені два середньовічні довгі мечі.¹⁷⁰ Відомий буковинський історик і етнограф Р. Кайндль писав, що «цей меч міг належати одному з німецьких лицарів, який був у війську Яна Ольбрахта і у битві під Чернівцями на р. Прут загинув».¹⁷¹ Поділяє його думку і чернівецький дослідник Сергій Пивоваров, який також вказував на те, що «ця знахідка могла бути «загублена» у р. Прут після битви в Козминському лісі».¹⁷²

Завдяки Козминській битві 1497 р. термін «Буковина» почав вживатися в історичних джерелах саме як назва місцевості.¹⁷³ У Літописі зазначалося, що «Яна Ольбрахта волохи вразили на Буковині».¹⁷⁴ Отже, звістка про нищівну поразку армії Яна Ольбрахта на Буковині облетіла сусідні держави, а назва краю остаточно закріпилася за ним і потрапила до писемних джерел¹⁷⁵, а саме до західноєвропейських хронік і східноєвропейських літописів, що було важливим наслідком згаданих подій.

У самому Польському королівстві поразку на Буковині сприйняли як всенародну трагедію, тому що майже кожна шляхетська родина оплакувала загиблого чи полоненого воїна, а після цих подій приказкою стали слова: «за короля Ольбрахта загинула шляхта».¹⁷⁶

Які ж наслідки розглядуваних воєнних подій для буковинських земель? Одним із наслідків було використання польсько-молдавських прикордонних територій, зокрема і буковинських земель, турками як плацдарму для перших масованих нападів на володіння Польщі.¹⁷⁷ Зокрема, у 1498 р. численна османська армія на чолі з Балі-беєм Малкоч-оглу, «перетнувши річку Дністер поблизу м. Хотина»¹⁷⁸, напала на Польщу і спустошила українські землі, що перебували у її складі. За деякими даними, це військо нараховувало близько 20 тис. легкої кінноти¹⁷⁹, за іншими – близько 40 тис.¹⁸⁰ Кіннота Осяйної Порти досягла крайніх меж українських етнічних земель, тобто «достиге повише Львова»¹⁸¹, дійшовши «аж до Ярослава», нищачи Галичину і Поділля.¹⁸² Турки, повертаючись назад, «взяли величезну здобич і розорили і спалили всю країну».¹⁸³

Луганський історик радянського періоду В. Крот, досліджуючи цей похід, вказував, що загарбниками були лише турки і татари, і жодним словом не згадував про участь у ньому молдавського війська. Більше того, він повідомляє про те, що Стефан III сповістив Яна Ольбрахта про підготовку походу турків на Польщу, щоб останній приготувався до оборони. Населення Молдавії всіляко перешкоджало пересуванню турків на північ, до Дністра, а потім, при відступі турецької армії, молдавани майже повністю знищили її при переправі через річку Прут.¹⁸⁴ Подібне трактування є характерним для опису історичних подій минулого радянською історіографією, зокрема, щоб не кидати «тінь» на минуле Молдавської ССР і тодішньої Соціалістичної Республіки Румунії, не «вип'ячувати» на перше місце той факт, що ініціатором і активним учасником цього походу був очільник Молдавії¹⁸⁵.

За свідченнями історичних джерел, господар Молдавії Стефан III упродовж 1497-1498 рр. вів переговори з кримським ханом Менглі-Гіреєм за посередництва московських послів, які проїжджали через Крим. Автор схиляється до думки, що турецько-татарські вторгнення на польські землі у 1498 р. були здійснені кримським ханом на прохання молдавського господаря Стефана III. Фактом є те, що московський посол Федір Олексійович (Аксентьев) у 1498 р. повернувся з Криму до Сучави із дорученням сповістити молдавського господаря, що Менглі-Гірей на прохання Стефана III направив свого посланця до турецького султана.¹⁸⁶

Після руйнівного нападу турків Галичину та всі польські землі охопила паніка. Використовуючи складне становище Польщі, господар Стефан III у червні 1498 року і сам вторгся на польські землі, щоб «віддячити» за підступний напад на Молдавію. Спочатку молдавське військо пограбувало та спалило місто Тереховлю, потім зазнали спустошень Бучач і Підгайці, а дійшло воно до передмістя Галича і Покуття, спустошуючи їх.¹⁸⁷ Автор Бистрицького літопису писав, що «перейшовши річку Дністер з цього боку біля Галича», військо молдавського воєводи знищувало все вогнем і мечем так, що «запустила Подільська земля, та пішов з великою перемогою в свою землю (Молдавію. – О.Б.)».¹⁸⁸

Е. Фішер вказував на те, що «разом із турками молдавани забрали близько 100 тисяч полонених з Польщі, які потім були частково поселені в Молдавії, а частково в Туреччині»¹⁸⁹, точніше буде сказати, «продані», а не «поселені».

А. Жуковський також повідомляв про «взяття чимало бранців».¹⁹⁰ Як зазначається у Львівському літописі і Острозькому літописці, загарбники тоді «людей тих 100 тисяч в полон повели і розпродали татарам, і туркам. І в то время виділи полноруси (тобто українців. – О.Б.) ляхів (поляків. – О.Б.) в Татарах, Греції, Фракії, Македонії, крім сих, їх бесчисленное множество в пленонной стране (Польщі. – О.Б.) лежате побитих, такожде и по путях».¹⁹¹ Очевидно, що внаслідок цього походу велике число людей (зокрема й українців) було вбито, а ще більше взято у полон та продано в рабство у Кримське ханство та на Балкани.¹⁹² На нашу думку, основною метою османських нападів на польські землі було послаблення впливу Ягеллонів у Східній та Південно-Східній Європі.

Вже у листопаді 1498 р. через територію Чернівецької та Хотинської волостей у напрямку Покуття знову вирушило у декілька разів більше турецьке військо на чолі з Балі-беєм Малкоч-

оглу. Вони дійшли аж до Самбора та Дрогобича.¹⁹³ На сторінках Слов'яно-молдавських літописів щодо цих подій вказувалося, що «настала зима з сильними морозами і снігом, тож багато хто з них позамерзали та померли з голоду і відступили, а коли прийшли (турки. – О.Б.) у Валахію (насправді у Молдавію. – О.Б.) між Дністром та Прутом, хотіли перейти через р. Прут (поблизу Чернівців. – О.Б.). Там розмістив воєвода Стефан своє військо та наказав убивати турків усюди, так що було вбито більше 80 тисяч турків, і наказав він (господар Молдавії. – О.Б.) скидати їх (тіла. – О.Б.) в Прут».¹⁹⁴ У свою чергу, господар Молдавії віддав наказ своєму війську переодягнутися у польську військову одежу, аби забезпечити собі алібі на випадок, якщо виникнуть підозри з боку турецького султана.¹⁹⁵

Стефан III вдався до таких дій щодо турків тому, що останні досить часто здійснювали через територію Молдавії напади на польські володіння, тому буковинські волості часто страждали через це. Проте цифра 80 тис. убитих турків дуже перебільшена. Основним наслідком поразки турків на Буковині було те, що турецьким військам більше не дозволялося здійснювати будь-які набіги на польські володіння через молдавські території, зокрема і через Буковину.¹⁹⁶

Чергове зближення Польщі, Угорщини та Литви відбулося 12 липня 1498 р. у результаті підписання союзного договору.¹⁹⁷ Цей документ гарантував для Стефана III і його наступників «покой» і непорушність кордонів Молдавії. Натомість молдавський господар повинен був повідомляти Польщу та Угорщину про турецькі напади, а також, щоб він не пропускав турецькі війська на молдавські землі.¹⁹⁸ Отже, згадана угода спрямовувалася винятково проти Османської імперії.

Цікаво, що, на думку І. Чаманської, молдавські делегати участі в укладенні цього договору не брали, а їхні інтереси представляли лише угорські дипломати.¹⁹⁹ Стефан III, дізнавшись про це, змінює свою зовнішньополітичну тактику, попередивши польського короля про напад Порту²⁰⁰, цим самим продемонструвавши, що хоче приєднатися до антитурецького союзу Ягеллонів. Свідченням їхнього зближення також є дозвіл на вільний проїзд молдавських послів і купців через польські володіння, який був виданий польським королем Яном Ольбрахтом у січні 1499 р.²⁰¹

Польсько-молдавський воєнний конфлікт було врегульовано лише у квітні 1499 р. При посередництві короля Угорщини Владислава II у Кракові відбулася зустріч польських, угорських і молдавських послів. На ній між Польщею і Молдавією була укладена союзна мирна угода.²⁰²

Стефан III, отримавши оригінал цього документа, не підписав його. І лише 12 липня 1499 р. він переробив попередній текст договору, в якому детальніше врегульовувалися взаємовідносини Польщі та Молдавії у прикордонних областях.²⁰³ У ньому йшлося, що між Стефаном III і Яном Ольбрахтом мав панувати вічний мир. Останній також гарантував як господарю Молдавії, так і його наступникам пожиттєве володіння Молдавією, а також у випадку нападу Польща зобов'язувалася надавати господарю та його родині притулок. Вирішення питань приватно-правових і прикордонних польсько-молдавських відносин було передано у відання чернівецького та хотинського старост з молдавського боку, а з польського – старості Кам'янця. Зокрема, піддані короля Польщі, а також його братів Олександра і Сигізмунда у разі завдання «кривд і шкоди», які були вчинені їм підданими молдавського господаря, повинні були звертатися до старост Чернівців або Хотина, які б розсудили і знайшли винуватих, і так само мали робити піддані Стефана III. Досить важливим пунктом було те, що у разі виникнення якихось незгод між цими старостами, воєвода Молдавії повинен був повідомляти про такі випадки польському королю і, навпаки, король мав би повідомляти про такі ж незгоди воєводу. Тому, щоб усунути їх, вони мусили направляти на місця своїх посланців.²⁰⁴

Цікавою є згадка у даному документі старост Хотина (Тоадера та Негрила) і Чернівців (Іона Грумаза), а очільників інших адміністративних центрів Молдавії було записано як «пиркалаби».²⁰⁵

Наслідком цього договору було те, що молдавський господар вступав у союз із королями Польщі та Угорщини, спрямований проти турецького султана. Польська сторона ратифікувала його 15 квітня, а угорська – 15 травня 1499 р.²⁰⁶ Отже, у м. Хирлеу 12 липня 1499 р. господар Молдавії видав власний варіант угоди, з якою польський король змушений був погодитися.²⁰⁷

Була прийнята і стаття про делімітацію польсько-молдавського прикордоння у суперечливих місцях, очевидно, і в долині р. Черемош.²⁰⁸ І. Новосівський вважає, що в цей час «Молдавія поширила

свої володіння на нову надчеремошську область з Вижниччиною, так що від 1499 р. Черемош став границею між Молдавією і Польщею».²⁰⁹

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що внаслідок підписання договору 1499 р. між Угорщиною, Молдавією та Польщею про мир і взаємодопомогу польсько-молдавська війна була завершена, а конфліктні питання були владнані. Також господар Стефан III отримав у союзники могутні держави Польщу й Угорщину та зумів відвести загрозу від підкорення держави Туреччиною шляхом участі Молдавії у антиосманській коаліції. Щодо успішності цієї боротьби свідчить те, що молдавське посольство на переговорах висувало свої вимоги, вказуючи, що підкорення країни Османською імперією буде мати також катастрофічні наслідки для вищезгаданих держав.²¹⁰

Отже, польсько-молдавські збройні конфлікти кінця XV ст. принесли на північномолдавські землі (Буковину) розруху, пограбування, вбивства значної кількості населення. Тому наслідки виграної Стефаном III польсько-молдавської війни 1497-1499 рр. не змогли забезпечити відновлення довоєнного економічного і демографічного рівня розвитку цього регіону, що в майбутньому негативно позначилося на всіх сферах життєдіяльності люду з Буковинського краю. Проте був і позитивний момент у цій війні, зокрема термін «Буковина» почав уживатися в історичних джерелах як назва місцевості.

¹ F. Papee, *Jan Olbracht* [Jan Olbracht], Wyd. 2-ie, Kraków, Universitas, 1999.

² I. Czamańska, *Moldawia i Wołoszczyzna wobec Polski, Węgier i Turcji w XIV i XV wieku*, Poznań, Państw. Wyd. Naukowe. UAM, 1996.

³ Л. Семенова, *Княжества Валахия и Молдавия. Конец XIV – начало XIX в. (Очерки внешнеполитической истории)* [Principalities of Wallachia and Moldavia. The end of the XIV – beginning of the XIX century. (Essays on foreign policy history)], Москва, Индрик, 2006; Л. Семенова, *Некоторые аспекты международного положения Молдавского княжества во второй половине XV в.* [Some aspects of the international position of the Moldavian principality in the second half of the fifteenth century], in: «Юго-Восточная Европа в средние века», Кишинев, Штиинца, 1972, с. 207-234.

⁴ О. Масан, *Буковина як об'єкт міжнародних відносин з давніх часів до 1774 р.* [Bukovina as an object of international relations from ancient times to 1774], in: «Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (з давніх часів до середини ХХ ст.)», Чернівці, Рута, 2005, с. 9-168; О. Масан, *Ім'я зародилося у шумі лісу. (Коли і як з'явилася назва нашого краю)* [The name originated in the noise of the forest. (When and how did the name of our region appear)], in: «Буковинський журнал», 1992, Вип. 1, с.107-115; О. Масан, *Німецькі рицарі в Галичині й на Буковині 1497 року* [German knights in Galicia and Bukovina in 1497], in: «Науковий вісник Чернівецького університету: Зб. наук. праць. Історія», Чернівці, ЧДУ, 1998, с. 76-88; О. Масан, *Німецькі рицарі в лісах Буковини і трагічна осінь 1497 року* [German knights in the forests of Bukovina and the tragic autumn of 1497], in: «Буковинський журнал», 1998, Вип. 1, с. 79-89.

⁵ А. Жуковський, *Історія Буковини* [History of Bukovina], Чернівці, Час, 1991, Ч.1.

⁶ E. Fischer, *Koźmin. Zur Geschichte des polisch-moldauischen Kriges im Jahre 1497* = *Фішер Е. Козмін. До питання про історію польсько-молдавської війни 1497 року* [Kozmin. On the question of the history of the Polish-Moldavian war of 1497], Чернівці, Зелена Буковина, 2004.

⁷ Г. Гонца, *Изменения тактики внешнеполитического курса Молдавского государства в последних десятилетиях XV – начала XVI в.* [Changes in the tactics of the foreign policy of the Moldovan state in the last decades of the 15th - early 16th centuries], in: «Социально-экономическая и политическая история Юго-Восточной Европы / (до середины XIX в.)», Кишинев, Штиинца, 1980, с. 102-117; Г. Гонца, *К истории молдавско-турецких отношений начала XVI в.* [On the history of Moldovan-Turkish relations at the beginning of the XVI century], in: «Россия, Польша и Причерноморье в XV – XVI вв.», Москва, Наука, 1979, с. 53–61; Г. Гонца, *Молдавия и османская агрессия в последней четверти XV – первой трети XVI в.*, [Moldavia and Ottoman aggression in the last quarter of the 15th - first third of the 16th century], Кишинев, Штиинца, 1984.

⁸ А. Балух, *Польско-молдавская война 1497-1499 гг. в контексте истории Буковины.* [Polish-Moldavian War 1497-1499 in the context of the history of Bukovina], in: «Судьбы славянства и эхо Грюнвальда: Выбор пути русскими землями и народами Восточной Европы в средние века и раннее новое время (к 600-летию битвы при Грюнвальде / Танненберге): Материалы международной научной конференции / Отв. ред. А.И. Филлюшкин», Санкт-Петербург, Любавичи, 2010, с. 25-29; О. Балух, *Від „Плонин” до Хотина: воєнно-політичний розвиток буковинських земель (50-ті рр. XIV – 30-ті рр. XVI ст.)* [From «Mountain valleys (Plonyuny)» to Khotyn: military

and political development of Bukovynian lands (50s of the 14th century - 30s of the 16th century)], Чернівці, Наші книги, 2014; О. Балух, *Міжнародна політика молдавського господаря Стефана III Великого в контексті історії Північної Буковини (1457-1474 рр.)* [International policy of the Moldavian master Stephen III the Great in the context of the history of Northern Bukovina (1457-1474)], in: «Актуальні питання суспільних наук та історії медицини. Спільний українсько-румунський журнал. Серія «Історичні науки», Чернівці-Сучава, БДМУ, 2016, №3 (11), с. 33-38; О. Балух, *Польсько-молдавська війна 1497-1499 рр.* [Polish-Moldavian War of 1497-1499], in: «Наукові зошити історичного факультету: Зб. наук. статей», Вип. 9-10, Львів, 2008, Ч. 1, с. 57-66; А. Федорук, *«Козмін»: історична розвідка Е. Фішера про польсько-молдавську війну 1497 року. Післяслово* [«Kozmin»: E. Fischer's Historical Intelligence on the Polish-Moldavian War of 1497. Afterword], in: «Fischer E. Koźmin. Zur Geschichte des polisch-moldauischen Kriges im Jahre 1497=Фішер Е. Козмін. До питання про історію польсько-молдавської війни 1497 року», Чернівці, Зелена Буковина, 2004, с. 69-78; М. Чучко, *«И тако погнаши их пряз Буковину Козминова, убиваяци и сякущи»: трагічна розв'язка молдавської кампанії польського короля Яна Ольбрахта 1497 року в лісах Буковини* [«And so I chased them through Bukovina Kozminov, killing and chopping»: the tragic outcome of the Moldavian campaign of Polish King Jan Olbracht in 1497 in the forests of Bukovina], in: «Питання стародавньої, середньовічної історії, археології й етнології: Збірник наукових праць», Чернівці, Чернівецький національний університет, 2017, Т.2 (44), с. 192-243; М. Чучко, *Козмін (1497): буковинська перемога Стефана Великого* [Kozmin (1497): Bukovynian victory of Stefan the Great], Чернівці, Місто, 2019; М. Чучко, *Оборона Сучави (24 вересня - 19 жовтня 1497 р.): з історії польсько-молдавської війни 1497 - 1499 рр.* [Defense of Suceava (September 24 - October 19, 1497): from the history of the Polish-Moldavian war of 1497 - 1499], in: «Питання стародавньої, середньовічної історії, археології й етнології: Збірник наукових праць», Чернівці, Прут, 2010, Т.1 (29), с. 104-115; Т. Grabarczyk, *The polish court banner in the moldavian expedition in 1497*, in: «Fasciculi Archaeologiae Historicae», Lodz, Polish Academy of Sciences. Lodz Branch, 2017, Fasc. XXX, s. 29-34; К. Niemczyk, *Moldavia w polityce dwóch Jagiellonów: króla polskiego Jana Olbrachta i króla Węgier Władysława (do roku 1501)* [Moldova in the policy of two Jagiellons: the Polish king Jan Olbracht and the king of Hungary Władysław (until 1501)], in: «Wielowiekowe bogactwo polsko-rumuńskich związków historycznych i kulturowych=Bogăția multiseclară a legăturilor istorice și cultural polono-române», Suceava, Wydawca Związek Polaków w Rumunii, Editor Uniunea Polonezilor din România, 2014, s. 54-68; J. Smolucha, *Kwestia turecka i jej wpływ na politykę państw Europy Środkowej w 2. połowie XV w.* [The Turkish issue and its influence on the policy of Central European countries in the second half of the 15th century.], in: «Prace Komisji Środkowoeuropejskiej PAU», Kraków, Polska Akademia Umiejętności, 2014, T. XXII, S. 7-20; G. Postică, *Două tunuri de bronz în perioada lui Ștefan cel Mare descoperite în cetatea Orheiului Vechi* [Two bronze cannons during the reign of Stephen the Great discovered in the citadel of Old Orhei], in: «Arheologia Moldovei», București, Editura Academiei Române, 2005, XXVII, P. 165-176; L. Walkiewicz, *Rodzaje dział zabranych przez Jana Olbrachta na wyprawę moldawską 1497 r.* [Types of cannons taken by Jan Olbracht on the Moldavian expedition in 1497], in: «Wielowiekowe bogactwo polsko-rumuńskich związków historycznych i kulturowych=Bogăția multiseclară a legăturilor istorice și cultural polono-române», Suceava, Wydawca Związek Polaków w Rumunii, Editor Uniunea Polonezilor din România, 2014, s. 30-53.

⁹ *Бистрицькая летопись 1359 – 1507 гг.*, in: «Словяно-молдавские летописи XV – XVI вв.», Москва, Наука, 1976, с. 24-34.

¹⁰ G.Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei (...) dela Dragoș-vodă pîna la Aron-vodă*, in: «Ureche G., Costin M, Neculce I. Letopisețul Țării Moldovei...: Cronici / Îngr. textelor, glosar șiindici de T. Celac», Chișinău, Hyperion, 1990, p. 23-118.

¹¹ О. Гваньїні, *Хроніка Європейської Сарматії* [упорядкув. та перекл. з пол. о. Ю. Мицик], 2-е вид., доопрац., Київ, Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 2009.

¹² *Documente lui Ștefan cel Mare* [Publ. de I.Bogdan], București, Socec & Co, 1913, Vol.2, XXI; *Documente privitoare la istoria Românilor culese de E. Hurmuzaki* [Culese, adnotate și publicate de Nic. Densușianu], București, s.e., 1891, Vol. II, partea 2: 1451-1510, XLVII.

¹³ *Славяно-молдавские летописи XV – XVI вв.* [Slavic-Moldavian chronicles of the 15th - 16th centuries], Москва, Наука, 1976.

¹⁴ M. Strykowski, *Kronika Polska, Litewska, Zmodzka i wszystkiej Rusi*, Warszawa, Nakład Gustawa Leona Gluksberga, Księgarza, 1846, Т. II.

¹⁵ *Хроника Быховца* [Chronicle of Bykhovets], in: «Полное собрание русских летописей», Москва, Наука, 1975, Т. 32, с. 128-173.

¹⁶ Л. Семенова, *Княжества Валахия и Молдавия*, с. 90.

¹⁷ V. Ciobanu, *Țările române și Polonia. Secolele XIV – XVI*, București, Editura Academiei RSR, 1985, p. 64; I. Czamańska, *Moldavia i Wołoszczyzna wobec Polski*, s. 125.

¹⁸ Л. Зашкільняк, *Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів*, Львів, ЛНУ ім. Франка, 2002, с. 97; В. Карпо, *Роль хотинського і чернівецького старост у польсько-молдавському прикордонному співробітництві (друга половина XV – перша половина XVI ст.)* [The role of Khotyn and Chernivtsi elders in Polish-Moldavian border cooperation (second half of the 15th - first half of the 16th century)], in: «Питання історії України: 36. наук. статей», Чернівці, 2002, Т.5, с. 112.

¹⁹ *Documente lui Ștefan cel Mare*, с. 266-269; *Documente privitoare la istoria Românilor*, с. 126-127.

²⁰ *Documente lui Ștefan cel Mare*, с. 267.

²¹ О. Балух, *Міжнародна політика молдавського господаря*, с. 33-34; Б. Боднарюк, *Шипинська земля в міжнародних договорах кінця XIV – першої половини XV ст.* [Shipin land in international treaties of the late XIV - first half of the XV century.], in: «Питання історії України: 36. наук. статей», Чернівці, 2000, Т. 4, с. 235; О. Масан, *Буковина як об'єкт*, с. 55.

²² V. Ciobanu, *Țările române și Polonia*, с. 65.

²³ *Documente lui Ștefan cel Mare*, с. 267.

²⁴ *Documente lui Ștefan cel Mare*, с. 282-288; *Documente privitoare la istoria Românilor*, с. 692-694.

²⁵ Д. Драгнев, *Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества (последняя четверть XIV – начало XIX в.)* [Essays on the foreign policy history of the Principality of Moldavia (last quarter of the 14th – beginning of the 19th century)], Кишинев, Штиинца, 1987, с. 72.

²⁶ V. Ciobanu, *Țările române și Polonia*, с. с. 66.

²⁷ *Documente lui Ștefan cel Mare*, с. 300-305; *Documente privitoare la istoria Românilor*, с. 702-704.

²⁸ *Słownik władców Europy średniowiecznej* [pod red. J. Dobosza, M. Serwańskiego], Poznań, Wyd. Poznańskie, 1998, с. 344.

²⁹ Г. Гонца, *Изменения тактики*, с. 108; О. Масан, *Буковина як об'єкт*, с. 59; Д. Драгнев, *Очерки внешнеполитической истории*, с. 87; В. Ботушанський, *Буковина історичний нарис* [Bukovina historical essay], Чернівці, Зелена Буковина, 1998, с. 32; Г. Гонца, *Молдавия и османская агрессия*, с. 37.

³⁰ О. Огуй, *Монетно-лічильні найменування на Буковині та в Молдавії (кінець 14 – середина 19 ст.) : Проблема функціонування поліномінацій в адаптивних терміносистемах* [Coin-counting names in Bukovina and Moldavia (late 14th - mid 19th century): The problem of functioning of polynomials in adaptive terminologies], Чернівці, Рута, 1997, с. 181.

³¹ В. Ботушанський, *Буковина історичний нарис*, с. 32.

³² И. Болован, *История Румынии* [History of Romania], Москва, Весь мир, 2005, с. 264.

³³ О. Масан, *Буковина як об'єкт*, с. 59.

³⁴ I. Czamańska, *Moldavia i Wołoszczyzna wobec Polski*, с. 158.

³⁵ I. Czamańska, *Moldavia i Wołoszczyzna wobec Polski*, с. 159; *Słownik władców Europy średniowiecznej*, с. 344.

³⁶ Г. Гонца, *Молдавия и османская агрессия*, с. 38; Д. Драгнев, *Очерки внешнеполитической истории*, с. 88.

³⁷ В. Ботушанський, *Буковина історичний нарис*, с. 33.

³⁸ В. Грабовецький, *Селянське повстання на Прикарпатті під проводом Мухи 1490 – 1492 рр.* [Peasant uprising in the Carpathians led by Mukha 1490 – 1492], Львів, Вища школа, 1979.

³⁹ О. Масан, *Буковина як об'єкт*, с. 59.

⁴⁰ В. Грабовецький, *Історія Коломиї з найдавніших часів до початку XX ст.* [History of Kolomyia from ancient times to the beginning of the twentieth century], Коломия, Вік, 1996, Ч.1, с. 76.

⁴¹ В. Ботушанський, *Буковина історичний нарис*, с. 33.

⁴² А. Жуковський, *Історія Буковини*, с. 61.

⁴³ *Славяно-молдавские летописи XV – XVI вв.*, с. 45, 53.

⁴⁴ *Славяно-молдавские летописи XV – XVI вв.*, с. 53.

⁴⁵ В. Ботушанський, *Буковина історичний нарис*, с. 33.

⁴⁶ *Codex epistolaris saeculi decimi quinti* [Collectus opera Anatolii Lewicki], Krakov, 1894, с. 368-369.

⁴⁷ Г. Гонца, *Молдавия и османская агрессия*, с. 40.

⁴⁸ О. Балух, *Від „Плонин” до Хотина*, с. 146; О. Масан, *Буковина як об'єкт*, с. 61; I. Czamańska, *Moldavia i Wołoszczyzna wobec Polski*, с. 164; F. Papée, *Jan Olbracht*, с. 43.

⁴⁹ Л. Семенова, *Некоторые аспекты*, с. 225-226.

⁵⁰ Н. Мохов, *Очерки истории молдавско-русско-украинских связей (с древнейших времен до начала XIX в.)* [Essays on the history of Moldovan-Russian-Ukrainian relations (from ancient times to the beginning of the 19th century)], Кишинев, Штиинца, 1961, с. 26.

⁵¹ М. Чучко, *Козмин (1497)*, с. 12.

⁵² О. Балух, *Польсько-молдавська війна*, с. 58; О. Балух, *Від „Плонин” до Хотина*, с. 147-148; *Османская*

империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Западной Европы в XV – XVI вв.: Главные тенденции политических взаимоотношений [The Ottoman Empire and the countries of Central, Eastern and South-Western Europe in the 15th - 16th centuries: Main trends in political relations], Москва, Наука, 1984, с. 97.

⁵³ I. Czamańska, *Moldawia i Wołoszczyzna wobec Polski*, с. 159.

⁵⁴ Г. Гонца, *Молдавия и османская агрессия*, с. 41.

⁵⁵ I. Czamańska, *Moldawia i Wołoszczyzna wobec Polski*, с. 164-165; F. Papée, *Jan Olbracht*, с. 63-67.

⁵⁶ О. Балух, *Від „Плонин” до Хотина*, с. 148; Г. Гонца, *Молдавия и османская агрессия*, с. 41; *Османская империя и страны*, с. 97; Д. Драгнев, *Очерки внешнеполитической истории*, с. 89.

⁵⁷ В. Карпо, *Роль хотинського і чернівецького старост*, с. 113; Д. Драгнев, *Очерки внешнеполитической истории*, с. 89; F. Papée, *Jan Olbracht*, с. 65-66.

⁵⁸ О. Масан, *Буковина як об'єкт*, с. 61.

⁵⁹ О. Масан, *Буковина як об'єкт*, с. 61; *Османская империя и страны*, с. 97.

⁶⁰ О. Балух, *Польсько-молдавська війна*, с. 59; О. Балух, *Від „Плонин” до Хотина*, с. 149.

⁶¹ Д. Драгнев, *Очерки внешнеполитической истории*, с. 89.

⁶² М. Чучко, *Козмин (1497)*, с. 14.

⁶³ Г. Гонца, *Молдавия и османская агрессия*, с. 43.

⁶⁴ Г. Гонца, *К истории молдавско-турецких отношений*, с. 110.

⁶⁵ R. Rosetti, *Studii asupra chipului cum se făptuia rășboiul de către Ștefan cel Mare* [Studies on the image of how the war was waged by Stephen the Great], Bucureșt, 1925, с. 36.

⁶⁶ F. Papée, *Jan Olbracht*, с. 129.

⁶⁷ А. Балух, *Польско-молдавская война 1497-1499 гг.*, с. 25.

⁶⁸ О. Балух, *Від „Плонин” до Хотина*, с. 150.

⁶⁹ F. Papée, *Jan Olbracht*, с. 130.

⁷⁰ Д. Драгнев, *Очерки внешнеполитической истории*, с. 91; F. Papée, *Jan Olbracht*, с. 132.

⁷¹ К. Niemczyk, *Moldawia w polityce dwóch Jagiellonów*, с. 62.

⁷² Л. Семенова, *Некоторые аспекты*, с. 229.

⁷³ К. Niemczyk, *Moldawia w polityce dwóch Jagiellonów*, с. 62; Г. Гонца, *Молдавия и османская агрессия*, с. 47; Д. Драгнев, *Очерки внешнеполитической истории*, с. 92.

⁷⁴ О. Масан, *Буковина як об'єкт*, с. 62.

⁷⁵ О. Масан, *Буковина як об'єкт*, с. 62; F. Papée, *Jan Olbracht*, с. 132.

⁷⁶ О. Балух, *Від „Плонин” до Хотина*, с. 151; I. Czamańska, *Moldawia i Wołoszczyzna wobec Polski*, с. 169.

⁷⁷ *Бистрицкая летопись 1359 – 1507 гг.*, с. 31.

⁷⁸ I. Czamańska, *Moldawia i Wołoszczyzna wobec Polski*, с. 169.

⁷⁹ *Бистрицкая летопись 1359 – 1507 гг.*, с. 31; *Славяно-молдавские летописи*, с. 54; М. Strykowski, *Kronika Polska, Litewska*, с. 300; О. Масан, *Буковина як об'єкт*, с. 62; I. Czamańska, *Moldawia i Wołoszczyzna wobec Polski*, с. 169.

⁸⁰ E. Fischer, *Koźmin. Zur Geschichte*, с. 24.

⁸¹ F. Papée, *Jan Olbracht*, с. 135.

⁸² T. Grabarczyk, *The polish court banner*, с. 30.

⁸³ E. Fischer, *Koźmin. Zur Geschichte*, с. 24.

⁸⁴ *Славяно-молдавские летописи*, с. 54.

⁸⁵ О. Масан, *Буковина як об'єкт*, с. 62.

⁸⁶ О. Масан, *Буковина як об'єкт*, с. 63; E. Fischer, *Koźmin. Zur Geschichte*, с. 22; F. Papée, *Jan Olbracht*, с. 130.

⁸⁷ О. Балух, *Польсько-молдавська війна*, с. 60; О. Масан, *Буковина як об'єкт*, с. 63.

⁸⁸ E. Fischer, *Koźmin. Zur Geschichte*, с. 22.

⁸⁹ З. Сперальский, *Молдавские авантюры* [Moldovan adventures], Бэлць, б.и., 2001, с. 50; F. Papée, *Jan Olbracht*, с. 130.

⁹⁰ E. Fischer, *Koźmin. Zur Geschichte*, с. 22.

⁹¹ *Исторические связи народов СССР и Румынии в XV – начале XVIII в.: Документы и материалы* [Historical ties of the peoples of the USSR and Romania in the XV – early XVIII centuries: Documents and materials], Москва, Наука, 1965, Т.3, с. 78.

⁹² *Львовская летопись* [Lviv chronicle], in: «Полное Собрание Русских Летописей», Москва, Наука, 1980, с. 365.

⁹³ О. Масан, *Німецькі рицарі в лісах Буковини* с. 79.

⁹⁴ J. Smołucha. *Kwestia turecka i jej wpływ*, с. 17.

- ⁹⁵ О. Масан, *Німецькі рицарі в Галичині й на Буковині*, с. 78-79.
- ⁹⁶ E. Fischer, *Koźmin. Zur Geschichte*, с. 28.
- ⁹⁷ О. Балух, *Від „Плонин” до Хотина*, с. 152; И. Купша, *Вклад Штефана Великого в развитие румынского военного искусства* [Stefan the Great's contribution to the development of Romanian military art], in: «Страницы истории румынской армии», Бухарест, Изд-во Академии Социалистической республики Румынии, Военное изд-во Министерства национальной обороны, 1975, с. 87.
- ⁹⁸ О. Балух, *Польсько-молдавська війна*, с. 61; E. Fischer, *Koźmin. Zur Geschichte*, с. 28-29.
- ⁹⁹ И. Купша, *Вклад Штефана Великого*, с. 87.
- ¹⁰⁰ *Бистрицкая летопись 1359 – 1507 гг.*, с. 31.
- ¹⁰¹ О. Масан, *Буковина як об'єкт*, с. 63.
- ¹⁰² И. Купша, *Вклад Штефана Великого*, с. 87.
- ¹⁰³ E. Fischer, *Koźmin. Zur Geschichte*, с. 25-26.
- ¹⁰⁴ О. Балух, *Від „Плонин” до Хотина*, с. 153; И. Болован, *История Румынии*, с. 264; Л. Семенова, *Некоторые аспекты*, с. 229.
- ¹⁰⁵ E. Fischer, *Koźmin. Zur Geschichte*, с. 25-26.
- ¹⁰⁶ Л. Семенова, *Некоторые аспекты*, с. 229; I. Czamańska, *Moldawia i Wołoszczyzna wobec Polski*, с. 170.
- ¹⁰⁷ Г. Гонца, *Молдавия и османская агрессия*, с. 47.
- ¹⁰⁸ Д. Драгнев, *Очерки внешнеполитической истории*, с. 92.
- ¹⁰⁹ Н. Стоическу, «*Большое войско*» в *Валахии и Молдавии в XIV - XVI веках* [«Large army» in Wallachia and Moldavia in the XIV - XVI centuries], in: «Страницы истории румынской армии», Бухарест, 1975, с. 65.
- ¹¹⁰ R. Rosetti, *Studii asupra chipului*, с. 36.
- ¹¹¹ О. Балух, *Польсько-молдавська війна*, с. 61; О. Балух, *Міжнародна політика молдавського господаря*, с. 35.
- ¹¹² М. Чучко, *Оборона Сучави*, с. 109-110.
- ¹¹³ О. Масан, *Буковина як об'єкт*, с. 63.
- ¹¹⁴ М. Чучко, *Оборона Сучави*, с. 108.
- ¹¹⁵ E. Fischer, *Koźmin. Zur Geschichte*, с. 16.
- ¹¹⁶ М. Чучко, *Оборона Сучави*, с. 108; F. Рареє, *Jan Olbracht*, с. 137.
- ¹¹⁷ E. Fischer, *Koźmin. Zur Geschichte*, с. 29-30.
- ¹¹⁸ *Бистрицкая летопись 1359 – 1507 гг.*, с. 31-32.
- ¹¹⁹ И. Купша, *Вклад Штефана Великого*, с. 87.
- ¹²⁰ E. Fischer, *Koźmin. Zur Geschichte*, с. 30.
- ¹²¹ E. Fischer, *Koźmin. Zur Geschichte*, с. 32.
- ¹²² О. Добржанський, *Хотинщина: історичний нарис* [Khotyn region: historical essay], Чернівці, Молодий буковинець, 2002, с. 75.
- ¹²³ E. Fischer, *Koźmin. Zur Geschichte*, с. 33.
- ¹²⁴ M. Strykowski, *Kronika Polska, Litewska*, с. 300-301.
- ¹²⁵ О. Балух, *Від „Плонин” до Хотина*, с. 154.
- ¹²⁶ О. Масан, *Буковина як об'єкт*, с. 88.
- ¹²⁷ *Османская империя и страны*, с. 99.
- ¹²⁸ Л. Семенова, *Некоторые аспекты*, с. 229.
- ¹²⁹ О. Балух, *Від „Плонин” до Хотина*, с. 155; О. Масан, *Німецькі рицарі в Галичині й на Буковині*, с. 84; Л. Семенова, *Некоторые аспекты*, с. 229.
- ¹³⁰ E. Fischer, *Koźmin. Zur Geschichte*, с. 35.
- ¹³¹ *Славяно-молдавские летописи*, с. 32, 73.
- ¹³² Л. Семенова, *Некоторые аспекты*, с. 229.
- ¹³³ E. Fischer, *Koźmin. Zur Geschichte*, с. 36.
- ¹³⁴ О. Масан, *Буковина як об'єкт*, с. 64.
- ¹³⁵ F. Рареє, *Jan Olbracht*, с. 139-140.
- ¹³⁶ О. Масан, *Буковина як об'єкт*, с. 64.
- ¹³⁷ О. Балух, *Від „Плонин” до Хотина*, с. 156.
- ¹³⁸ *Молдавско-польская летопись 1352-1564 гг.* [Moldavian-Polish chronicle of 1352-1564], in: «Славяно-молдавские летописи XV - XVI вв.», Москва, Наука, 1976, с. 120.
- ¹³⁹ Л. Семенова, *Некоторые аспекты*, с. 230; E. Fischer, *Koźmin. Zur Geschichte*, с. 36-37; I. Czamańska, *Moldawia i Wołoszczyzna wobec Polski*, с. 176-177.
- ¹⁴⁰ F. Рареє, *Jan Olbracht*, с. 140.

- 141 E. Fischer, *Koźmin. Zur Geschichte*, с. 37.
- 142 О. Масан, *Німецькі рицарі в Галичині й на Буковині*, с. 84-85.
- 143 F. Papee, *Jan Olbracht*, с. 140-141.
- 144 В. Коржик, *Шляхи військових подій: Буковина, XIV-XVIII століття* [The Roads of Military Events: Bukovina, XIV-XVIII Centuries], in: «Археологія і давня історія України: Зб. наук. пр.», Київ, ІА НАН України, 2018, Вип. 1 (26), с. 265-266.
- 145 О. Балух, *Польсько-молдавська війна*, с. 62; О. Масан, *Німецькі рицарі в Галичині й на Буковині*, с. 85.
- 146 *Хроніка Быховца*, с. 165; А. Федорук, «Козмин»: історична розвідка Е. Фішера, с. 76.
- 147 *Kronica Polska Marcina Kromera biskupa warmickiego* [The Polish Chronicle of Marcin Kromer, the bishop of Warmia], Sanok, K.Pollak, 1857, с. 1334; T. Grabarczyk, *The polish court banner*, с. 32; E. Fischer, *Koźmin. Zur Geschichte*, с. 42.
- 148 G.Ureche, *Letopiseșul Țării Moldovei*, с. 51.
- 149 E. Fischer, *Koźmin. Zur Geschichte*, с. 56.
- 150 *Бистрицкая летопись 1359 – 1507 гг.*, с. 32.
- 151 G.Ureche, *Letopiseșul Țării Moldovei*, с. 47.
- 152 О. Балух, *Від „Плонин” до Хотина*, с. 158.
- 153 F. Papee, *Jan Olbracht*, с. 140-142.
- 154 *Молдавско-польская летопись*, с. 120.
- 155 О. Балух, *Від „Плонин” до Хотина*, с. 159; G. Postică, *Două tunuri de bronz*, с. 165.
- 156 L. Walkiewicz, *Rodzaje dział zabranych*, с. 44-46; G. Postică, *Două tunuri de bronz*, с. 166.
- 157 G. Postică, *Două tunuri de bronz*, с. 168.
- 158 *Бистрицкая летопись 1359 – 1507 гг.*, с. 32.
- 159 E. Fischer, *Koźmin. Zur Geschichte*, с. 45-46.
- 160 М. Чучко, «И тако познаия их, с. 231; T. Grabarczyk, *The polish court banner*, с. 32.
- 161 *Бистрицкая летопись 1359 – 1507 гг.*, с. 32.
- 162 О. Балух, *Від „Плонин” до Хотина*, с. 159; М. Чучко, *Козмин (1497)*, с. 45; E. Fischer, *Koźmin. Zur Geschichte*, с. 46.
- 163 О. Балух, *Від „Плонин” до Хотина*, с. 159; *Бистрицкая летопись 1359 – 1507 гг.*, с. 32.
- 164 О. Масан, *Буковина як об’єкт*, с. 65; F. Wickenhauser, *Bochotin, oder Geschichte der Stadt und ihrer Cernauz Umgegend* [Bochotin, or history of the city and its Cernauz area], Wien, L.W. Seidel & Sohn, 1874, 1. Heft, с. 21.
- 165 M. Strykowski, *Kronika Polska, Litewska*, с. 303.
- 166 E. Fischer, *Koźmin. Zur Geschichte*, с. 50-51; F. Papee, *Jan Olbracht*, с. 144-145.
- 167 *Cronici turcești privind Țările Române* [Turkish chronicles on the Romanian Lands], București, Editura Academiei RSR, 1966, Vol.1, с. 52.
- 168 E. Fischer, *Koźmin. Zur Geschichte*, с. 51-52.
- 169 *Бистрицкая летопись 1359 – 1507 гг.*, с. 33.
- 170 О. Балух, *Від „Плонин” до Хотина*, с. 160.
- 171 Р. Кайндль, *Історія Чернівців від найдавніших часів до сьогодні* [History of Chernivtsi from ancient times to the present], Чернівці, Зелена Буковина, 2005, с. 28.
- 172 С. Пивоваров, *Рицарський меч із Стрільцького Кута* [Knight’s sword from the Striletskyi Kut], in: «Свобода слова», 2003, Ч. 96 (118), 20 листопада.
- 173 О. Масан, *Ім’я зародилося у шумі лісу*, с. 111.
- 174 *Летопись Рачинского* [Chronicle of Rachinsky], in: «Полное Собрание Русских Летописей», Москва, Наука, 1980, Т. 35, с. 166; *Ольшевская летопись* [Olshevskaya chronicle], in: «Полное Собрание Русских Летописей», Москва, Наука, 1980, Т. 35, с.192.
- 175 Гваньїні О. *Хроніка європейської Сарматії*, с. 753.
- 176 E. Fischer, *Koźmin. Zur Geschichte*, с. 52.
- 177 О. Балух, *Від „Плонин” до Хотина*, с. 160-161; О. Масан, *Буковина як об’єкт*, с. 66.
- 178 *Бистрицкая летопись 1359 – 1507 гг.*, с. 33.
- 179 F. Papee, *Jan Olbracht*, с. 150.
- 180 E. Fischer, *Koźmin. Zur Geschichte*, с. 53; F. Papee, *Jan Olbracht*, с. 150.
- 181 *Бистрицкая летопись 1359 – 1507 гг.*, с. 33.
- 182 F. Papee, *Jan Olbracht*, с. 152.
- 183 А. Олесницький, *Первые боевые встречи в XV в. турок-османов с Русью (По материалам Юго-Славянской Академии наук в Загребе и Королевского обласного музея в Сараеве)* [The first combat

encounters in the fifteenth century. Ottoman Turks with Russia (Based on materials from the South Slavic Academy of Sciences in Zagreb and the Royal Regional Museum in Sarajevo)], in: «Записки Русского научного института», Белград, 1933, Вып.9, с. 122.

¹⁸⁴ В. Крот, *Перші вторгнення османів на Україну в 1498 р.* [The first Ottoman invasions of Ukraine in 1498], in: «Український історичний журнал», 1986, №1, с. 137-142.

¹⁸⁵ О. Балух, *Від „Плонин” до Хотина*, с. 161.

¹⁸⁶ *Исторические связи народов СССР*, с. 79.

¹⁸⁷ В. Стати, *История Молдовы* [History of Moldova], Кишинев, Ф.Е.Р. “Tipografia Centrală”, 2002, с. 76.

¹⁸⁸ *Бистрицкая летопись 1359 – 1507 гг.*, с. 33-34.

¹⁸⁹ E. Fischer, *Koźmin. Zur Geschichte*, с. 54.

¹⁹⁰ А. Жуковський, *Історія Буковини*, с. 62.

¹⁹¹ О. Бевзо, *Львівський літопис і Острозький літописець* [Lviv Chronicle and Ostroh Chronicler], Київ, АН УРСР, 1970, с. 57.

¹⁹² О. Балух, *Від „Плонин” до Хотина*, с. 162.

¹⁹³ О. Масан, *Буковина як об’єкт*, с. 67.

¹⁹⁴ *Славяно-молдавские летописи XV*, с. 54.

¹⁹⁵ Г. Гонца, *Молдавско-русские связи*, с. 48.

¹⁹⁶ О. Балух, *Від „Плонин” до Хотина*, с. 163.

¹⁹⁷ *Османская империя и страны*, с. 125; I. Czamańska, *Moldawia i Wołoszczyzna wobec Polski*, с. 178; F. Papée, *Jan Olbracht*, с. 153-154.

¹⁹⁸ *Documente privitoare la istoria Românilor*, с. 402-405.

¹⁹⁹ I. Czamańska, *Moldawia i Wołoszczyzna wobec Polski*, с. 178.

²⁰⁰ *Османская империя и страны*, с. 125.

²⁰¹ *Documente privitoare la istoria Românilor*, с. 446.

²⁰² *Documente privitoare la istoria Românilor*, с. 421-425.

²⁰³ *Documente lui Ștefan cel Mare*, с. 419-426; *Documente privitoare la istoria Românilor*, с. 714-719.

²⁰⁴ О. Балух, *Від „Плонин” до Хотина*, с. 164-165; *Documente lui Ștefan cel Mare*, с. 424-425.

²⁰⁵ *Documente lui Ștefan cel Mare*, с. 425.

²⁰⁶ *Documente lui Ștefan cel Mare*, с. 445-446.

²⁰⁷ *Documente lui Ștefan cel Mare*, с. 714-719.

²⁰⁸ В. Карпо, *Роль хотинського і чернівецького старост*, с. 113.

²⁰⁹ І. Новосівський, *Буковина в міжнародних договорах* [Bukovina in international treaties], in: «Буковина – її минуле і сучасне», Париж, Філадельфія, Детройт, Зелена Буковина, 1956, с. 854.

²¹⁰ Г. Гонца, *Изменения тактики*, с. 110.

References

1. A. Baluh, *Polsko-moldavska voyna 1497-1499 gg. v kontekste istorii Bukovinyi*. [Polish-Moldavian War 1497-1499 in the context of the history of Bukovina], in: «Sudbyi slavyanstva i eho Gryunvalda: Vyibor puti russkimi zemlyami i narodami Vostochnoy Evropy v srednie veka i rannee novoe vremya (k 600-letiyu bitvyi pri Gryunvalde / Tannenberge): Materialyi mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii / Otv. red. A.I. Filyushkin», Sankt-Peterburg, Lyubavichi, 2010, s. 25-29.
2. O. Baluh, *vid „Plonin” do Hotina: voenno-politichniy rozvitok bukovinskih zemel (50-ti rr. XIV – 30-ti rr. XVI st.)* [From «Mountain valleys (Plonyny)» to Khotyn: military and political development of Bukovynian lands (50s of the 14th century - 30s of the 16th century)], Chernivtsi, Nashi knigi, 2014, 256 s.
3. O. Baluh, *Mizhnarodna politika moldavskogo gospodarya Stefana III Velikogo v konteksti Istoriyi Pivnichnoyi Bukovini (1457-1474 rr.)* [International policy of the Moldavian master Stephen III the Great in the context of the history of Northern Bukovina (1457-1474)], in: «Aktualni pitannya suspilnih nauk ta Istoriyi meditsini. Spilniy ukrayinsko-rumunskiy zhurnal. Seriya «Istoriczni nauki», Chernivtsi-Suchava, BDMU, 2016, #3 (11), s. 33-38.
4. O. Baluh, *Polsko-moldavska viyna 1497–1499 rr.* [Polish-Moldavian War of 1497–1499], in: «Naukovi zoshiti Istorichnogo fakultetu: Zb. nauk. statey», Vip. 9–10, Lviv, 2008, Ch. 1, s. 57-66.
5. O. Bevzo, *Lvivskiy litopis i Ostrozkiy litopisets* [Lviv Chronicle and Ostroh Chronicler], Kiyiv, AN URSR, 1970, 240 s.
6. *Bistritskaya letopis 1359 – 1507 gg.*, in: «Slovyano-moldavskie letopisi XV – XVI vv.», Moskva, Nauka, 1976, s. 24-34.

7. B. Bodnaryuk, Shipinska zemlya v mizhnarodnih dogovorah kintsya XIV – pershoi polovini XV st. [Shipintsi land in international treaties of the late XIV - first half of the XV century.], in: «Pitannya Istoriyi Ukrayini: Zb. nauk. statey», Chernivtsi, 2000, T. 4, s. 221-237.
8. I. Bolovan, Istoriya Ruminii [History of Romania], Moskva, Ves mir, 2005, 680 s.
9. V. Botushanskiy, Bukovina Istorichniy naris [Bukovina historical essay], Chernivtsi, Zelena Bukovina, 1998, 416 s.
10. O. Gvanyini, Hronika Evropeyskoyi Sarmatiyi [uporyadkuv. ta perekl. z pol. o. Yu. Mitsik], 2-e vid., dooprats., Kiyiv, Vid. dim «Kievo-Mogilyanska Akademiya», 2009, 1006 c.
11. G. Gontsa, K istorii moldavsko-turetskih otnosheniy nachala XVI v. [On the history of Moldovan-Turkish relations at the beginning of the XVI century], in: «Rossiya, Polscha i Prichernomore v XV-XVI vv.», Moskva, Nauka, 1979, s. 53-61.
12. G. Gontsa, Izmeneniya taktiki vneshnepoliticheskogo kursa Moldavskogo gosudarstva v poslednih desyatiletiyah XV – nachala XVI v. [Changes in the tactics of the foreign policy of the Moldovan state in the last decades of the 15th - early 16th centuries], in: «Sotsialno-ekonomicheskaya i politicheskaya istoriya Yugo-Vostochnoy Evropy / (do serediny XIX v.)», Kishinev, Shtiintsa, 1980, s. 102-117.
13. G. Gontsa, Moldaviya i osmanskaya agresiya v posledney chetverti XV – pervoy treti XVI v., [Moldavia and Ottoman aggression in the last quarter of the 15th - first third of the 16th century], Kishinev, Shtiintsa, 1984, 150 s.
14. B. Grabovetskiy, Istoriya Kolomiyi z naydavnishih chasiv do pochatku XX st. [History of Kolomyia from ancient times to the beginning of the twentieth century], Kolomiya, Vik, 1996, Ch.1, 175 s.
15. V. Grabovetskiy, Selyanske povstannya na Prikarpati pid provodom Muhi 1490-1492 rr. [Peasant uprising in the Carpathians led by Mukha 1490-1492], Lviv, Vischa shkola, 1979, 349 s.
16. O. Dobrzanskiy, Hotinschina: Istorichniy naris [Khotyn region: historical essay], Chernivtsi, Molodiy bukovinets, 2002, 462 s.
17. D. Dragnev, Ocherki vneshnepoliticheskoy istorii Moldavskogo knyazhestva (poslednyaya chetvert XIV – nachalo XIX v.) [Essays on the foreign policy history of the Principality of Moldavia (last quarter of the 14th - beginning of the 19th century)], Kishinev, Shtiintsa, 1987, 464 s.
18. A. Zhukovskiy, Istoriya Bukovini [History of Bukovina], Chernivtsi, Chas, 1991, Ch.1, 120 s.
19. L. Zashkilnyak, Istoriya Polschi: vid naydavnishih chasiv do nashih dniv, Lviv, LNU im. Franka, 2002, 752 s.
20. Istoricheskie svyazi narodov SSSR i Rumynii v XV – nachale XVIII v.: Dokumenty i materialy [Historical ties of the peoples of the USSR and Romania in the XV - early XVIII centuries: Documents and materials], Moskva, Nauka, 1965, T.3, 416 s.
21. P. Kayndl, Istoriya Chernivtsiv vid naydavnishih chasiv do sгодennya [History of Chernivtsi from ancient times to the present], Chernivtsi, Zelena Bukovina, 2005, 300 s.
22. V. Karpo, Rol hotinskogo i chernivetskogo starost u polsko-moldavskomu prikordonnomu spivrobitnitstvi (druga polovina XV – persha polovina XVI st.) [The role of Khotyn and Chernivtsi elders in Polish-Moldavian border cooperation (second half of the 15th - first half of the 16th century)], in: «Pitannya Istoriyi Ukrayini: Zb. nauk. statey», Chernivtsi, 2002, T.5, s. 111-117.
23. V. Korzhik, Shlyahi viyskovih podiy: Bukovina, XIV-XVIII stolittya [The Roads of Military Events: Bukovina, XIV-XVIII Centuries], in: «Arheologiya i davnya Istoriya Ukrayini: Zb. nauk. pr.», Kiyiv, IA NAN Ukrayini, 2018, Vip. 1 (26), s. 261-269.
24. V. Krot, Pershi vtorgnennya osmaniv na Ukrayinu v 1498 r. [The first Ottoman invasions of Ukraine in 1498], in: «Ukrayinskiy istorichniy zhurnal», 1986, #1, s. 137-142.
25. I. Kupsha, Vklad Shtefana Velikogo v razvitie rумыnskogo voennogo iskusstva [Stefan the Great's contribution to the development of Romanian military art], in: «Stranitsyi istorii rумыnskoy armii», Buharest, Izd-vo Akademii Sotsialisticheskoy respubliki Rumynii, Voennoe izd-vo Ministerstva natsionalnoy oborony, 1975, s. 76-89.
26. Letopis Rachinskogo [Chronicle of Rachinsky], in: «Polnoe Sobranie Russkih Letopisey», Moskva, Nauka, 1980, T. 35, s. 145-172.
27. Lvovskaya letopis [Lviv chronicle], in: «Polnoe Sobranie Russkih Letopisey», Moskva, Nauka, 1980, 485 c.
28. O. Masan, Bukovina yak ob'ekt mizhnarodnih vidnosin z davnih chasiv do 1774 r. [Bukovina as an object of international relations from ancient times to 1774], in: «Bukovina v konteksti Evropeyskih mizhnarodnih vidnosin (z davnih chasiv do serediny XX st.)», Chernivtsi, Ruta, 2005, s. 9-168.
29. O. Masan, Im'ya zarodilosya u shumi lisu. (Koli i yak z'yavilasya nazva nashogo krayu) [The name originated in the noise of the forest. (When and how did the name of our region appear)], in: «Bukovinskiy zhurnal», 1992, Vip. 1, s.107-115;

30. O. Masan, Nimetski ritsari v Galichini y na Bukovini 1497 roku [German knights in Galicia and Bukovina in 1497], in: «Naukoviy visnik Chernivetskogo universitetu: Zb. nauk. prats. Istoriya», Chernivtsi, ChDU, 1998, s. 76-88;
31. O. Masan, Nimetski ritsari v lisah Bukovini i tragichna osin 1497 roku [German knights in the forests of Bukovina and the tragic autumn of 1497], in: «Bukovinskiy zhurnal», 1998, Vip. 1, s. 79-89.
32. Moldavsko-polskaya letopis 1352-1564 gg. [Moldavian-Polish chronicle of 1352-1564], in: «Slavyano-moldavskie letopisi XV - XVI vv.», Moskva, Nauka, 1976, s. 105-124.
33. H. Mohov, Ocherki istorii moldavsko-russko-ukrainskih svyazey (s drevneyshih vremen do nachala XIX v.) [Essays on the history of Moldovan-Russian-Ukrainian relations (from ancient times to the beginning of the 19th century)], Kishinev, Shtiintsa, 1961, 214 s.
34. I. NovosIvskiy, Bukovina v mizhnarodnih dogovorah [Bukovina in international treaties], in: «Bukovina – yiyi minule i suchasne», Parizh, FiladelfIya, Detroyt, Zelena Bukovina, 1956, s. 849-869.
35. O. OGuy, Monetno-lichilni naymenuvannya na Bukovini ta v Moldaviiyi (kinets 14 – seredina 19 st.): Problema funktsionuvannya polinominatsiy v adaptivnih terminosistemah [Coin-counting names in Bukovina and Moldavia (late 14th - mid 19th century): The problem of functioning of polynomials in adaptive terminologies], Chernivtsi, Ruta, 1997, 225 s.
36. Olshevskaya letopis [Olshevskaya chronicle], in: «Polnoe Sobranie Russkikh Letopisey», Moskva, Nauka, 1980, T. 35, s. 173-192.
37. A. Olesnitskiy, Pervyye boevyye vstrechi v XV v. turok-osmanov s Rusyu (Po materialam Yugo-Slavyanskoy Akademii nauk v Zagrebe i Korolevskogo oblasnogo muzeya v Saraeve) [The first combat encounters in the fifteenth century. Ottoman Turks with Russia (Based on materials from the South Slavic Academy of Sciences in Zagreb and the Royal Regional Museum in Sarajevo)], in: «Zapiski Russkogo nauchnogo instituta», Belgrad, 1933, Vyip. 9, s. 121-122.
38. Osmanskaya imperiya i strany Tsentralnoy, Vostochnoy i Yugo-Zapadnoy Evropyi v XV – XVI vv.: Glavnyie tendentsii politicheskikh vzaimootnosheniy [The Ottoman Empire and the countries of Central, Eastern and South-Western Europe in the 15th - 16th centuries: Main trends in political relations], Moskva, Nauka, 1984, 302 s.
39. S. Pivovarov, Ritsarskiy mech iz Striletskogo Kuta [Knight's sword from the Striletskyi Kut], in: «Svoboda slova», 2003, Ch. 96 (118), 20 listopada.
40. L. Semenova, Knyazhestva Valahiya i Moldaviya. Konets XIV - nachalo XIX v. (Ocherki vneshnepoliticheskoy istorii) [Principalities of Wallachia and Moldavia. The end of the XIV - beginning of the XIX century. (Essays on foreign policy history)], Moskva, Indrik, 2006, 226 s.
41. L. Semenova, Nekotoryie aspektyi mezhdunarodnogo polozheniya Moldavskogo knyazhestva vo vtoroy polovine XV v. [Some aspects of the international position of the Moldavian principality in the second half of the fifteenth century], in: «Yugo-Vostochnaya Evropa v srednie veka», Kishinev, Shtiintsa, 1972, s. 207-234.
42. Slavyano-moldavskie letopisi XV – XVI vv. [Slavic-Moldavian chronicles of the 15th - 16th centuries], Moskva, Nauka, 1976, 156 s.
43. Z. Speralskiy, Moldavskie aventyuryi [Moldovan adventures], Belts, b.i., 2001, 192 s.
44. H. Stoichescu, «Bolshoe voysko» v. Valahii i Moldavii v XIV - XVI vekah [«Large army» in Wallachia and Moldavia in the XIV - XVI centuries], in: «Stranitsyi istorii rумыnskoй armii», Buharest, 1975, s. 61-67.
45. A. Fedoruk, «Kozmin»: istorichna rozvidka E. Fishera pro polsko-moldavsku vijnu 1497 roku. Pislyaslovo [«Kozmin»: E. Fischer's Historical Intelligence on the Polish-Moldavian War of 1497. Afterword], in: «Fischer E. Kozmin. Zur Geschichte des polisch-moldauischen Kriges im Jahre 1497=Fisher E. Kozmin. Do pitannya pro istoriyu polsko-moldavskoyi vijni 1497 roku», Chernivci, Zelena Bukovina, 2004, c. 69-78.
46. Hronika Byhovca [Chronicle of Bykhovets], in: «Polnoe sobranie russkikh letopisej», Moskva, Nauka, 1975, T. 32, s. 128-173.
47. M. Chuchko, «I tako pognashya ih pryaz Bukovinu Kozminova, ubivayashhi i syakushhi»: tragichna rozv'yazka moldavskoyi kompaniyi polskogo korolya Yana Olbrahta 1497 roku v lisah Bukovini [«And so I chased them through Bukovina Kozminov, killing and chopping»: the tragic outcome of the Moldavian campaign of Polish King Jan Olbracht in 1497 in the forests of Bukovina], in: «Pitannya starodavnoyi, serednovichnoyi istoriyi, arheologiyi i etnologiyi: Zbirknik naukovih prac», Chernivci, Cherniveckij nacionalnij universitet, 2017, T.2 (44), s. 192-243.
48. M. Chuchko, Kozmin (1497): bukovinska peremoga Shtefana Velikogo [Kozmin (1497): Bukovynian victory of Stefan the Great], Chernivci, Misto, 2019, 96 s.
49. M. Chuchko, Oborona Suchavi (24 veresnya - 19 zhovtnya 1497 r.): z istoriyi polsko-moldavskoyi vijni 1497 - 1499 rr. [Defense of Suceava (September 24 - October 19, 1497): from the history of the Polish-Moldavian

- war of 1497 - 1499], in: «Pitannya starodavnoyi, serednovichnoyi istoriyi, arheologiyi j etnologiyi: Zbirnik naukovih prac», Chernivci, Prut, 2010, T.1 (29), s. 104-115.
50. V. Ciobanu, Țările române și Polonia. Secolele XIV – XVI [Romanian countries and Poland. XIV - XVI centuries], București, Editura Academiei RSR, 1985, 224 p.
 51. Codex epistolaris sacculi decimi quinti [Collectus opera Anatolii Lewicki], Krakov, 1894, c. 368-369.
 52. Cronici turcești privind Țările Române [Turkish chronicles on the Romanian Lands], București, Editura Academiei RSR, 1966, Vol.1, 562 p.
 53. I. Czamańska, Mołdawia i Wołoszczyzna wobec Polski, Węgier i Turcji w XIV i XV wieku, Poznań, Państw. Wyd. Naukowe. UAM, 1996, 369 s.
 54. Documente lui Ștefan cel Mare [Publ. de I.Bogdan], București, Socec & Co, 1913, Vol.2, XXI, 611 p.
 55. Documente privitoare la istoria Românilor culese de E. Hurmuzaki [Culese, adnotate și publicate de Nic. Densușianu], București, s.e., 1891, Vol. II, partea 2: 1451–1510, XLVII, 729 p.
 56. E. Fischer, Koźmin. Zur Geschichte des polisch-moldauischen Kriees im Jahre 1497=Фішер Е. Козмин. До питання про історію польсько-молдавської війни 1497 року [Kozmin. On the question of the history of the Polish-Moldavian war of 1497], Чернівці, Зелена Буковина, 2004, 78 с.
 57. T. Grabarczyk, The polish court banner in the moldavian expedition in 1497, in: «Fasciculi Archaeologiae Historicae», Lodz, Polish Academy of Sciences. Lodz Branch, 2017, Fasc. XXX, s. 29-34.
 58. Kronica Polska Marcina Kromera biskupa warmickiego [The Polish Chronicle of Marcin Kromer, the bishop of Warmia], Sanok, K.Pollak, 1857, 1500 c.
 59. K. Niemczyk, Mołdawia w polityce dwóch Jagiellonów: króla polskiego Jana Olbrachta i króla Węgier Władysława (do roku 1501) [Moldova in the policy of two Jagiellons: the Polish king Jan Olbracht and the king of Hungary Władysław (until 1501)], in: «Wielowiekowe bogactwo polsko-rumuńskich związków historycznych i kulturowych=Bogăția multiseclară a legăturilor istorice și cultural polono-române», Suceava, Wydawca Związek Polaków w Rumunii, Editor Uniunea Polonezilor din România, 2014, s. 54-68.
 60. F. Papee, Jan Olbracht [Jan Olbracht], Wyd. 2-ie, Kraków, Universitas, 1999, 243 s.
 61. G. Postică, Două tunuri de bronzd in perioada lui Ștefan cel Mare descoperite în cetatea Orheiului Vechi [Two bronze cannons during the reign of Stephen the Great discovered in the citadel of Old Orhei], in: «Arheologia Moldovei», București, Editura Academiei Române, 2005, XXVII, P. 165-176.
 62. R. Rosetti, Studii asupra chipului cum se făptuia războiul de către Ștefan cel Mare [Studies on the image of how the war was waged by Stephen the Great], București, 1925, 78 p.
 63. Słownik władców Europy średniowiecznej [pod red. J. Dobosza, M. Serwańskiego], Poznań, Wyd. Poznańskie, 1998, 467 s.
 64. J. Smołucha. Kwestia turecka i jej wpływ na politykę państw Europy Środkowej w 2. połowie XV w. [The Turkish issue and its influence on the policy of Central European countries in the second half of the 15th century.], in: «Prace Komisji Środkowoeuropejskiej PAU», Kraków, Polska Akademia Umiejętności, 2014, T. XXII, S. 7-20.
 65. M. Strykowski, Kronika Polska, Litewska, Zmodzka i wszyskiej Rusi, Warszawa, Nakład Gustawa Leona Gluksberga, Księgarza, 1846, T. II, 572 s.
 66. G.Ureche, Letopisețul Țării Moldovei (...) dela Dragoș-vodă pîna la Aron-vodă, in: «Ureche G., Costin M, Neculce I. Letopisețul Țării Moldovei...: Cronici / Îngr. textelor, glosar șiindici de T. Celac», Chișinău, Hyperion, 1990, p. 23-118.
 67. L. Walkiewicz, Rodzaje dział zabranych przez Jana Olbrachta na wyprawę mołdawską 1497 r. [Types of cannons taken by Jan Olbracht on the Moldavian expedition in 1497], in: «Wielowiekowe bogactwo polsko-rumuńskich związków historycznych i kulturowych=Bogăția multiseclară a legăturilor istorice și cultural polono-române», Suceava, Wydawca Związek Polaków w Rumunii, Editor Uniunea Polonezilor din România, 2014, s. 30-53.
 68. F. Wickenhauser, Bochetin, oder Geschichte der Stadt und ihrer Cernauz Umgegend [Bochetin, or history of the city and its Cernauz area], Wien, L.W. Seidel & Sohn, 1874, 1. Heft, 274 s.

Науковий вісник Чернівецького університету імені
Юрія Федьковича: Історія. – № 1. – 2021. – С. 43–53
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. – № 1. – 2021. – pp. 43–53
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2021.53.43-53>
hj.chnu.edu.ua

УДК 94(477)«16»:27-67

© Лариса Шваб* (Луцьк)
© Юлія Токарська** (Луцьк)

НОВАЦІЇ СУСПІЛЬНО-РЕЛІГІЙНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ XVII СТОЛІТТЯ

У статті розкрито питання появи нових ідей та змістів в українській суспільно-релігійній думці в першій половині XVII ст., зумовленої змінами, що відбулися в Київській митрополії після укладання унії з Римом. Звійована православна традиція шукала нові прояви в ідеях інтелектуалів, а згодом і в практиці церковного життя. У статті характеризуються найвпливовіші із них: піднесення Руської Церкви до колишнього давньоруського блиску; «Богохранимість» міста Києва – другого руського Єрусалима», «Києва – серця слов'янського православного світу», як столиці нової спільноти в «Річі Посполитої Народу Руського»; популяризацію генеалогічних легенд руського православного панства, відданих гнаній Православній Церкві; узгодження між теологічними принципами католиків і православних, здійснене Петром Могилою тощо. Тож інтелектуальну релігійну думку початку XVII ст. урухомила пам'ять про «добру старовину», в якій дошукувалися національної ідентичності, опертої на православну традицію. Кінцевою метою цих інтелектуальних пошуків мало стати піднесення авторитету Православної Церкви та її провідників.

Ключові слова: руська віра, Руська Церква, «Київ – другий Єрусалим», київське письменство XVII ст.

Larysa Shvab (Lutsk),
Yulia Tokarska (Lutsk)

INNOVATIONS OF SOCIO-RELIGIOUS THOUGHT IN UKRAINE AT THE BEGINNING OF THE 17th CENTURY

Abstract. The article analyzes the polemical socio-religious thought in Ukraine after the Union of Brest and the Union of the Kyiv Metropolitanate with Rome, aimed at finding the lost Orthodox tradition and reviving the idea of «God's protection» of the city of Kyiv in the Russian Orthodox intellectual tradition of the early 17th century. After-union period in Ukrainian realities is characterized as crisis in the sense of decline of religious life, Russian bourgeoisie and fraternal movement and deviation from the policy of support of the Orthodox princely families. The entire plan of church reform, cultural and national revival of the «Commonwealth of the Russian People» was undermined in its foundations. Therefore, the intellectual religious thought of the early 17th century took into account the memory of the «good old days», when national (regional) identity based on the Orthodox tradition was searched. However, from the point of view of the continued existence of the Orthodox Church, the defeat was only partial, as K. Ostrozkyi and his

* к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії та філософії Волинського національного університету імені Лесі Українки.

PhD in History, Associate Professor, Department of World History and Philosophy, Lesya Ukrainka Volyn National University.

orcid.org/0000-0002-9202-8910

e-mail: lesyashvab@gmail.com

** аспірантка кафедри історії України та археології Волинського національного університету імені Лесі Українки.

Postgraduate student, Department of History of Ukraine and Archaeology, Lesya Ukrainka Volyn National University.

[orcid.org/https://orcid.org/0000-0001-6076-0384](https://orcid.org/0000-0001-6076-0384)

e-mail: yuliya.tokarska@gmail.com

supporters among the nobility, clergy and burghers managed to preserve the Orthodox Church structure. The Cossacks demanded a rethinking of this new reality by intellectuals of the post-Brest era and Ukrainian polemicists were forced to look for an independent base for their socio-religious thought. The way out of the crisis was understood by Petro Mohyla, who was ready to recognize the primacy of the Pope in order to preserve the internal independence of the Church.

Keywords: *Russian faith, Russian Church, “Kyiv – the second Jerusalem”, Kyiv literature of the 17th century.*

Поунійні реалії початку XVII ст. в Україні хоч і заявили про себе кризою суспільно-політичного й релігійного життя, витворювали нове, хоча й оперте на етнічну пам'ять про релігійне життя, школу, письменство поняття «Русь» як «громадське тіло» «Річі Посполитої Народу Руського», протиставляючи її Річі Посполитій Польській¹, як писав автор «Перестороги» Юрій Рогатинець². Україна мислиться батьківщиною Герасимові Смотрицькому в «Ключі царства небесного» (1587), бо «благословенство і ласку на світі в Бога і Творця свого беруть ті, у батьківщині та добрах яких не дідичить чужак і коли не втікають і не забувають...»³. Йосиф Верещинський закликає підняти колишню славу України, звести її з руїн і дорівняти у правах, вольностях і в потузі до поляків та литовців⁴. Іван Вишенський, відкидаючи суспільство і вимагаючи повного аскетизму⁵, та й народу він не знає і «...в бесіді з ним не спілкувався...»⁶, таки назветься «Іоанн русин Вишенський» й визнаватиме себе апостолом руського народу.

Про «націю» уніати сказали в передмові до книги «Унія, або виклад попередніх артикулів, до з'єдинення Греків з костелом римським...» (1595). Проте серед уніатів так було не завжди, бо до культури на ґрунті православному вони ставляться негативно, а ще обтяжені думкою, що «штурмують вони єдність та церковну згоду», як про це пише в «Унії...» – відповіді клірику Острозькому Іпатій Потій⁷.

У вістці про «добру старовину», що понесло XVII ст., дошукувалися ідеї національної (регіональної) ідентичності, покладеної на православну традицію – руська віра, Руська Церква, письменство і «Київ – другий Єрусалим», без московського сліду у ній⁸. Останнє ствердження, щоправда, не є загальноновизнаним. О. д-р Ісидор Нагаєвський, наприклад, пише: «Щойно по виїзді митрополитів із Києва на північ та оснування там патріархату 1589 р., що стало безпосередньою причиною переходу Української Церкви під безпосередню юрисдикцію Риму в 1596 році...»⁹. Але у згаданому творі «Унія» мовиться лише про дбання за прозріння народу руського, який не відає правди про загублену єдність Римської і Грецької Церков та й звідки знати має, якщо книг мовою руською не пишеться...¹⁰.

Ідеї «доброї старовини» витворювалися у несприятливих суспільно-політичних умовах: змаліло, урухомлене «реформаційною західноєвропейською динамікою» і трансформоване львівським міщанством у другій половині XVI ст.¹¹, релігійне життя; міщанство як рухомий фактор суспільного руського життя цілком занепало; зовнішні сили, на які спиралися львівські братчики, разом із внутрішньою кон'юнктурою, як-то статус руських міст, також занепали; протестантський світ, що вважав своїм обов'язком підтримувати боротьбу православних проти уряду і клерикальної партії, змалів. Острозькі й інші православні князі програли протистояння з королівською владою, – Берестейський собор відбувся і унія Київської митрополії з Римом була проголошена й частково втілена у життя, а самі князівські родини або вимерли, або втратили свою опозиційність до короля і відійшли від політики підтримки Православної Церкви¹². А щось мало об'єктивно-неминучі наслідки: у 1608 р. помер патрон руського православ'я князь К. Острозький¹³.

Львівська громада переживала тяжкі часи. Про це добре свідчить «Лямент до короля», написаний для братських послів, висланих на варшавський сейм на початку 1609 р., у якому вони благають його Королівську Милість захистити від вигублення і дати їм «пашу яку», позаяк вони є добром Речі Посполитої. «Просим справедливости святоє и ратунку, абы мы до ровных волностей з народом Польским были припущены», – ляментують вони до короля¹⁴. Послам доручалося, виголошуючи цю промову, домагатися, аби українське міщанство Львова було зрівняне у політичних і економічних правах, у відправленні церковних обрядів із польським. Коли ж таке зрівняння неможливе, тоді щоб у Львові було запроваджене окреме руське право, як у Кам'янці-Подільському. Коли б і таке

визналося за неможливе, то щоб Львівській Русі були надані права, якими користуються львівські вірмени¹⁵. Михайло Грушевський про таку ситуацію писав так: «В таких умовах, розуміється, не було що думати про провід в національній організації «Річі Посполитої Народу Руського», взагалі про яку-небудь ширшу акцію»¹⁶.

Православні залишилися без ієрархії: львівський владика Єремія Тиссаровський завдячував своє становище кривоприсязі, бо згодився прийняти унію і тільки так дістав королівське підтвердження на єпископство Галицьке, Львівське і Кам'янець-Подільське, а потім своєї присяги не дотримав та від 1610 р. лишився єдиним православним єпископом Речі Посполитої¹⁷. У таких умовах, як бачиться, не було надії утримати православну ієрархію при королівському праві надавання. Весь план церковної реформи і культурно-національного відродження «Річі Посполитої Народу Руського», «так своєрідно скомбінований з елементів реформаційного народоправства і канонічного клерикалізму царгородського патріархату, був підкопаний в своїх основах»¹⁸.

Разом із тим, як пише Сергій Плохій, із погляду дальшого існування Православної Церкви, програш був тільки частковим, оскільки К. Острозькому та його прибічникам із числа шляхти, духовенства і міщан таки вдалося зберегти православну церковну структуру. В перші десятиліття XVII ст. вона змогла вистояти у боротьбі з підтриманою королем Уніатською Церквою значною мірою завдяки підтримці середньої та дрібної шляхти. Разом із тим ця Церква потребувала нового протектора, більш потужного та рішучого, ніж дрібношляхетська клієнтела колишніх православних магнатів. Гнана урядом Церква змогла знайти таку підтримку та захист тільки в особі іншої опозиційної уряду сили, а саме української козаччини¹⁹. Вони були потенційно здатні продовжити князівську традицію захисту та підтримки Православної Церкви, утрачену окатоличеними і полонізованими князівськими родами²⁰. Козаччина вимагала переосмислення цієї нової дійсності інтелектуалами післяберестейської доби.

Симон Пекалід, придворний поет князів Острозьких²¹, у поемі «Про острозьку війну під П'яткою проти низових» (1600) представив конфлікт козаччини з домом Острозьких²². У частині «Генеалогія роду Острозьких» князі були представлені у блисківі успадкованої київської традиції, як нащадки князя Володимира та інших правителів Київської Русі: «Роду історія: славиться років сімсот герб Острозьких / Пращури знатні його та могутні, якими Русь наша / Славилась завжди...»²³. Серед прашурів Острозьких С. Пекалід згадує Руса, Кия, Рюрика, Ігоря, Ольгу, Святослава, Володимира, Ярослава, Мечислава та Романа – міфічних та реальних князів. Його слова «впліталися в загальний хор реанімування ідеї «богохранимості» міста (Києва) – «другого Єрусалиму» в руській православній інтелектуальній традиції початку XVII ст.»²⁴. За відправну точку служила легенда про Київ – «матір руських земель», але вона ж потребувала нового осмислення. Його здійснили руські інтелектуальні кола продовж 1620–1640 рр. Так «Україна-Русь, озброєна латинським досвідом, «творила власну версію міфу «трансляції столиць» як одного з доказів безперервності й тяглості власного історичного буття», – пише Наталія Яковенко²⁵.

Багато пізніше, 1674 р. автор «Синопису» поставить Київ – серце слов'янського православного світу²⁶ – у центр династичної історії «народу російського». А в міжчассі українські мислителі розвивали ідею «богоспасаємого міста Києва, второго руского Иерусалима, прынаймней в духовных пильных потребах, минаючи униатскую безбожную яму, если мило спасеніе, абы ся лінил приходити и присилати», – слова з окружного послання митрополита Іова Борецького (15 XII 1621), процитовані Степаном Голубєвим²⁷.

І хоча Ігор Шевченко пише лише про «відшуковування» історичної тяглості, у ті чи інші «докази» якої їхні автори вірили «мабуть, не більше, ніж в існування Геракла чи Апполона»²⁸, таємна висвята ієрархів Православної Церкви єрусалимським патріархом Феофаном відбулася таки в Києві. До цього київські митрополити перебували ближче до Варшави – у Львові, в Новоградку, в Бересті²⁹, а до поділу Київської митрополії – у Москві. Багато де, окрім як у Києві.

Із формального боку ця акція була протиправною, однак її учасники не сумнівалися у своєму моральному праві. Обґрунтовуючи і пропагуючи власну правоту, новопоставлений митрополит Іов Борецький та ієромонах (від 1624 р. – архимандрит) Києво-Печерського монастиря Захарія

Копистенський упродовж 1620-х рр. напишуть кілька творів, що стануть програмовими для діячів київського церковного кола, а також для Петра Могили та його оточення. Йдеться про трактат Захарії Копистенського 1621 р. «Палідонія или Книга оброну», маніфест «Protestacja» («Протестація і благочестива юстифікація»), написаний І. Борецьким до короля Сигизмунда III, «Justifikacja niewinności» («Виправдання невинуватості») Мелетія Смотрицького (Вільно, 1623), так званий «Густинський літопис» (1624–1627). Як гранично точно зауважила Наталя Яковенко, «...Копистенський і Борецький «сконструювали» основний каркас «ідеологічної батьківщини» мешканців України-Русі, спільної і для князя, і для купця, і для ремісника, і для козака»³⁰. Тож від кінця XVI ст. можемо говорити про новий суб'єкт – руський народ як етнічну сукупність, на противагу руському народові, ототожненого з «руською шляхтою», а отже і про процеси централізації й об'єднання. Такий розвій мав подвійну конотацію: з одного боку, уявлення про соціальну рівновагу, право і справедливість таки покладалося на культ тяглості «старовини», з іншого – формувало вкрай консервативні життєві орієнтації³¹. Тому кожна новація, в тому числі ідея об'єднання церков і створення патріархату в Києві, вбиралася у шата «старовини» і відшукувала уявні паралелі в минулому.

Щира оборона заповітів батьків у книжників 1620-х рр. – Герасима Смотрицького, Клірика Острозького чи Івана Вишенського – звучить уже не так переконливо. Проте, відсторонюючись від новацій нової конфесійної реальності, Захарія Копистенський, Іов Борецький, по суті, упродовжують їх на ґрунті православного. Захарія Копистенський системно пов'язує східнохристиянське вчення з історією Руської Церкви, яка у нього асоціюється із Києвом. І тепер для Копистенського не важить багато, що знать відвернулася, бо Церква вистояла і перебуває під опікою Бога. Мовиться про твір З. Копистенського «Паліодія» (1622) порівняно з «квилінням» Мелетія Смотрицького у його відомому творі «Треносі, тобто плачі Єдиної Святої Вселенської Апостольської Східної Церкви...»³² (1610), що має стверджувальні мотиви. Проте саме М. Смотрицький був активним ініціатором і учасником об'єднання українських Церков, першим з руського ієрархічного середовища висловився на користь патріархату.

Михайло Коялович пояснює це тим, що М. Смотрицький «...увійшов у саму колію життя православних, якою так захоплювався на віддалі і коли охололи його колишні почуття, він усвідомив необхідність захищати православну істину серйозними, розумними даними науки. Дані ці до сих пір вивчали в науці латинській чи протестантській. Надмірна вразливість відносила його то в один, то в інший бік., а коли довелося дати відповідь, чи то в одній, чи іншій системі, то М. Смотрицький виявив нездатність своєї підготовки і сили свого розуму. Він дійшов до висновку, що обидві системи сильні, що істина відносна, і що все тут залежить від бажання і вміння переконувати»³³. Першою причиною М. Коялович називає упереджене ставлення витонченого й інтелігентного М. Смотрицького, сина ректора Острозької Академії Герасима Смотрицького, до грубих і неосвічених мирян (братчиків), які разом із ієрархією засідали на соборах³⁴. М. Смотрицький надав справі суто церковні та релігійні форми і, як вважає Андрій Великий, «розгонив на дальші десятиліття невластиву боротьбу»^{35, 36}. «Тренос» появився у Вільні, на польській мові, в Свято-Духівській друкарні накладом Віленського братства. Тому що книжка могла викликати заколот у державі та зашкодити інтересам Корони в її змаганні за московський трон, із наказу короля Сигизмунда III було встановлено розслідування про цю справу. Друкарів арештували, книгу конфіскували, принаймні ті примірники, що були у видавництва³⁷, покарали писаря і управителя друкарні Карповича, книгу заборонили продавати і купувати під загрозою кари у розмірі 5 тисяч злотих. Самої книги все ж не вдалося знищити і вона з Литви дісталася на Волинь і Русь, і навіть у Московщину. Щоб обмежити її вплив, проти книги і автора виступив Петро Скарга. В 1610 р. вийшла відповідь «На тренос і плач Теофілія Ортолога до Русі, грецької віри, пересторога», де показано, що «Тренос» не є перекладом з грецької мови, і що книга насичена протестантським духом. Другу відповідь написав колишній студент римської Колегії св. Анастасія Ілля Мороховський, згодом – після смерті Потія – єпископ Володимирський, під заголовком «Парегорія, тобто успокоєння злісного плачу мнимой святої східної Церкви, видуманого Теофілом Ортологом» (1612 р.).

Активність київського інтелектуального осередку стрімко зростає за час перебування на митрополичому престолі Петра Могили (1633 – 1647).

1635 р. у друкарні Києво-Печерського монастиря надруковано «Paterikon» Сильвестра Косова³⁸ – польський переклад (переказ) Києво-Печерського патерика за текстом 2-ї Касьянівської редакції³⁹. С. Косів уперше коментував докладно сформульовану в «Густинському літописі» концепцію п'ятиразового хрещення Русі⁴⁰, яка підкреслювала давність і безперервне тривання християнської традиції, нібито зародженої у Києві з апостольських часів. Головний пропагандистський акцент праці задекларовано в передмові: «Як колись говорив один з єгипетських монахів: Проголошуй громоподібним голосом: Київ наш є небом»⁴¹. Тож до Києва, немов до неба, належить у молитвах звертатися християнам, якщо вони хочуть врятувати душу⁴².

Суттєві зміни у київському письменстві 1630–1640-х рр. знає теза З. Копистенського про те, що світська знать є річчю мало суттєвою для «справжньої» Церкви. Утвердження на митрополитстві П. Могили, людини з найвищих аристократичних кіл, робило цю думку менш актуальною, ніж за часів І. Борецького. Через культивування геральдичних віршів і популяризацію генеалогічних легенд руського православного панства тепер виразно наголошувалося на присутності у Руській Церкві сильних світу цього⁴³. Щоправда, сам П. Могила у виданому 1644 р. Києво-Печерською друкарнею трактаті «Lithos»⁴⁴, відкидаючи закиди свого опонента К. Саковича (твір писався як відповідь на його книгу «Perspektiwa» (1642)), що Руська Церква нібито не має майбутнього, бо її покинула здатна оборонити віру знать, посилається на біблійне «не надійтесь на князів, на людського сина, бо в ньому спасіння немає» (Пс. 146,3). П. Могила нагадує читачеві: християнська церква взяла початок не від панів, а від убогих рибалок, а щодо Русі – то вона має захист самого Христа⁴⁵.

Проте далі декларацій такого роду ні сам П. Могила, ні люди з його оточення не заходили. Ігнатій Оксенович-Старушич, наближена до П. Могили особа, намісник Києво-Печерського монастиря і ректор Київської колегії 1641 р. в погребовій проповіді на смерть князя Іллі Четвертенського висловлює думки, далекі від доктрини про «убогих рибалок» як єдиних носіїв благодаті, кажучи про два стани «підданий» і «владний», стверджує, що «владні» походять від князів, які в гідності (зацності) своїй світять на земному небі⁴⁶. Княжа кров їхніх родів – мотив не новий. Але є у цьому тексті побожність уперше пов'язують із відданістю гнаній Православній Церкві. Більше того, автор прямо протиставляє вірних православ'ю кн. Четвертенських по католицьким князям родом⁴⁷. Над «князями світу цього», як переконує автор, мусить височіти Православна Церква, яка забезпечить міцний фундамент тривалості їхніх родів⁴⁸, остерігаючи перед наверненням у католицизм. П. Могила нагадує про те саме, прохаючи «не спокушатися відпаданням від істинної віри»⁴⁹.

Про ідею керівної ролі Церкви в житті русинів – багатих і бідних, знатних і простолюдинів – читаємо у «Требнику» Петра Могили 1646 р.: «Архієреї повинні вівцю напучувати життям і наукою, а не вівця архієреїв»⁵⁰. Зважмо на думку Н. Яковенко, що такі акценти відповідають організаційному зміцненню Католицької Церкви в потриденських реформах, і були доволі новим для руської конфесійної свідомості⁵¹. У З. Копистенського теза про лідерську місію Церкви передбачає її спасительні завдання, а не диктат.

Згадана зміна опиралася на суб'єктивні й на об'єктивні причини. Однією з таких є властолюбивий, жорсткий характер П. Могили, добре відомий його сучасникам, про що ретельно описав Ф. Тітов у критичній праці «Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. Опыт церковно-исторического исследования С. Голубева»⁵². Сучасник П. Могили Йоаким Єрлич повідомляє про смерть П. Могили в «Хроніці» й у трьох рядках складає йому стриману похвалу. А далі на довгих сторінках описує інший бік життя П. Могили: він і підступний, і жорстокий, і срібллюбивий, і віроломний⁵³. Зрештою, про П. Могилу в XIX ст. писали різне: наприклад, Е. Голубинський був ревним противником піднесення і оправдання дій П. Могили; із ним не погоджувалися С. Голубев і Ф. Тітов.

Сам П. Могила у передмові «Тріодіона» (1640; Лаврська друкарня) заявляє: «В тій Російській землі, з натхнення Духа Святого взявши уряд Російський Архієрейський, я мушу предначальствувати

всім, ідучи до царства небесного...»⁵⁴. Тут та в інших відомих творах – передмові-посвяті П. Могили до Федора Проскури Суданського⁵⁵ в «Учительній Євангелії», виданій у 1637 р. в Лаврській друкарні⁵⁶, в «Требнику Петра Могили» (1646) та ін. – містяться мотиви «повеління». Ось як про це сказано у «Требнику»: «...Нині ж благословінням, і повелінням... Петра Могили».

Суть таких наголошувань – в необхідності організаційного оновлення Руської Церкви, здійсненого в ході «православної Контрреформації», яке б стрімко піднесло її роль. Піднесення Києва – «трони митрополії» бачився як спосіб такого оновлення і скріплення Церкви. У панегіриках новопоставленому митрополитові П. Могилі сучасники проголошують, що на нього чекають у Києві «руїни Софії» і київські «мури», що височать від Ярослава Мудрого («от Ярослава»). Очікування панегіристів – це піднесення Руської Церкви до колишнього давньоруського блиску, її відбудова з цих-от «руїн», і то саме там, де вона започатковувалася, – в Києві⁵⁷. Другий пункт очікувань не так прямолінійно виказаний, але очевидний – повернення митрополичої столиці до Києва, що асоціюється в їхній уяві з відновленням «руського правопорядку», позаяк «перед тим Росія славу й багато патронів мала»⁵⁸, нині ж вона у занепаді, але з появою могутнього покровителя грядуть кращі часи: «Маєш, Росія, юж тепер отміну / Фортуны, маєш триумфу годину : / Ото прав твоих Петр есть оборона, / Тарча Сіона», – пишуть в панегірику, надрукованому в Лаврській друкарні 1633 р.⁵⁹. Панегіристи післяберестейської доби піднесли авторитет Православної Церкви і її провідників, що мало забезпечити процвітання Церкви, «зацним панам» і всьому «народові Російському». Зусиллями З. Копистенського, В. Суразького, Клірика Острозького, І. Вишенського, виражених у пізньосередньовічній візантійсько-балканській традиції, було витворено ідейний ґрунт для висвячення православної ієрархії Антіохійським патріархом Феофаном у 1620 р.⁶⁰. Висвяченням ігумена Києво-Михайлівського монастиря, ректора Львівської братської школи в 1615 – 1618 рр., ректора Київської братської школи Іова Борецького Церква, хоча й нелегальним шляхом, відновила свою ієрархічну повноту і, як пише о. Стефан Барановський, були до того вагомими причини, бо «...в інтимних бесідах із уніатами чули про їх обмануті надії..., а відсилаємося ми тут до людей благочесних і посвячених у таємницю такої важливої справи»⁶¹. Такими були, як пише автор, «Іов Борецький – тоді митрополит Київський і Петро Могила – архімандрит печерський»⁶².

Утім, у «Требнику», богослужбовій книзі, П. Могила шукає узгоджень між теологічними принципами католиків і православних, що у повноті своїй проявляється у «Требнику»⁶³. При визначенні обрядів поодиноких таїнств, у випадку розходжень між східним і західним звичаєм, він узгоджує обидва звичаї та знаходить компроміс між теологічними принципами, наприклад, хрещення є довершене як через цілковите занурення у воду, так і через обливання водою, з голови почавши, до решти тіла. Кожна Церква, отже, зберегла першу чи другу форму хрещення, і трималася свого звичаю ще з давніх часів⁶⁴. За часів П. Могили Грецька Православна Церква поновлювала миропомазання не тільки католиків, але також і відступників, які його отримали в Православній Церкві. А П. Могила визнає, що три таїнства не можна ніколи поновлювати: це – хрещення, миропомазання і священство⁶⁵. За католиками, уніатами і відступниками визнавалися їхні хрещення і миропомазання⁶⁶. У частині, де мовиться про шлюб, молоді повинні промовити, чи давали слово кому іншому і чи знають про те присутні – це також настанова, наближена до католицького обряду⁶⁷. А ще у «Требнику» міститься прохання до ієреїв розмовляти під час вчинення таїнств чи то шлюбу, чи то поховання українською (руською) мовою⁶⁸. Про наполягання на примиренні П. Могилою православ'я із латинством пише А. Карташев: «Справжнє зближення і з'єднання церков було близьке аристократу Петру Могилі, а тотальна зрада з перебігом у чужий табір і плямування звідти його минулого було йому огидним»^{69, 70}. Підсумуємо твердженням Н. Яковенко у передмові до книги «У пошуках нового неба. Життя і тексти Йоанікія Галятівського» (2017) про те, що зусиллями П. Могили поєднання «грецької» і «латинської» традиції набули канонічного закріплення⁷¹.

Водночас, коли К. Сакович «напав» на Руську Церкву (і на уклад життя «російського народу») у творі «Епанортосіс або Перспектіва у обясненіє бледов, herezyey у zabobonow w Grekoruskіey cerkwi Disunitskіey... (1642), П. Могила рішуче став на оборону православ'я в «Літосі». Він відкинув підпорядкування Православної Церкви папі⁷², але і не був проти зближення з Римською Церквою.

«Східна Церква завжди просить Бога про з'єднання церков⁷³, – відповідає К. Саковичу. Тож, як писав Володимир Завитневич, «... ми маємо справу не з яким-небудь сучасним московським наперсником, який сліпо вірить усяким небилицям і готовий піти на плаху через зміну одного слова в старій книзі, хоч би воно було втіленням глупоти...»⁷⁴.

Отже, українські полемісти, маючи завдання обороняти свою віру від навали західних конфесій, поставлені віч-на-віч з представниками тих конфесій, вимушено шукали самостійного ґрунту для своєї суспільно-релігійної думки. Вони твердо стояли на засадах Східної Церкви, але не могли цілковито прийняти ні специфічно-візантійського висвітлення тих засад, ні католицького, ні тим більше московського з його самовпевненим догматизмом, з обмеженою полемікою з іншим конфесійним світом. А таку мову потрібно було знайти, бо полеміка не могла обмежуватися лише формальним фіксуванням різниці позицій, а мусила заглибитися до самих основ того чи іншого світогляду та переглянути їх цінність з догматичного і церковно-правничого погляду. У цьому словесному двобої не було переможців чи переможених. Серединний шлях, якого прагнув досягнути П. Могила, і був єдиним виходом із ситуації: поступитися у другорядних справах, щоб відстояти суттєві. Митрополит був готовий визнати примат Римського папи серед патріархів заради збереження східного обряду і внутрішньої самостійності Української Церкви.

¹ Юрій Рогатинець (? Йов Борецький), *Пересторога, вельми потрібна на потомні часи православним християнам 1605 – 1606 року* [Perestoroha, velmy potribna na potomni chasy pravoslavnym khrystyanam 1605 – 1606 roku], <http://izbornyk.org.ua/suspil/sus34.htm>

² Існує кілька припушень щодо того, хто є автором «Пересторог»: чи Юрій Рогатинець – заможний львівський міщанин, очільник Львівського братства, чи Іов Борецький у Львівському періоді свого життя, чи синодальний вікарій Григорій Василевич, чи львівський священник Андрій Вознесенський. Гіпотезу про те, що «Перестороги» написав Рогатинець, висунув Іван Франко у статті «Z dziejów synodu Brzeskiego».

³ *Тисяча років української суспільно-політичної думки: в 9-ти томах* [A Thousand Years of Ukrainian Socio-Political Thought: in 9 Volumes], Київ, Дніпро, 2001, т. 2, кн. 1 (XVI ст.), с. 315.

⁴ *Тисяча років української суспільно-політичної думки* [A Thousand Years of Ukrainian Socio-Political Thought: in 9 Volumes], с. 408–425.

⁵ А. Кримський, *Иоан Вишинский, его жизнь и сочинения* [Ivan Vyshenskyi, his Life and Papers], https://shron2.chtyvo.org.ua/Krymskyi_Ahatanhel/Retsenziia_na_Franko_I_Ivan_Vyshenskyi_i_ioho_tvory.pdf?

⁶ І. Вишенський, *Твори* [Essays], Київ, Дніпро, 1986, с. 178–189.

⁷ *Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія* [Ukrainian Humanists of the Renaissance. Anthology], Київ: Наукова думка, 1995, ч. 2, с. 147–171.

⁸ М. Возняк, *Історія української літератури* [History of Ukrainian Literature], Львів, Накладом товариства «Просвіта», 1924, т. 3 (Віки XVI–XVIII).

⁹ І. Нагаєвський, *Об'єднання церкви й ідея патріархату в Києві: Історико-богословська студія* [The Unification of the Church and the Idea of Patriarchy in Kyiv: Historical and Theological Studio], Торонто, Українське видавництво «Добра книжка», 1961, с. 5.

¹⁰ *Русская историческая библиотека* [Russian Historical Library], Петербург, Типографія А. М. Котомина и К., 1882, т. 7, кн.2, с. 115 – 117.

¹¹ М. Грушевський, *Історія української літератури* [History of Ukrainian Literature], Київ, Либідь, 1995, т. 6, с. 10.

¹² С. Плохій, *Від князя до гетьмана : образ «протектора» в українському православному письменстві 2 п. 16 – перших десятиліть 17 століття* [From the Prince to the Hetman: the Image of the «Protector» in the Ukrainian Orthodox Script the 2nd part of 16th – beginning of 17th Century], in «Осягнення історії : збірник наукових праць на пошану М. П. Ковалевського», Острог, 1999, с. 430.

¹³ С. Плохій, *Від князя до гетьмана : образ «протектора» в українському православному письменстві*, с. 430.

¹⁴ Д. Зубрицький, *Летопись Львовского Ставропигиального Братства по древним документам* [Chronicle of the Lviv Stavropolegic Brotherhood according to Ancient Documents], СПб., Сенатская типографія, 1849, с. 232.

¹⁵ Д. Зубрицький, *Летописи Львовского Ставропигиального Братства*, с. 232.

¹⁶ М. Грушевський, *Історія української літератури*, с. 15.

- ¹⁷ Ю. Мицик, *Тиссаровський Єремія* [Tissarovsky Jeremiah], in «Енциклопедія історії України», Київ: Наукова думка, 2013, с. 85.
- ¹⁸ М. Грушевський, *Історія української літератури*, с. 12.
- ¹⁹ С. Плохий, *Від князя до гетьмана : образ «протектора» в українському православному письменстві*, с. 430.
- ²⁰ С. Плохий, *Від князя до гетьмана : образ «протектора» в українському православному письменстві*, с. 430.
- ²¹ Пекалід Симеон, *Про острозьку війну під п'яткою проти низових* [About the Ostroh War under Piatka against the Grassroots], <http://litopys.org.ua/suspil/sus32.htm>
- ²² *Українські гуманісти епохи відродження*, с. 40–77.
- ²³ Пекалід Симеон, *Про острозьку війну під п'яткою проти низових*, <http://litopys.org.ua/suspil/sus32.htm>
- ²⁴ Н. Яковенко, *Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.* [Parallel World. Research on the History of Conceptions and Ideas in Ukraine in the 16th – 17th centuries], Київ, Критика, 2002, с. 296.
- ²⁵ Н. Яковенко, *Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.*, с. 296.
- ²⁶ І. Жиленко, *До історії використання топоніму «Русь», «Россія» в українській історіографії до XVIII ст., та, зокрема, автора «Синописа»* [To the History of the Use of the Toponym «Rus», «Russia» in Ukrainian Historiography up to the 18th century, and, in particular, the Author of the «Synopsis»], <http://litopys.org.ua/synopsis/syn05.htm>
- ²⁷ С. Голубев, *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (Опыт исторического исследования)* [Kyiv Metropolitan Peter Mohyla and his Followers. (Experience of Historical Research)], Киев, Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1883, т. 1, с. 263.
- ²⁸ І. Шевченко, *Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття* [Ukraine between East and West. An Outline of the History of Culture till the beginning of the 18th Century], Львів, Інститут Історії Церкви Львівської Богословської Академії, 2001, с. 186.
- ²⁹ Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 59 *Документи кийівської губерньської канцелярії* [Documents of the Kyiv Provincial Chancellery], оп.1, спр. 6361, арк. 9, 14 зв., 15.
- ³⁰ Н. Яковенко, *Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.*, с. 306.
- ³¹ Яковенко Н. *Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.*, с. 309.
- ³² *Хрестоматія давньої української літератури (до кінця XVIII ст.)* [Anthology of Ancient Ukrainian Literature (till the end of the 18th century)], Київ, Радянська школа, 1967, с. 163–168.
- ³³ М. Коялович, *Литовская церковная уния. Исследование* [Lithuanian Church Union. Research], СПб., Тип. Н. Тихменева, 1861, т. 2, с. 143.
- ³⁴ М. Коялович, *Литовская уния. Исследование*, с. 141–142.
- ³⁵ Між уніатами і православними.
- ³⁶ А. Великий, *З літопису Християнської України: церковно-історичні радіореляції з Ватикану* [From the chronicle of Christian Ukraine: ecclesiastical and historical radio reports from the Vatican], Рим: Місіонер, 1999. т.4 (XVI–XVII ст.), с. 202.
- ³⁷ 36 примірників
- ³⁸ Архів Юго-Западной России [Archive of Southwestern Russia], Киев, Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1914, ч. 1. т. 8, с. 448–472.
- ³⁹ Ю. Ісіченко, *Києво-Печерський Патерик у літературному процесі кінця XVII – початку XVIII ст.* [Kyiv-Pechersk Paterik in the Literary Process of the late 17th – early 18th century], in «Українське літературне барокко : збірник наукових праць», Київ, Наукова думка, 1987, с. 223–225.
- ⁴⁰ П. Сас, *Концепція хрещення Русі Лаврентія Зизанія (До питання про методи ренесансного історизму в українській літературі та історіографії* [Zazaniy Lavrentiy Concept of Rus' Christianization (On the Question of Methods of Renaissance Historicism in Ukrainian Literature and Historiography)], in «Записки НТШ», 1993, т. 225, с. 204–231.
- ⁴¹ *Архив Юго-Западной России*, с. 449.
- ⁴² *Архив Юго-Западной России*, с. 456
- ⁴³ Шевченко І. *Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття* [Ukraine between East and West. An Outline of the History of Culture till the beginning of the 18th Century], с. 186.
- ⁴⁴ *Архив Юго-Западной России* [Archive of Southwestern Russia], Киев, Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1893, ч. 1. т. 9, с.1–414.
- ⁴⁵ *Архив Юго-Западной России*, с. 7.

⁴⁶ Українське літературне барокко, с. 250–256.

⁴⁷ Українське літературне барокко, с. 258.

⁴⁸ Українське літературне барокко, с. 267–268.

⁴⁹ *Архив Юго-Западной России* [Archive of Southwestern Russia], Киев, Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1887, ч. 1. т. 7, с. 49–132.

⁵⁰ *Евхологон, або Молитвослов, или Требник, иміія в себі церковная различная послідованія іереом подобающая. От святых апостол прежде, потомже от святых и богоносных отец в различных временах преданная. Нынѣ же благословеніем, и повеленіем... Петра Могили, митрополиты Киевскаго и проч* [Eukholohion, albo Molytvoslov, ili Trebnyk, imiia v sebitserkovnaia razlichnaia poslidovaniia iereom podobaiushchaia. Ot sviatykh apostol prezhde, potomzhe ot sviatykh i bohonosnykh otets v razlichnykh vremenakh predannaia. Nyni zhe blahosloveniem, i poveleniem... Petra Mohyly, metropolity Kyievskaho i proch], Киев, Друк. Києво-Печер. Лаври, 16.XII.1646, ч. 1, с. 934.

⁵¹ Н. Яковенко, *Паралельний світ*, с. 320.

⁵² Хв. Титов, *Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI – XVII вв.*, Київ, 1924, с. 16–17.

⁵³ С. Голубев, *Киевский митрополит Петр Могила*, с. 472.

⁵⁴ С. Голубев, *Киевский митрополит Петр Могила*, с. 472.

⁵⁵ У інших примірниках до Богдана Стеткевича.

⁵⁶ *Евангеліе Учительное, або казаня на кодую неділю и свята урочистыі. През св. отца нашего Калліста, святійшого архієпископа константинопольского и вселенского патриарху, по грецку написаное, а тепер повторе ново з грецкого и словенского языка на рускій переложенное благословеніем же и повеленіем ... Петра Могили* [Evangeliie Uchitelnoe, albo kazania na koduiu nediliu i sviata urochistyі. Prez sv. ottsa nashego Kallista, sviishego arkhiepiskopa konstantinopolskogo i vselenskogo patriarkhu, po gretsku napisanoe, a teper povtore novo z gretskogo i slovenskogo yazyka na ruskii perelozhennoe blagoslovenniem zhe i poveleniem ... Petra Mogily], Киев, Друк. Києво-Печер. Лаври, 25.VIII.1637, с. 3–11; Титов Хв. *Матеріали для історії книжної справи на Україні*, с. 323.

⁵⁷ М. Грушевський, *Історія України-Руси* [History of Ukrainian-Rus'], Київ, Львів, Друкарня Барського, 1909. т. 7: Козацькі часи до р. 1625, с. 396–399.

⁵⁸ *Українська поезія: середина XVII ст.* [Ukrainian Poetry: the middle of the 17th century], Київ, Наукова думка, 1992, с. 63–64.

⁵⁹ *Українська поезія: середина XVII ст.*, с. 63–64.

⁶⁰ А. Карташев, *Очерки истории Русской Церкви* [Outline of the History of the Russian Church], СПб., «Библиополис» Издательство Олега Абышко, 2004, т. 2, с. 283.

⁶¹ Ст. Барановський, *Дерманский настоятель Мелетий Смотрицкий как деятель в пользу соединения православных с униатами (1627–1629)* [Derman abbot Meletii Smotrytskyi as an activist who supported the unification of the Orthodox with the Uniates (1627 – 1629)], in «Волынские Епархиальные Ведомости», 1875, № 14, с. 753–754.

⁶² Ст. Барановський, *Дерманский настоятель Мелетий Смотрицкий*, с. 753–754.

⁶³ А. Жуковський, *Петро Могила й питання єдності церков* [Petro Mohyla and the Question of the Unity of Churches], Київ, Мистецтво, 1997, с. 168.

⁶⁴ *Евхологон, або Молитвослов или Требник*, с. 8.

⁶⁵ *Евхологон, або Молитвослов или Требник*, с. 192 (сторінка 192 помічена як 191).

⁶⁶ *Евхологон, або Молитвослов или Требник*, с. 154

⁶⁷ *Евхологон, або Молитвослов или Требник*, с. 407

⁶⁸ *Евхологон, або Молитвослов или Требник*, с. 407

⁶⁹ А. Карташев, *Очерки по истории Русской Православной Церкви*, с. 287.

⁷⁰ С. Рожденственский, *Петр Могила митрополит Киевский* [Kyiv Metropolitan Peter Mohyla], in «Чтения в МП. О-ве истории и древностей рос. при Московском университете», Москва, 1877, кн. 1(100), с. 124.

⁷¹ Н. Яковенко, *У пошуках нового неба. Життя і тексти Йоанікі Галятівського* [In Search of New Sky. Life and Texts of Ioaniki Galyatovsky], Київ, Критика, 2017, с. 10.

⁷² *Litmos abo kamien z prosy prawdy cerkwie swietey prawoslawney ruskiey na skruczenie falecznociemney Perspektiwy abo raczej paszkwili od Kassiana Sakowicza ... wypuszczony przez pokornego ojca Tuzebia Pimina.../ Pimin Eusebius (псевд.), Киев, Друк. Києво-Печер. Лаври, 1644, с. 411–414.*

⁷³ *Litmos abo kamien z prosy prawdy cerkwie swietey*, с. 415.

⁷⁴ В. Завитневич, *Палидония Захария Копистенского и ея место в истории западно-русской Церкви*, с. 376.

References

1. Arkhiv Yugo-Zapadnoi Rossii [Archive of Southwestern Russia], Kiev, Tip. G. T. Korchak-Novitskogo, 1887, ch.1, t. 7, 800 s.
2. Arkhiv Yugo-Zapadnoi Rossii [Archive of Southwestern Russia], Kiev, Tip. G. T. Korchak-Novitskogo, 1914, ch. 1, t. 8, 797 s.
3. Arkhiv Yugo-Zapadnoi Rossii [Archive of Southwestern Russia], Kiev, Tip. G. T. Korchak-Novitskogo, 1893, ch. 1. t. 9, 599 s.
4. Arkhiv Yugo-Zapadnoi Rossii [Archive of Southwestern Russia], Киев, Tip. G. T. Korchak-Novitskogo, 1904, ch. 1, t. 11, 772 s.
5. St. Baranovskii Dermanskii nastoiatel Meletii Smotritskii kak deiatel v polzu soedeneniia pravoslavnykh s uniatami (1627–1629) [Derman abbot Meletii Smotrytskyi as an activist who supported the unification of the Orthodox with the Uniates (1627 – 1629)], in “Vol.Ep.Vid”, 1875, №14, s. 750–764.
6. Evkholohion, albo Molytvoslov, ili Trebnyk, imiia v sebitserkovnaia razlichnaia poslidovaniia iereom podobaiushchaia. Ot sviatykh apostol prezhde, potomzhe ot sviatykh i bohonosnykh otets v razlichnykh vremenakh predannaia. Nyni zhe blahosloveniem, i poveleniem... Petra Mohyly, metropolity Kyievskaho i proch. Izdan. ...V 3 cg., Kiev, Druk. Kievo-Pecher. Lavry, 16.XII.1646, ch.1, 946 s.
7. S. Golubev, Kievskii mitropolit Petr Mogila i ego spodvizhniki. (Opyt istoricheskogo issledovaniia) [Kyiv Metropolitan Peter Mohyla and his Followers. (Experience of Historical Research)], Kiev, Tip. G. T. Korchak-Novitskogo, 1883, t. 1, 576 s.
8. M. Hrushevskiy, Istorია ukrainskoi literatury [History of Ukrainian Literature], Kyiv, Lybid, 1995, t. 6, kn. 1, 332 s.
9. M. Hrushevskiy, Istorია Ukrainy-Rusy [History of Ukrainian-Rus’], Kyiv, Lviv, Drukarnia Barskoho, 1909, t. 7: Kozatski chasy do r. 1625, s.
10. Yu. Isichenko, Kyievo-Pecherskyi Paternyk u literaturnomu protsesi kintsia XVII – pochatku XVIII st. [Kyiv-Pechersk Paterik in the Literary Process of the late 17th – early 18th century], in «Ukrainske literaturne barokko : zbirnyk naukovukh prats», Kyiv, Naukova dumka, 1987, 180 s.
11. A. Kartashev, Ocherki istorii Russkoi Tserkvi [Outline of the History of the Russian Church], SPb., «Bibliopolis» Izdatelstvo Olega Abyshko, 2004, t. 2, 590 s.
12. Khrestomatiia davnoi ukrainskoi literatury (do kintsia XVIII st.) [Anthology of Ancient Ukrainian Literature (till the end of the 18th century)], Kyiv, Radianska shkola, 1967, 784 s.
13. M. Koialovich, Litovskaia tserkovnaia unia. Issledovanie [Lithuanian Church Union. Research], SPb., Tip. N. Tihmeneva, 1861, t. 2, 442 s.
14. A. Krymskyy, Ioan Vyshynskyy, ego zhyzn i sochinenia. [Ivan Vyshenskyy, his Life and Papers], https://shron2.chtyvo.org.ua/Krymskyi_Ahatanhel/Retsenziia_na_Franko_I_Ivan_Vyshenskyi_i_ioho_tvory.pdf
15. Litos abo kamien z procy prawdy cerkwie swietey prawoslawney ruskiey na skruczenie falecznociemney Perspektywy abo raczej paszkwilo od Kassiana Sakowicza ... wypyszczony przez pokornego ojca Tuzebia Pimina.../ Pimin Eusebius (psevd.) , Kiev, Druk. Kievo-Pecher. Lavry, 1644, 442 s.
16. Yu. Mytsyk, Tyssarovskiy Yeremiia [Tissarovsky Jeremiah], in Entsyklopediia istorii Ukrainy Kyiv, Naukova dumka, 2013, s. 85.
17. I. Nahaievskiy, Obiednannia tserkvy y ideaia patriarkhatu v Kyievi: Istoriko-bogoslovська студія [The Unification of the Church and the Idea of Patriarchy in Kyiv: Historical and Theological Studio], Toronto, Ukrainske vydavnytstvo «Dobra knyzhka», 1961, 91 s.
18. Pekalid Symeon, Pro ostrozku viinu pid piatkoiu proty nyzovykh [About the Ostroh War under Piatka against the Grassroots], <http://litopys.org.ua/suspil/sus32.htm>
19. S. Plohii, Vid kniazia do hetmana: obraz «protektora» v ukrainskomu pravoslavnomu pysmenstvi 2 p. 16 – pershykh desiatylyt 17 stolittia [From the Prince to the Hetman: the Image of the «Protector» in the Ukrainian Orthodox Script the 2nd part of 16th – beginning of 17th Century], in Osiahnennia istorii : zbirnyk naukovykh prats na poshanu M. P. Kovalevskoho, Ostroh, 1999, s. 425–437.
20. Russkaia istoricheskaia biblioteka [Russian Historical Library], Peterburg, Tipografiia A. M. Kotomina i K., 1882, t. 7, kn. 2, 1820 s.
21. P. Sas, Kontsepsiia khreshchennia Rusi Lavrentiia Zazaniia (Do pytannia gro metody penessansnoho istoryzmu v ukrainskii literature ta istoriohrafii) [Zazaniy Lavrentiy Concept of Rus’ Christianization (On the Question of Methods of Renaissance Historicism in Ukrainian Literature and Historiography)], in «Zapysky NTSH», 1993, t. 225, s. 204–231.
22. I. Shevchenko, Ukraina mizh Shodom i Zahodom. Narysy z istorii kultury do pochatku XVIII stolittia [Ukraine between East and West. An Outline of the History of Culture till the beginning of the 18th Century], Lviv,

- Institut Tserkvy Lvivskoi Bohoslovskoi Akademii, 2001, 250 s.
23. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arhiv v m. Kyievi, f. 59, Dokumenty kyivskoi hubernskoi kantseliarii [Documents of the Kyiv Provincial Chancellery], op.1, spr. 6361.
 24. Tysiacha rokiv ukrainskoi suspilno-politychnoi dumky [A Thousand Years of Ukrainian Socio-Political Thought: in 9 Volumes], Kyiv, Dnipro, 2001, т.2, kn 1 (XVI st.), 560 s.
 25. Ukrainska poeziia: seredyna XVII st. [Ukrainian Poetry: the middle of the 17th century], Kyiv, Naukova dumka, 1992, 679 s.
 26. Ukrainski humanisty epokhy Vidrozhennia. Antolohia [Ukrainian Humanists of the Renaissance. Anthology], Kyiv, Naukova dumka, 1995, ch.2, 429 s.
 27. A. Velykyi, Z litopysu Khrystyianskoi Ukrainy: tserkovno-istorychni radioreliatsii z Vatykanu [From the chronicle of Christian Ukraine: ecclesiastical and historical radio reports from the Vatican], Rym, Misioner, 1999, t.4 (XVI–XVII st.), 278 s.
 28. M. Vozniak, Istorია ukrainskoi literatury [History of Ukrainian Literature], Lviv, Nakladom tovarystva «Prosvita», 1924, t. 3 (Viky XVI–XVIII), 564 s.
 29. I. Vyshenskyi, Tvory. [Essays], Kyiv, Dnipro, 1986, 247 s.
 30. N. Yakovenko, Paralelnyi svit. Doslidzhennia z istorii uiavlen ta idei v Ukraini XVI–XVII st. [Parallel World. Research on the History of Conceptions and Ideas in Ukraine in the 16th – 17th centuries], Kyiv, Krytyka, 2002, 416 s.
 31. N. Yakovenko, U poshukakh novoho neba. Zhyttia i teksty Yoanikiia Haliatovskoho, Kyiv, Krytyka, 2017, s.
 32. Yurii Rohatynets (? Boretskyi) Perestoroħa, velmy potrebna na potomni chasy pravoslavnym khrystyianam 1605 – 1606 roku [Perestoroħa, velmy potrebna na potomni chasy pravoslavnym khrystyianam 1605 – 1606 roku], <http://izbornyk.org.ua/suspil/sus34.htm>
 33. I. Zhylenko, Do istorii vykorystannia toponimu «Rus», «Rossia» v ukrainskii istoriohrafii do XVIII st., ta zokrema, avtora «Synopsysa» [To the History of the Use of the Toponym «Rus», «Russia» in Ukrainian Historiography up to the 18th century, and, in particular, the Author of the «Synopsis»], <http://litopys.org.ua/synopsis/syn05.htm>
 34. D. Zubrytskyi, Letopis Lvovskogo Stavropigialnogo Bratstva po drevnim dokumentam [Chronicle of the Lviv Stavropegic Brotherhood according to Ancient Documents], SPb., Senatskaia tipografia, 1849, 197 s.

Науковий вісник Чернівецького університету імені
Юрія Федьковича: Історія. – № 1. – 2021. – С. 54–59
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. – № 1. – 2021. – pp. 54–59
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2021.53.54-59>
hj.chnu.edu.ua

УДК 616.89(09)«20» (477.85)

© Богдан Сумарюк* (Чернівці)
© Ірина Герасим'юк** (Чернівці)
© Наталя Гринько*** (Чернівці)

«ПСИХІАТРІЯ БЕЗ КАЙДАНИВ»: СТАНОВЛЕННЯ ПСИХІАТРИЧНОЇ ДОПОМОГИ В ЧЕРНІВЦЯХ кін. ХІХ – поч. ХХ ст.

До 1833 року у м. Чернівці особи з ментальними розладами отримували допомогу при монастирях, де хворих здебільшого утримували у кайданах. Ставлення до хворих було негуманне та без розуміння, що таке психічний розлад. Перше відділення для надання допомоги психічно хворим у Чернівцях з'явилося в 1833 році. На лікуванні перебували пацієнти з різних повітів Буковини. Часом вони отримували відмову, тому що лікарня не могла забезпечити потреби всіх охочих. У 1897 р. Крайове управління Буковини ухвалило рішення про створення окремої психіатричної лікарні.

Метою статті було висвітлення основних історичних моментів надання допомоги особам з ментальними порушеннями м. Чернівці кін. ХІХ – поч. ХХ ст.; охарактеризувати історичну хронологію від першого психіатричного відділення при міській лікарні до окремого крайового психіатричного госпіталю на Буковині. **Наукова новизна** полягає у синтезі історичної хронології надання психіатричної допомоги як частини охорони здоров'я м. Чернівці. **Методологічні засади дослідження:** історичний підхід. **Висновки.** Становлення психіатричної служби як частини медичної допомоги у м. Чернівці розпочинається з моменту створення першого психіатричного відділення у 1833 році. Відкриття крайової психіатричної лікарні, що була надзвичайно сучасною та оснащеною всім необхідним обладнанням, дало поштовх для розвитку нової гілки медицини на Буковині. Пройшовши розвиток крізь віки, в умовах належності до різних країн та зміни розуміння етіології й патогенезу психічних розладів – Чернівці залишаються центром психічного здоров'я Буковини.

Ключові слова: психіатрія, психіатрична допомога, історія медицини, крайова психіатрична лікарня, Буковина, Чернівці, Леон Кобилянський, Еріх Кольбенгаєр, Карл Цуркан.

* асистент кафедри нервових хвороб, психіатрії та медичної психології ім. С.М. Савенка Буковинського державного медичного університету.

Assistant Professor, S.M.Savenko Department of Nervous Diseases, Psychiatry and Medical Psychology, Bukovinian State Medical University.
orcid.org/0000-0002-1402-0040
e-mail: sumariuk.bohdan.fpo19@bsmu.edu.ua

** асистент кафедри нервових хвороб, психіатрії та медичної психології ім. С.М. Савенка Буковинського державного медичного університету.

Assistant Professor, S.M.Savenko Department of Nervous Diseases, Psychiatry and Medical Psychology, Bukovinian State Medical University.
orcid.org/0000-0001-6226-2899
e-mail: gerasymjuk.i@bsmu.edu.ua

*** кандидат медичних наук, асистент кафедри нервових хвороб, психіатрії та медичної психології ім. С.М. Савенка Буковинського державного медичного університету.

PhD of Medical Sciences, Assistant Professor, S.M.Savenko Department of Nervous Diseases, Psychiatry and Medical Psychology, Bukovinian State Medical University.
orcid.org/0000-0003-3527-35463
e-mail: grinko.natalia@bsmu.edu.ua

Bohdan Sumariuk (*Chernivtsi*),
Iryna Herasymiuk, (*Chernivtsi*)
Nataliia Hrynko (*Chernivtsi*)

«PSYCHIATRY WITHOUT SHACKLES»: THE FORMATION OF PSYCHIATRIC CARE IN CHERNIVTSI IN LATE 19th – EARLY 20th CENTURIES

Abstract. *The article presents transformation of medical care for patients with mental disorders and the establishment of psychiatric care in Chernivtsi in the late 19th century. Since the proclamation of Bukovyna as the crown land of the Austro-Hungarian Empire, the provision of psychiatric care has changed. A psychiatric service appeared and helped to understand what a mental disorder really is. There was a transition to a scientific interpretation and a scientific approach to providing psychiatric care.*

The authors research and systematize information from various available sources, various articles, information messages, data from the state archives of Chernivtsi region, etc.

It is known that the model of the regional psychiatric hospital in Chernivtsi was developed by the latest requirements for the construction of mental health facilities in Austria and other European countries of the time.

At the beginning of the 20th century, the Bukovynian psychiatric hospital was extremely modern, equipped with all necessary equipment and the location of the wards in accordance with the standard of the time. Leading doctors were involved, as well as local ones, who had the opportunity to train at the University of Vienna and psychiatric hospitals. 15 hectares of land were allocated for the territory of the hospital, which was located outside the city on the territory of the former Strazagasse (Storozha) and Maisgasses (Kukurudziana) streets, now Mussorgsky Street.

The opening of the regional psychiatric hospital in Bukovyna took place on May 1, 1902. The structure of the psychiatric hospital included 6 buildings, as well as the administration building and other technical facilities.

The purpose of the article was to highlight the main historical moments of assisting persons with mental disorders in Chernivtsi in the late 19th and early 20th centuries. Describe the historical chronology from the first psychiatric ward at the city hospital to a separate regional psychiatric hospital in Bukovyna. The methodology of the article is a synthesis of the historical chronology of psychiatric care as part of health care in Chernivtsi.

The history of the emergence of psychiatric services in Chernivtsi has experienced ups and downs that corresponded to challenging conditions of the time. The transformation of mental service changed from the worldview and level of development of contemporary science. We can observe changes from mystification to the formation of psychiatry, as real modern neuroscience with an evidence-based approach and humane treatment of patients. Through the ages, different countries and changes in the understanding of the aetiology and pathogenesis of mental disorders, Chernivtsi remains the centre of mental health in Bukovyna.

Keywords: *psychiatry, psychiatric care, history of medicine, regional psychiatric hospital, Bukovyna, Chernivtsi, Leon Kobylyansky, Erich Kolbengayer, Karl Tsurcan.*

До 1833 року в Чернівцях особи з ментальними розладами отримували допомогу при монастирях. Їх розцінювали як одержимих, тобто людей з бісами. Заможних хворих направляли в інші провінції імперії. На теренах сучасної Чернівецької області існує декілька таких монастирів, де в ті часи пацієнти з психічними розладами могли отримувати допомогу. До психічно хворих ставилися по-різному: пацієнтів, які були агресивними, – били, часто катували, зв'язували, кидали каміння, вважали одержимими і, відповідно, їх передавали під протекторат монастирів. Доля інших ментально хворих, які мали, до прикладу, розлади мислення (маячні ідеї чаклунства, одержимості, високого походження), але були спокійними, могла бути іншою. Іноді їхні розлади отримували особливу інтерпретацію. Вони вважались мольфарами, знавцями, знахарями, що додавало їм більш шанобливого ставлення з боку суспільства.

Метою статті є висвітлення основних історичних моментів надання допомоги особам з ментальними порушеннями м. Чернівці кін. XIX – поч. XX ст., а також охарактеризувати історичну

хронологію від першого психіатричного відділення при міській лікарні до окремого крайового психіатричного госпіталю на Буковині. Для розкриття мети автори ставлять перед собою завдання: проаналізувати історичні джерела та синтезувати історичну хронологію надання психіатричної допомоги як частини охорони здоров'я міста Чернівці; вивчити роль тогочасних персоналій краю в промоції ментального здоров'я жителів Буковини.

З моменту проголошення Буковини коронним краєм Австро-Угорської імперії надання психіатричної допомоги змінилося. Зародилася психіатрична служба та розуміння, що таке психічний розлад. Відбувся перехід до наукового тлумачення та підходу надання психіатричної допомоги.¹

Перше відділення для надання допомоги психічно хворим у Чернівцях з'явилося в 1833 році. На лікуванні перебували пацієнти з різних повітів, часом вони отримували відмову, тому що лікарня не могла забезпечити потреби всіх потребуючих. Сюди хворих приводили з монастирів, з дому, – тих, які здебільшого були прив'язані чи у кайданках.

На сьогодні збереглося мало відомостей стосовно названої установи, але відомо, що вона вміщала близько 25-30 ліжок для хворих з психічними розладами. Де саме територіально розміщувалось відділення – невідомо. Госпіталь було побудовано на пожертвування громадян, а утримання хворих та їх лікування відбувалося за допомогою органів піклування та опіки. 21 січня 1879 року госпіталь передали під протекцію крайовому управлінню Буковини.

З кожним роком зростала кількість хворих як загальнотерапевтичного профілю, так і психіатричного. У зв'язку з цим виникла нагальна потреба в будівництві нової лікарні. Протягом 1883-1886 років за проектом Йозефа Лайнера збудована крайова лікарня на 250 ліжок (нині – обласна клінічна лікарня), на території якої містилося й відділення для психічно хворих (50 ліжок-місць).

Попри відкриття другої лікарні, де також лікували осіб з психічними розладами, вона не могла забезпечити допомогу усім потребуючим. Згідно зі статистичними даними, у 1887 році нараховувалась 541 особа з психічними розладами, а вже у 1901 році – 1570 осіб.²

Відділення були переповнені, тому виникла необхідність у збільшенні лікарні чи будівництві ще однієї. Багатьох пацієнтів відправляли за медичною допомогою в інші коронні краї імперії. Збереглися дані за 1905 рік, де виконавчий комітет ландтагу Австрії в м. Відень звертається до крайового управління Буковини та Віденської психіатричної лікарні з проханням сплатити рахунок за лікування мешканки м. Радівці (тоді – частина герцогства Буковина) Форейтер Катерини, яка перебувала на психіатричному лікуванні за межами Буковинського краю.³

Центральне медичне управління Австро-Угорської імперії, яке стежило за ситуацією медичного забезпечення населення краю, звернулося до магістрату м. Чернівці з наказом про будівництво нової психіатричної лікарні. Крайове управління Буковини ухвалило у 1897 році рішення про створення окремої психіатричної лікарні. Наказом друкарні Чернівецького університету про публікацію у крайовому віснику закону про будівництво крайової психіатричної лікарні в м. Чернівці зазначалося: “У 1897 році в 4 кілометрах на південь від центру міста побудовано 2 павільйони для утримання тихо перебуваючих невиліковних хворих”.

Для розробки проекту були залучені провідні фахівці імперії в галузі медичного будівництва, а також проведено ряд громадських слухань серед жителів міста. Професор Кольбенгаєр розробив генеральний план новобудови та представив його на розгляд виконавчого комітету сейму 24 січня 1898 року. В обговоренні проекту взяв участь крайовий президент Буковини Бургіньон. Проект підлягав ґрунтовній перевірці, після чого був ухвалений і одностайно рекомендований до розгляду на сесії сейму. Відомо, що макет крайової психіатричної лікарні в місті Чернівці розроблений відповідно до останніх вимог будівництва ментальних закладів Австрії та інших тогочасних європейських держав.⁴

Під час будівництва лікарні виникало чимало проблем: зміни архітектурних планів, потреба додаткового фінансування, а також скарги від працівників. 2 вересня 1901 року крайова психіатрична лікарня отримала скаргу від професійного об'єднання теслярів м. Чернівці у зв'язку з неправильним розподілом роботи серед теслярів при будівництві психлікарні.⁵

Буковинська психіатрична лікарня на початку ХХ століття була надзвичайно сучасною, оснащеною всім необхідним обладнанням та розташуванням палат відповідно до тогочасного

стандарту. Було залучено провідних лікарів, водночас місцеві медичні працівники мали змогу стажуватися у Віденському університеті та психіатричних лікарнях. Під територію лікарні було виділено 15 гектарів землі, що розташовувались за межами міста, – це площа колишніх вулиць Strazagasse (Сторожа) та Maisgasses (Кукурудзяна), що відповідає сучасній вулиці Мусоргського.⁶

У 1900 році затверджено проєкт психіатричної лікарні, виконавцем якого став архітектор Ерїх Кольбенгаєр. Виступаючи з нагоди свята початку будівництва крайової психіатричної лікарні, він подякував усім, хто був причетним до цього, а свою промову закінчив словами:

*«Нехай доля буде привітною до цієї установи милосердя і любови до ближнього. Сама установа повинна прагнути цілком і повністю відповідати своєму високому завданню – працювати на благо страждених людей і на славу Буковинського краю та його великодушних мешканців».*⁷

Для тимчасової допомоги з виготовлення детальних планів він запросив архітектора Моріца Яснера. Для втілення будівельних робіт конкурс виграв місцевий забудовник Юліус Бохнер та інші компанії. Облаштуванням опалення та водопостачанням займалася компанія «Кретінг» (м. Відень); фірма «Гельмер і Швабе» (м. Бліц) втілювала електропостачання та проведення телефонного зв'язку; компанія «Піттель Браузеветтер» (м. Чернівці) будувала каналізаційну систему. Також було створено ряд цехів місцевого виробництва, які постачали психікарню меблями, текстилем та іншим необхідним для її функціонування. Компанія Карла Габеніхта (м. Відень) займалася будівництвом очисних споруд. Фінансування будівництва лікарні здійснювалось з фонду Франца Йозефа, а також добровільних внесків громадян.⁸

Будівництво лікарні було дороговартісним, що змусило магістрат міста брати додаткову фінансову позику від Крайового банку Буковини, про що, зокрема, йдеться у листуванні з банком у 1906 році: «Про зобов'язання погашення позики на будівництво і обладнання психіатричної лікарні в м. Чернівці».

Відкриття крайової психіатричної лікарні в м. Чернівці відбулося 1 травня 1902 року. До структури психіатричної лікарні входили 6 корпусів, а також будівля адміністрації та інші технічні приміщення. Кожне відділення було двоповерхове. На першому поверсі розміщувались лікувальні кабінети, на другому – палати пацієнтів та простір для відпочинку. У лікарні виділялося: 25 ліжок – для пацієнтів первинного обстеження, 30 ліжок – для пацієнтів, які потребують постійного догляду, 45 ліжок – для пацієнтів неспокійних, які були небезпечні для себе та оточення. Всі корпуси психіатричної лікарні з'єднувались між собою підземними переходами. Терен лікарні був засаджений культурними деревами та оснащений лавицями, пішохідними доріжками, а для відпочинку хворих, прогулянок з родичами слугував сад. Лікування здійснювалось переважно за власний кошт, а також з фонду імператора Франца Йозефа, який здійснював оплату лікування пацієнтів, що не могли заплатити за себе. Інший шлях для таких пацієнтів – допомога меценатів. Цікавим фактом є те, що в системі охорони здоров'я Австро-Угорської імперії було передбачено, що землевласники, які надавали працю для своїх робітників, у разі захворювання робітника повинні були оплачувати лікування.⁹

Очолив психіатричну лікарню (був першим директором) Карл Цуркан. Під його контролем було добудовано два корпуси цього медичного закладу.

Разом з відкриттям психіатричної лікарні було створено професійне об'єднання медичних працівників, а також іншого трудового колективу. Товариство займалося захистом прав та фінансовою дотацією персоналу. «Справа розбору прохання працівника психіатричної лікарні Максиміліана Бена про видачу йому грошової допомоги», згідно з архівними даними 1905 року, свідчить про діяльність професійного товариства та наявність фінансової системи.¹⁰

Наступним директором психіатричної лікарні став Леон Кобилянський, за період правління якого з 1912 року будують нові корпуси цього медзакладу. Збільшується кількість ліжок-місць (ще на 240), оскільки до 1910 року лікарня була розрахована на 180 ліжок-місць. Згідно зі статистичними даними крайової психіатричної лікарні за 1910 рік, допомогу отримали 694 пацієнти, а середня тривалість перебування в стаціонарі становила 6 місяців 13 днів. Адміністрація лікарні купила навколишні земельні ділянки, де відбувалась заготівля овочів, фруктів (були свої сади), щоб годувати хворих. Створено фермерські частини, де утримувалися свійські тварини. Площа лікарні була досить великою, вона охоплювала сучасні межі: ТЦ «Формаркет», Обласної психіатричної лікарні, Міської

дитячої поліклініки, навколишніх житлових будинків, Чернівецького обласного центру екстреної медичної допомоги та медицини катастроф, парку Жовтневого (включаючи перше та друге озера).¹¹

Отже, історія становлення психіатричної служби в Чернівцях кін. XIX – поч. XX століття зазнавала злетів та падінь, що відповідало умовам того часу. Трансформація ментальної служби змінювалась від світогляду та рівня розвитку тогочасної науки. Можна спостерігати зміни від містифікації до становлення психіатрії як справжньої сучасної нейронауки з доказовою базою та гуманним ставленням до пацієнтів.

Пройшовши розвиток кризь віки, в умовах належності до різних країн та зміни розуміння етіології й патогенезу психічних розладів – Чернівці залишаються центром психічного здоров'я Буковини.

¹ T. Buklijas, E. Lafferton, *Science, medicine and nationalism in the Habsburg Empire from the 1840s to 1918*, in «Studies in history and philosophy of biological and biomedical sciences», 2007, vol. 38(4), p. 679–686.

² О. Гучко, Становлення та розвиток системи охорони здоров'я на Буковині (1775 – 1940 рр.) [Huchko O. I. Formation and development of the health care system in Bukovyna (1775 - 1940).]: дис. канд. іст. наук : 07.00.01 / Гучко Оксана – Чернівці, 2017, 245 с.

³ Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО), ф. 286 Генеральний санітарний інспекторат Буковини м. Чернівці, оп. 1, *спр. 455 Переписка з виконавчим комітетом ландтагу Австрії в м. Відень, крайовим управлінням Буковини та управлінням Віденської психіатричної лікарні з проханням сплатити рахунок за лікування мешканки м. Радівці Форейтер Катерини*, арк. 1.

⁴ L. Topp, *Madness, Architecture and the Built Environment: Psychiatric Spaces in Historical Context*, New York, Routledge, 2007, 358 p.

⁵ ДАЧО, ф. 286 Генеральний санітарний інспекторат Буковини м. Чернівці, оп.1, *спр. 6896. Скарга голови професійного об'єднання теслярів м. Чернівці у зв'язку з неправильним розподілом роботи серед теслярів при будівництві крайової психіатричної лікарні*, арк. 2.

⁶ Н. Васильєва, О. Яремчук, *Розвиток психіатричної допомоги в Північній Буковині під владою австрійської монархії* [Development of psychiatric care at the Northern Bukovina under the authority of the austrian monarchy], in «Current issues of social studies and history of medicine», 2016, vol. 1(2), p. 86–90, URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apcnim_2016_2_17.

⁷ М. Никирса, *Чернівці. Документальні нариси з історії вулиці і площ* [Chernivtsi. Documentary essay on the history of streets and squares], Чернівці, Золоті литаври, 2008, с. 450.

⁸ ДАЧО, ф. 286 Генеральний санітарний інспекторат Буковини м. Чернівці, оп. 2, *спр. 415 Вказівки, заключення та звіти про будівництво психіатричної лікарні в м. Чернівці*, арк. 13.

⁹ ДАЧО, ф. 286 Генеральний санітарний інспекторат Буковини м. Чернівці, оп. 1, *спр. 295. Огляд крайового санітарного радника Буковини про стан охорони здоров'я на Буковині за 1892-1902 роки*, арк. 8.

¹⁰ ДАЧО, ф. 286 Генеральний санітарний інспекторат Буковини м. Чернівці, оп. 1, *спр. 424 Справа розбору прохання працівника психіатричної лікарні Максиміліана Бена про видачу йому грошової допомоги*, арк. 1.

¹¹ *Від Франца Йосифа до Мунтяна. Деяко з історії чернівецької психіатрії* [Since Franz Joseph to Muntian. Something from the history of Chernivtsi psychiatry], in «Шпальта», 2019, URL: [https://shpalta.media/2019/08/07/vid-franca-josifa-do-muntyana-deshho-z-istorii%D1%96-chernivecko%D1%96-psixiatri%D1%96/](https://shpalta.media/2019/08/07/vid-franca-josifa-do-muntyana-deshho-z-istorii%20%D1%96-chernivecko%D1%96-psixiatri%D1%96/).

References

1. T. Buklijas, E. Lafferton, *Science, medicine and nationalism in the Habsburg Empire from the 1840s to 1918*, in «Studies in history and philosophy of biological and biomedical sciences», 2007, vol. 38(4), p. 679–686.
2. O. Huchko, *Stanovlennia i rozvytok systemy okhorony zdorovia na Bukovyni (1775 – 1940 rr.)* [Huchko O. I. Formation and development of the health care system in Bukovyna (1775 - 1940).]: dissertation abstract... Candidate of Historical Sciences: 07.00.01. Chernivtsi, 2017, 245 s.
3. Derzhavnyi arkhiv Chernivetskoi oblasti (dali – DACHO), f. 286 Heneralnyi sanitarnyi inspektorat Bukovyny m. Chernivtsi, op. 1, spr. 455 Perepyska z vykonavchym komitetom landtahu Avstrii v m. Viden, kraiovym upravlinniam Bukovyny ta upravlinniam Videnskoï psykhiatrychnoi likarni z prokhanniam splatyty rakhunok za likuvannia meshkanky m. Radivtsi Foreiter Kateryny, 1 ark.
4. L. Topp, *Madness, Architecture and the Built Environment: Psychiatric Spaces in Historical Context*, New York, Routledge, 2007, 358 p.

5. DAChO, f. 286 Heneralnyi sanitarnyi inspektorat Bukovyny m. Chernivtsi, op. 1, spr. 6896 Skarha holovy profesiinoho obiednannia tesliariv m. Chernivtsi u zviazku z nepravylnym rozpodilom roboty sered tesliariv pry budivnytstvi kraiovoi psykhiatrychnoi likarni, 2 ark.
6. N.Vasylieva, O. Yaremchuk, Rozvytok psykhiatrychnoi dopomohy v Pivnichnii Bukovyni pid vladoiu avstriiskoi monarkhii [Development of psychiatric care at the Northern Bukovina under the authority of the austrian monarchy] in «Current issues of social studies and history of medicine», 2016, vol. 1(2), s. 86–90. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apcnim_2016_2_17.
7. M. Nykyrsa, Chernivtsi. Dokumentalni narysy z istoriyi vulyts i ploshch [Chernivtsi. Documentary essay on the history of streets and squares], Chernivtsi, Zoloti lytavry, 2008, 450 s.
8. DAChO, f. 286 Heneralnyi sanitarnyi inspektorat Bukovyny m. Chernivtsi, op. 2, spr. 415 Vkazivky, zakliuchennia ta zvity pro budivnytstvo psykhiatrychnoi likarni v m. Chernivtsi, 13 ark.
9. DAChO, f. 286 Heneralnyi sanitarnyi inspektorat Bukovyny m. Chernivtsi, op. 1, spr.295 Ohliad kraiovoho sanitarnoho radnyka Bukovyny pro stan okhorony zdorovia na Bukovyni za 1892-1902 roky, 8 ark.
10. DAChO, f. 286 Heneralnyi sanitarnyi inspektorat Bukovyny m. Chernivtsi, op. 1, spr.424 Sprava rozboru prokhannia pratsivnyka psykhiatrychnoi likarni Maksymiliana Bena pro vydachu yomu hrshovoi dopomohy, 1 ark.
11. Vid Frantsa Yosyfa do Muntiana. Deshcho z istorii chernivetskoï psykhiiatrii [Since Franz Joseph to Muntian. Something from the history of Chernivtsi psychiatry], in «Shpalta», 2019, URL: <https://shpalta.media/2019/08/07/vid-franca-josifa-do-muntyana-deshho-z-istorii%D1%96-chernivecko%D1%96-psixiatri%D1%96/>.

Науковий вісник Чернівецького університету імені
Юрія Федьковича: Історія. – № 1. – 2021. – С. 60–68
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. – № 1. – 2021. – pp. 60–68
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2021.53.60-68>
hj.chnu.edu.ua

УДК 94(477) (045) «1914/1918»

© Вікторія Хома* (Чернівеці)

ЦИВІЛЬНЕ НАСЕЛЕННЯ У ПРИФРОНТОВІЙ ЗОНІ СХІДНОГО ФРОНТУ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті розглянуто становище населення, яке опинилося на прифронтовій території Східного фронту періоду Першої світової війни. Проаналізовано процеси формування способів життя та виживання в умовах близькості фронту. Розглянуто специфіку регіонів, де проходила лінія фронту, а саме Галичини, Буковини та Поділля. В роботі розглядається побут, котрий був організований в умовах війни, та взаємодія прифронтового населення з військовими ворогуючих армій. Автор досліджує формування та зміну настроїв прифронтового населення впродовж всієї Першої світової війни. Велику увагу зосереджено на становищі прифронтового села, яке стало головною жертвою та джерелом харчового забезпечення воюючих армій. Розглянуто наростання антивоєнних настроїв серед населення Галичини, Буковини та Поділля. Адже саме прифронтове населення найбільше відчуло тяготи війни. Загалом висновки наводять думку про те, що становище прифронтового населення було дуже скрутним, однак воно шукало виходу із ситуації, часто взаємодіяло з військовими або ж вдавалося до біженства.

Ключові слова: Перша світова війна, прифронтове населення, біженство, маргіналізація, Східний фронт, лінія оборони, окопи.

Viktoriia Khoma (Chernivtsi)

CIVILIAN POPULATION IN THE FRONTLINE ZONE OF THE EASTERN FRONT DURING WORLD WAR I

Abstract. The article deals with the position of the population that appeared in the Eastern Frontline of World War I. The processes of forming ways of life formation and survival in the conditions of the front are analyzed. The specifics of regions where the war passed, namely Galicia, Bukovyna and Volhynia are considered. This paper describes the mode of life that was organized and the interaction of the frontline population with enemy army's soldiers during the warfare. The author examines the formation and change of mood of the frontline population throughout World War I. Large focus is on the situation of the frontline village, which has become the main victim and source of food for the warring armies. The growth of anti-war sentiments among the population of Galicia, Bukovyna and Podilia is considered. After all, it was the frontline population that felt the hardships of war the most. In general, the findings suggest that the situation of the frontline population was so difficult, but the population sought a way out of the situation. They often interacted with the military or escaped. A problem of position of citizenry in the front-line region of Eastern front is relatively a new theme and needs more wide research. World War I generated many new social problems. Creation of front-line life is one of main problems of military history. World War I showed the new type of war. Eastern front overcame enormous territory of Bukovyna, Galicia, Volhynia and Podilia. Habitants that lived here forced to adapt themselves to the military operations. The populations of frontline territories bore considerable losses from the beginning of war. Many rural houses were taken away on the necessities of front. The population of Western Ukraine entered in the complement of the Austrian empire, accordingly war they perceived as nationals of Austria. With motion of battle actions position changed to

* аспірант кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

the quarrelling armies, thus we can trace emergence of apathy in a population. The primary objective of frontline population was to survive and save the economic potential, it was very difficult in the conditions of war. According to a population along front it was to search possibilities of adaptation before war. Many people resorted to the refugee, however were and those that remained. Exactly on them main attention of research is covered.

Keywords: *World War I, frontline population, refugee, marginalization, eastern front, defence line, trenches.*

Проблема дослідження становища цивільного населення в прифронтовій зоні Східного фронту залишається відносно новою та малодослідженою в історії Першої світової війни. Вивченням означеної проблеми займався ряд українських істориків, та, як правило, такі дослідження носили регіональний характер і розглядалися в контексті вивчення окремого регіону воєнних дій. Проблема побуту населення в умовах війни найбільш широко розглянута в працях О.Вільшанської¹ та О.Кириєнка². Що ж до досліджень регіональної історії, то варто виділити роботи О.Дем'янюка³ – у своїх працях він детально досліджує Волинь в період війни та особливості цього регіону. Вивченням становища Поділля в умовах Першої світової війни присвятили свою роботу І.Кушко та І.Романюк⁴. Варто виокремити дисертацію О.Мазура⁵, де автор розглядає соціальне становище Галичини. Загалом вивчення становища і побуту цивільного населення у прифронтових регіонах Східного фронту потребує більш детального та окремого дослідження.

Українське населення в Західній Україні напередодні війни було вкрай неоднорідним. З початком війни українські землі стали одним із основних театрів ведення бойових дій між, з одного боку, Австро-Угорщиною і Німеччиною, з другого – Росією. Саме тут проходив Південно-Західний або ж Східний фронт завдовжки більш ніж 400 км, польове управління якого з російського боку розташовувалося у Києві⁶. Глобальність воєнного конфлікту 1914-1918 рр. проявилася передусім у тому, що це була війна масових, багатомільйонних армій, які були задіяні на величезній території. Відповідно з початком бойових дій, ці величезні армії змушені були не лише забезпечувати ефективність бою, а й налагоджувати військовий побут.

Війна стала неочікуваним явищем для галицького та буковинського села. Провінційні міста і села по-різному сприйняли початок війни. За великим рахунком, у перші дні міста вразила ейфорія від прийдешньої переможної війни, тоді як у селах відчувалася тривожність. У 1914 році, коли розпочалися перші наступи російських військ в Галичині, піддані Австро-Угорської монархії стикнулися з рядом викликів, які принесла з собою війна. Відкриття Східного фронту сформувало певний поділ прифронтових територій. Міста можна поділити на три відносні категорії: фронтові, знищені на початковому етапі війни; прифронтові – де війна залишила свої значні руйнівні сліди, і тилові, які жили у передчутті тієї ж самої війни, але безпосередньо задіяні в ній не були. Саме останні і стали місцем скупчення чужорідного елемента: біженців, військовополонених, депортованих, виселенців, усіх тих, хто був прямим наслідком розв'язання цього воєнного конфлікту⁷. Іншу роль взяло на себе прифронтове село, котре стало годувальником війни і головним об'єктом грабунку солдатських мас. Загалом війна найбільше вплинула на населення, яке проживало в межах проходження фронту. Дослідниця Л.Жванко у своїй праці провела певний поділ українського соціуму, що опинилося в центрі війни: «Серед українського соціуму в часи Першої світової війни можна виокремити три умовні категорії.

Той, що воює, – мобілізований солдат. Безпосередньо задіяна у війні людина.

Той, що годує і виконує усі накази центральної та місцевої влади по обороні, – житель тилових губерній. На простого обивателя випали значні випробування, оскільки з'явилися нові повинності: перевезення біженців чи військовополонених, риття окопів, заготівля різних продуктів та реманенту для армії тощо.

Той, хто втікає, – біженець. На підросійських українських теренах упродовж Першої світової війни перебувало від понад 400 тис. (листопад 1915 р.) до близько 1 млн (зима 1918 р.) біженців⁸.

Виходячи з наведеного поділу, увагу зосередимо на становищі тих, що годують війну.

Початок війни для населення Західної України не віщував тієї катастрофи, яку вона, врешті, принесла. Так, подільський земець Віктор Приходько розповідав про війну в 1914 році наступне:

«Війна якось не відчувалась в глибині країни. Уже навіть недалеко від фронту, життя йшло своїм буденним темпом. Ще міста більше реагували на війну, а на села навіть рідко приходили часописи... Безпосередньо заторкнені родини, звичайно тяжко переживали свою втрату, але це було майже непомітне серед розкинутих на тисячі кілометрів глухих і малих городків, сіл та хуторів. Також і матеріальний стан населення на цьому колосальному обширі, у зв'язку з війною, майже не змінився. Харчів всюди було подостатком, а навіть більше того: стандарт життя, зокрема по селах, дещо піднісся, бо жінки вояків, покликаних на війну, так звані «салдатки», що діставали від уряду щомісячну пенсію для себе й на дітей, і у людности з'явилися гроші... При чому такий стан майже не змінився на протязі усієї війни, себто аж до 1917 року...»⁹.

Та все ж Перша світова війна назавжди змінила становище прифронтового населення, вона зробила їх безпосередньо задіяними у воєнних діях. «На відміну від усіх попередніх воєн, що стосувались тільки професійних військових, війна 1914-1918 рр. та її керівна сила, генералітет, підкорила собі цивільне суспільство в цілому. На війну повинні були працювати всі. В результаті виникло т. зв. «наказове господарювання». Всі воюючі держави завели карткову систему. В Угорському королівстві з 1915 р. влада проголосила урожай конфіскованим «на корені», отже повністю була ліквідована товарно-грошова система»¹⁰.

Цікавим є той факт, що часто для копання окопів використовували місцеве населення або ж створювали робітничі загони. Характерним це було як для австрійської, так і для російської армій. Іван Бажанський так описує це явище: «Щось поверх 500 робітників з поблизу сіл і відси копають біля Вашківців цілий час окопи, навіть в неділю і свято роблять люди. Шанці копають не лише тут але і всюди понад Черемошем і Прутом і на інших місцях»¹¹ (автор говорить про австрійські окопи). За виконання роботи робітникам платили певну суму, однак точну цифру встановити не вдалося.

Склалася проблема з обробкою полів, оскільки врожай 1914 року не був зібраний, а поля ставали місцем великих битв. Така серйозна продовольча проблема виникла ще й через те, що коней було забрано австрійським військом на потреби фронту, особливо це було характерно для регіонів Галичини, Буковини та Поділля. Начальник Золочівського повіту доповідав 1 жовтня 1914 р. львівському губернаторові про гостру потребу сільського населення в конях, яких майже усіх забрали австрійські війська. Нестача робочої й тяглової сили, техніки призводило до скорочення посівних площ. На Тернопільщині, наприклад, селяни 8 повітів у 1915 р. не змогли засіяти 70 тис. моргів землі. Безперервні бойові дії в краї, несвоєчасна обробка землі, відсутність техніки та добрив зумовлювали низькі врожаї зернових, скорочення валових зборів сільгоспкультур взагалі. Присутність величезної кількості військ у Галичині, проблеми зі збиранням врожаю, відсутність постачання не могли не позначитися на запасах продовольства, передусім хліба у населення краю. Вже восени з'ясувалося, що для проведення весняної сівби у населення не буде посівного матеріалу. Містам і селам загрожував голод¹². Населенню Галичини, Поділля та Буковини довелося прийняти такі воєнні вимоги командування.

Власне, сусідство з фронтом швидко далось взнаки прифронтовим територіям. Зокрема, населення змушене було задовольняти продовольчі та інші потреби фронту з обох воюючих сторін, все залежало від того, хто перемагав на певній лінії фронту. Селянство потерпало від безкінечних реквізиції з боку австрійських і російських солдатів. Постійно здійснювалися нібито закупи продовольства, але, по суті, відбувалося примусове вилучення коней та харчів при мінімальній оплаті збитків. Великих руйнувань зазнало українське село. Про скрутне становище селянства у 1914 році буковинський адвокат Макс Діамант так писав у донесенні крайовому президенту: «Становище населення у прифронтовій смузі дуже важке. Рух утруднений. Всі каси банків закриті. Населення окупованих частин краю живе переважно за рахунок сільськогосподарської продукції. Фабричні підприємства дрібні і служать в основному місцевим цілям. Росіяни знищили майже кожне середнє і велике сільськогосподарське підприємство, яке вони захопили, запаси зерна вивезли або спалили, велику рогату худобу і коней забрали, селянство революціонізували. Економічний нерв провінції вбитий. Внаслідок неврожаю, повернень, утруднень з кредитом у зв'язку з кризою в 1911, 1912, 1913 рр. економіка краю підірвана. Ці провінції (Буковина і Галичина) без державної допомоги самі не зможуть відбудувати своє господарство... Частина врожаю залишилася необмолоченою в руках

ворога і знищена. Інвентар знищено, велика рогата худоба і коні забрані... Нема ніякого руху, нема роботи. Бідність стає повсюдною і загальною...»¹³.

Перша світова війна створила феномен позиційної війни. Затяжний характер війни спровокував незадоволення саме серед населення, яке проживало неподалік від фронту, а згодом і явні протести. Власне війна набула значно серйозніших масштабів, ніж очікувало мирне населення, й ставало зрозуміло, що вона швидко не закінчиться, а отже, люди ще багато від неї постраждають¹⁴.

Проблемою прифронтового життя було і те, що по землях, які входили до театру воєнних дій, постійно проходили війська як австрійської, так і російської армій, що супроводжувалися пограбуваннями, насиллям та масовими руйнуваннями цих територій. Часта зміна фронту призводила до використання тактики випаленої землі, в основному її застосовували російські війська, – як наслідок, велика кількість населених пунктів піддавалися знищенню. Дж. Рід, відвідуючи Буковину в 1915 році, так описував ситуацію в краї: «Всюди видно діри вікон, будинки без дахів, обвуглені та спалені стіни... Росіяни знищили тут усе ще на початку війни»¹⁵.

В таких умовах населення змушене було вдаватися до біженства. Іван Бажанський згадував: «Вівторок 17.05.1915: Вставка... Вашківці – місто опустіло, повтікали й ще тікають, де хто може. А кругом здіймаються під облака чорні стовпи диму, горить добро людське, горять села!.. На обличчю всякого страх, розстроєння, непевність. Якийсь неописаний тягар, якась дивна нудьга, тривога налягла на всіх...»¹⁶. Під час проходження фронту як російські, так і австро-угорські війська вдавалися до реквізиції і прямих грабежів селянського майна. Коні гинули на війні не менше за солдатів, відповідно, їх забирали у селянства, а вони, в свою чергу, не мали ким обробляти поля. Та все ж багато населення залишалось на прифронтових землях, бо кидати дім і все майно (яке обов'язково буде розграбоване) не хотіли. Життя цих мешканців проходило в постійній тривозі, адже люди жили під громи гармат, канонад та свисту аеропланів. От як це згадує І.Бажанський, описуючи Вашківці в своєму щоденнику: «Неділя 19.04.1915. Цілий час не втихають від Дністра – Заліщики! В Снятині станція наших аеропланів і майже щодня, як лиш погода, кружать поверх нас літаки як птахи, і по два і по три нараз. В Снятині є німецьке військо... Субота 15.05.1915. Від самого ранку до пізнього вечора дροжить все від гуку гармат... І вдень і вночі видно за Черемошем пожари»¹⁷.

Змінилося населення і через заборону продавати алкоголь. З моменту мобілізації закрились усі винні крамниці й лавки. Між тим виникає чорний ринок з продажу алкоголю. Підвищення акцизів на дріжджі, запроваджене з метою запобігти самогонварінню, призвело до погіршення матеріального становища тієї частини населення, яка випікала хліб удома (така практика була особливо поширена в провінції). Ще одним наслідком антиалкогольної кампанії стало збільшення відсотка курців тютюну, а також вживання кокаїну, що особливо набуло поширення серед студентської молоді та в артистичному середовищі. Кокаїн розповсюдився за лаштунками театрів, у ресторанах, чайних будиночках і т.п.¹⁸. Таким чином, ситуація на прифронтових територіях через воєнні дії була напруженою. Відчутною для населення стала економічна криза, постійний дефіцит найнеобхіднішого, а нестача робочих рук на фабриках і заводах призводила до безпорадності людей та влади. Люди, по можливості, шукали роботу, продавали домашні пожитки. В таких умовах чудово діяв чорний ринок, процвітав грабіж. Адже в період війни важко було боротися зі злочинністю.

Війна найболючіше вдарила по малозабезпечених прошарках села: до початку 1917 р. 3 млн селян не мали посівів, 1 млн 400 тис. – коней, 1 млн 142 тис. – корів. Хоча офіційна преса, підбиваючи підсумки першого півріччя війни, стверджувала, що «економічне життя не завмерло, а продовжує розвиватись, і в особистому житті поки що ніхто нічим не обмежений», насправді в економіці, що почала працювати на потреби війни, відбулися значні зміни, і вони, особливо з часом, досить відчутно позначилися на побутовому рівні. Цікаво, що в перші місяці ціни впали нижче рівня середніх цін попередніх років¹⁹. Люди масово втрачали свої довоєнні привілеї, а також не могли оплачувати свої потреби і переходили в розряд маргіналів. За таких обставин, втративши своє довоєнне становище, населення вдавалось до біженства або жило на подачки громадських організацій та уряду. З ходом війни ціни стали непомірно високими, а заробітна плата залишалась низькою.

Сильно давало про себе знати безробіття. В багатьох селах була загроза голоду, в таких умовах люди йшли в місто та продавали усе майно, що могло мати якусь цінність. Відповідно зростала

соціальна напруженість серед населення прифронтових територій. Погіршення матеріального становища широких мас, що перетворило їхнє життя на виживання, змінило разом і систему цінностей. Моральні норми замінили «закони джунглів». Розпалювана пропагандою й реакційною пресою ненависть до зовнішніх та внутрішніх ворогів (насамперед до євреїв та німців) створила в суспільстві атмосферу нетерпимості й озлобленості. Агресія панувала скрізь: у трамваях, на базарах, у торгових лавках, у взаєминах між домовласниками й квартиронаймачами тощо. Вона виявлялася в грубоощах, штовханині та навіть у бійках²⁰.

Проблемою сільського господарства стала близькість фронту і, як наслідок, реквізиції у прифронтових регіонах великої кількості коней та різної худоби. За неповними підрахунками, на Поділлі було забрано для потреб армії близько 47 % всієї худоби. Крім того, селянське господарство не відзначалось гнучкістю, а тому виходило на ринок, як правило, за сприяння посередників, різного роду спиритних ділків, які закуповували хліб за зниженими цінами і тим самим зводили результати праці сільських трудівників інколи нанівець. В той час найбільшим споживачем хліба та інших харчових продуктів стала армія, чисельність якої безупинно зростала. Після величезних зусиль для збору врожаю, перед дрібними селянськими господарствами поставала проблема його збуту²¹.

Найбільше дорожнеча і дефіцит потрібних товарів проявилися у містах. Проте дуже скоро ціни стали зростати з такою швидкістю, що на переплату у півкопійки вже ніхто не зважав. Так, у 1916 р. переплата в 10 коп. візнику за одну поїздку не вважалася чимось незвичайним²². Місто змушене було покладатися на місцеве управління, яке, принаймні, намагалось вирішувати поставлені проблеми, в той час коли село було кинуте напризволяще. Власне в прифронтових регіонах діяв військовий режим, відповідно влада перебувала в руках воєнного командування, котре, в свою чергу, намагалось мінімізувати витрати на армію за рахунок місцевого населення. Така ситуація була характерна як для австро-угорського, так і російського військового командування.

Врешті люди звикли до війни, втомилися реагувати і на погані, і на добрі вісті з фронту, війна стала частиною буденного життя. Воєнні дії спричинили усвідомлення смерті, з ходом часу смерть почала розумітися, як щось звичайне: «І чоловік тепер до трупів призвичаївся, бо як день так ніч переступаєм через них»²³. Величезна кількість задіяних на війні людей та масштабність смертей створювала умови звикання до подібних видовищ. Діяльність населення у тилу оберталася довкола спроб не стати жертвою війни: «У нас тепер ніц доброго. Як все писав жінці сестра померла 12 грудня 1917 р.» Потіху бачили в тому, що «скорше чи пізніше всі перенесемося там до вічності. Смуток і біль хйба час вилічить»²⁴.

З ходом воєнних дій прифронтове населення починає прагнути вже не перемоги певної армії, а, по можливості, відгородити себе і свою сім'ю від лихоліть. Під час війни загальна мета держави перемогти за будь-яку ціну вступає в протиріччя з метою кожного конкретного громадянина вижити, тобто вціліти на фронті, забезпечити себе і свою родину їжею, паливом, житлом та одягом. На початку війни ця суперечність була замаскована хвилею патріотизму та грошовими вливаннями на потреби солдатів і їхніх сімей. Фінансування велось з різних джерел, з роз'єднаних фондів, які наввипередки надавали кошти. Приватна благодійність, що перші два-три місяці активно підтримувала нужденних у боротьбі зі злиднями, вже на кінець 1914 р. значно зменшила свої видатки. Так почалася широкомасштабна криза як в тилу, так і на лінії фронту²⁵.

З початком війни події на фронті були головною темою розмов населення, однак з плином часу новини з фронту стали сприйматися з певною ворожістю й інтерес до воєнних дій сильно впав. Прифронтове населення почало цікавитися більше становищем солдатів, якщо хтось із близьких був на фронті. Становище чоловічого населення, що не було задіяне на фронті, теж зазнавало змін. Влітку 1916 р. майже все чоловіче населення в сільській місцевості Правобережної України, яке до цього ще не було мобілізоване до армії, займалося (почасти примусово, почасті як вільнонаймане) обслуговуванням потреб фронту. До риття окопів і траншей, ремонту шляхів і мостів масово залучалось і жіноче населення²⁶.

Одним із характерних проявів життя військового соціуму стала діяльність громадських організацій із надання допомоги військовим і цивільному населенню. В Російській імперії було створено Тетянин комітет, а також комітет великої княгині Єлизавети Федорівни та ряд інших, що допомагали пораненим й організували допомогу фронту та населенню. Та провідною організацією

був все ж Червоний Хрест²⁷. В основному громадські організації допомагали фронту, а прифронтове населення не входило у сферу допомоги благодійних організацій.

Та все ж було б неправильним сказати, що Західна Україна перетворилася на пустку. Хоча тут і проходив фронт, люди знаходили способи адаптації до фронтових умов, намагалися мінімізувати збитки свого господарства. Дослідниця становища жінок в Галичині М.Байдак у своїй дисертації наводить наступні дані: «Війна породжувала відчуття розрухи, а уявлення про минуле-теперішнє-майбутнє, які впорядкували життєві орієнтири, не завжди знаходилися на одній лінії. В умовах небезпеки жінки мріяли повернутися в «спокійний світ» мирного часу. Теперішнє вважали небажаним, скороминучим, асоціювали з очікуванням кращого: «отждемо іждемо на красщі часи – ісе цілий зміст теперішности»²⁸.

Затяжна війна, зокрема, добре відоме «На фронті без змін», великі людські втрати і сумне становище прифронтових земель зумовили наростання сильних антивоєнних позицій в суспільстві. І.Бажанський писав у своєму щоденнику: «Середа 05.04.1916. Все однако: всюди б'ються; кінця не видко. Всі хочать спокою, але ніхто не хоче виступити першим з нав'язанням мирних переговорів, аби не виглядало що побіжденні»²⁹. Українське населення почало задумуватися над подальшим ходом війни. Важливим є той момент, що якщо на початковому етапі люди жахалися усіх проблем, що принесла війна, то на 1917 рік можна простежити апатію населення щодо війни. Перш за все, це можна помітити в цілком спокійному сприйнятті новин з фронту і навіть відсутності інтересу до проходження військових частин через населенні пункти. На 1916-1917 роки простежується відносно мирне співіснування населення Буковини з ворожою російською армією. Так, у щоденнику Бажанського ми чітко простежуємо зміну настроїв, а саме спокійне сприйняття війни: «Все одно і те саме! Чоловік жиє в ожиданню не ліпше, але того ліпше дасть Біг! Вже другий тиждень не чути гармат, зато літаки брєнять майже щоднини»³⁰.

В кінці 1916 року війна на Східному фронті остаточно перетворилась у позиційну, до того ж дезертирство в російській армії набуло масового характеру. Що ж до австро-угорської, то тут ситуацію ускладнювало національне питання. В більшості випадків війна залишила людей без житла, господарства і будь-яких засобів для існування, адже бойові дії і тактика випаленої землі з обох сторін призвели до знищення цілих населених регіонів. У такій ситуації багато людей переходило в розряд маргіналів та вирушали в пошуки кращого життя в тил імперій. Тим часом війна добігала свого закінчення, економічна криза, важке становище в обох імперіях призвело до революції в Росії, а воюючі армії почали змінювати свій вигляд³¹. Постійне дезертирство з лав діючих армій та відсутність реальних воєнних результатів у Галичині та Буковині на кінець 1917 року створювали більше видимість фронту, ніж реальний стан речей. В таких умовах більшовицький уряд розпочав мирні переговори з Троїстим союзом, що завершилися підписанням Брест-Литовського мирного договору та ліквідацією величезного Східного фронту.

Підсумовуючи, варто сказати, що Велика війна стала великим випробуванням для прифронтового населення. А довготривалі воєнні дії викликали звикання до жахливих речей та породили ряд нових соціальних проблем: хвороби, голод, бідність. Та все ж спробуємо дати відповідь на головне питання: чи змогло прифронтове населення впоратися з тими бідами, які на них впали? Враховуючи викладений матеріал, можемо сказати – так, змогло. Адже прифронтові райони змушені були адаптуватися до умов війни, і хоча населення Галичини, Волині, Поділля та Буковини багато втратило через війну, проте в більшості випадків зберегло своє життя. Внаслідок війни населення прифронтових земель шукало нових шляхів існування, часто це було біженство або співпраця з окупаційною військовою владою, – способи та методи різнилися залежно від ситуації на фронті.

Довга війна дуже виснажила регіони, на яких проходили воєнні дії. Галичина, Поділля, Буковина опинилися в господарській та економічній розрусі. Великі людські втрати, особливо чоловічого населення, нестача коней, худоби і посівів – усе це ускладнювало становище прифронтового населення. Однак жодна з воюючих сторін, незважаючи на те, що вважала Західну Україну своїми територіями, не допомогла прифронтовим регіонам у відшкодуванні збитків, завданих війною. Населення ще довго не могло наздогнати довоєнний стан економіки та мінімального прожиткового рівня.

¹ Вільшанська О. Л. Повсякденне життя населення України в період Першої світової війни [Vilshanska O.L. Everyday life of the population of Ukraine during the First World War], in «Український історичний журнал», Київ, 2004. Вип. 4, С.56-69.

² Кирієнко О. Ю. Маргіналізація суспільства. Становище жінок, дітей, військовополонених [Kirienko O.Yu. Marginalization of society. The situation of women, children, prisoners of war], in «Велика війна і Україна», Київ, Кліо, Т. 1, 2014. С. 155.

³ Дем'янюк О.М. Особливості входження Західноєвропейських повітів до театру бойових дій Першої світової війни 1914 р. [Demyanyuk O. M. Peculiarities of the entry of Western European counties into the theater of operations of the First World War in 1914], in «Військово-науковий вісник», Львів, 2013, С. 63-70.

⁴ Кушко І. Романюк І. Становище сільського господарства Східного Поділля в роки першої світової війни [Kushko I. Romanyuk I. The situation of agriculture in Eastern Podolia during the First World War], in «*Народи світу і Велика війна 1914-1918 рр.*», Вінниця, 2015, 350с.

⁵ Мазур О.Я., Петер І.Г. Галицька «Руїна» соціально-економічне становище Східної Галичини в 1914-1915 рр. [Mazur O. Ya. , Petro IG Galician «ruin» of the socio-economic situation of Eastern Galicia in 1914-1915], in «Вісник Національного університету «Львівська політехніка»», Львів, 2007, С.44-52.

⁶ Волковський В. О. Бойові дії на Українських землях у роки Першої світової війни [Volkovsky V. O. Fighting on Ukrainian lands during the First World War], in «Український історичний журнал», Київ, 2004. Вип. 4. С. 106-109.

⁷ Кирієнко О. Ю. Маргіналізація суспільства. Становище жінок, дітей, військовополонених [Kirienko O.Yu. Marginalization of society. The situation of women, children, prisoners of war], in «Велика війна і Україна», Київ, Кліо, Т. 1, 2014. С. 155.

⁸ Жванко Л. Провінція і людина в часи Великої війни: окремі акценти проблеми (1914-1918 рр.) [Zhvanko L. Province and man during the Great War: some highlights of the problem (1914-1918)], in «Матеріали Між. наук. симпозиуму», Харків, 2015, С. 65-84.

⁹ Рид Дж. Вдоль фронта [The war in eastern Europe], Москва. Военная история, 1928. 350с.

¹⁰ Фатула Ю., Турянця Ю. Події Першої світової війни на території сучасного Закарпаття [Fatula Yu., Turyanetsya Yu. Events of the First World War on the territory of modern Transcarpathia], газета «День», 09. 27. 2014.

¹¹ Бажанський І. М. Війна: Щоденник-хроніка буковинського педагога та письменника (Вашиківці, 31.8.1914-29.11.1917) [War: Diary-chronicle of a Bukovynian teacher and writer (Vashkivtsi, 31.8.1914-29.11.1917)], Чернівці, Зелена Буковина, 2006. С. 44.

¹² Кирієнко О. Ю. Маргіналізація суспільства. Становище жінок, дітей, військовополонених [Kirienko O.Yu. Marginalization of society. The situation of women, children, prisoners of war], in «Велика війна і Україна», Київ, Кліо, Т. 1, 2014, С.44-50.

¹³ Бажанський І. М. Війна: Щоденник-хроніка буковинського педагога та письменника (Вашиківці, 31.8.1914-29.11.1917) [War: Diary-chronicle of a Bukovynian teacher and writer (Vashkivtsi, 31.8.1914-29.11.1917)], Чернівці, Зелена Буковина, 2006. С. 53.

¹⁴ Кирієнко О. Ю. Маргіналізація суспільства. Становище жінок, дітей, військовополонених [Kirienko O.Yu. Marginalization of society. The situation of women, children, prisoners of war], in «Велика війна і Україна», Київ, Кліо, Т. 1, 2014, С. 155.

¹⁵ Рид Дж. Вдоль фронта [The war in eastern Europe], Москва. Военная история, 1928. С.57.

¹⁶ Бажанський І. М. Війна: Щоденник-хроніка буковинського педагога та письменника (Вашиківці, 31.8.1914-29.11.1917) [War: Diary-chronicle of a Bukovynian teacher and writer (Vashkivtsi, 31.8.1914-29.11.1917)], Чернівці, Зелена Буковина, 2006. С. 58

¹⁷ Там само. С. 76.

¹⁸ Вільшанська О. Л. Повсякденне життя населення України в період Першої світової війни [Vilshanska O.L. Everyday life of the population of Ukraine during the First World War], in «Український історичний журнал», Київ, 2004. Вип. 4, С.64.

¹⁹ Там само. С. 69.

²⁰ Герасимов Т. Ю. Повсякденне життя міського населення Правобережної України в роки Першої світової війни.: дисертація [Gerasimov T. Yu. Everyday life of the urban population of the Right Bank of Ukraine during the First World War: Dissertation], Кам'янець-Подільський. 2018. С. 244.

²¹ Кушко І. Романюк І. Становище сільського господарства Східного Поділля в роки першої світової війни [Kushko I. Romanyuk I. The situation of agriculture in Eastern Podolia during the First World War], in «*Народи світу і Велика війна 1914-1918 рр.*», Вінниця, 2015, С. 241.

²² Вільшанська О. Л. Повсякденне життя населення України в період Першої світової війни [Vilshanska O.L. Everyday life of the population of Ukraine during the First World War], in «Український історичний журнал», Київ, 2004. Вип. 4, С.61.

²³ Бажанський І. М. Війна: Щоденник-хроніка буковинського педагога та письменника (Вашиківці, 31.8.1914-29.11.1917) [War: Diary-chronicle of a Bukovynian teacher and writer (Vashkivtsi, 31.8.1914-29.11.1917)], Чернівці, Зелена Буковина, 2006. С.53.

²⁴ Буковина в роки Першої світової війни 1914-1918 рр. Документи. Упорядкування, передмова, переклад з німецької та російської мов – В. М. Ботушанський [Bukovina during the First World War 1914-1918. Documents. Processing, preface, translation from German and Russian V.M. Botushansky], Чернівці, Технодрук, 2014, 356с.

²⁵ Волковський В. О. Бойові дії на Українських землях у роки Першої світової війни [Volkovsky V. O. Fighting on Ukrainian lands during the First World War], in «Український історичний журнал», Київ, 2004. Вип. 4. С. 109.

²⁶ Королько А. Російська окупація Покуття в роки Першої світової війни [Korolko A. Russian occupation of Pokuttya during the First World War (1914-1918)], in «Питання історії України», 2012. Т 12. С 24-32.

²⁷ Кушко І. Романюк І. Становище сільського господарства Східного Поділля в роки першої світової війни [Kushko I. Romanyuk I. The situation of agriculture in Eastern Podolia during the First World War], in «*Народи світу і Велика війна 1914-1918 рр.*», Вінниця, 2015, С. 145.

²⁸ Байдак М. С. Жінка в умовах війни у світлі повсякденних практик (на матеріалах Галичини 1914–1921 рр.): дисертація [Woman in the conditions of war in the world of everyday practices (on the material of Galicia 1914–1921): the Dissertation], Львів, 2018. 250с.

²⁹ Бажанський І. М. Війна: Щоденник-хроніка буковинського педагога та письменника (Вашиківці, 31.8.1914-29.11.1917) [War: Diary-chronicle of a Bukovynian teacher and writer (Vashkivtsi, 31.8.1914-29.11.1917)], Чернівці, Зелена Буковина, 2006. С. 78.

³⁰ Там само. С. 80.

³¹ Волковський В. О. Бойові дії на Українських землях у роки Першої світової війни [Volkovsky V. O. Fighting on Ukrainian lands during the First World War], in «Український історичний журнал», Київ, 2004. Вип. 4. С. 106.

References

1. Baidak M. S. Zhinka v umovakh viiny u svitli povsiakdennykh praktyk (na materialakh Halychyny 1914 - 1921 rr.): dysertatsiia [Woman in the conditions of war in the world of everyday practices (on the material of Galicia 1914–1921): the Dissertation], Lviv, 2018. 250s.
2. Bazhanskyi I. M. Viina: Shchodennykh-khronika bukovynskoho pedahoha ta pysmennyka (Vashkivtsi, 31.8.1914-29.11.1917) [War: Diary-chronicle of a Bukovynian teacher and writer (Vashkivtsi, 31.8.1914-29.11.1917)], Chernivtsi, Zelena Bukovyna, 2006. 236s.
3. Bukovyna v roky Pershoi svitovoi viiny 1914-1918 rr. Dokumenty. Uporiadkuvannia, peredmova, pereklad z nimetskoj ta rosiiskykh mov – V. M. Botushanskyi [Bukovina during the First World War 1914-1918. Documents. Processing, preface, translation from German and Russian V.M. Botushansky], Chernivtsi, Tekhnodruk, 2014, 356s.
4. Volkovskiy V. O. Boiivi dii na Ukrainykykh zemliakh u roky Pershoi svitovoi viiny [Volkovsky V. O. Fighting on Ukrainian lands during the First World War], in «Ukrainskyi istorychnyi zhurnal», Kyiv, 2004. Vyp. 4. S. 106-109.
5. Vilshanska O. L. Povsiakdenne zhyttia naseleennia Ukrainy v period Pershoi svitovoi viiny [Vilshanska O.L. Everyday life of the population of Ukraine during the First World War], in «Ukrainskyi istorychnyi zhurnal», Kyiv. 2004. Vyp. 4, S.56-69.
6. Herasymov T. Yu. Povsiakdenne zhyttia miskoho naseleennia Pravoberezhnoi Ukrainy v roky Pershoi svitovoi viiny.: dysertatsiia [Gerasimov T. Yu. Everyday life of the urban population of the Right Bank of Ukraine during the First World War: Dissertation], Kamianets-Podilskiy. 2018. 504s.
7. Demianiuk O.M. Osoblyvosti vkhodzhennia Zakhidnoevropeiskykh povitiv do teatru boiovykh dii Pershoi svitovoi viiny 1914 r. [Demyanyuk O. M. Peculiarities of the entry of Western European counties into the theater of operations of the First World War in 1914], in «Viiskovo-naukovy visnyk», Lviv, 2013, S. 63-70.
8. Mazur O.Ia., Peter I.H. Halytska «Ruina» sotsialno-ekonomichne stanovyshe Skhidnoi Halychyny v 1914-1915 rr. [Mazur O. Ya. , Petro IG Galician «ruin» of the socio-economic situation of Eastern Galicia in 1914-1915], in «Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politehnika»», Lviv, 2007, S.44-52.

- 9 Kushko I., Romaniuk I. Stanovyshche silskoho hospodarstva Skhidnoho Podillia v roky pershoi svitovoi viiny [Kushko I., Romanyuk I. The situation of agriculture in Eastern Podolia during the First World War], in «Narody svitu i Velyka viina 1914-1918 rr.», Vinnytsia, 2015, 350c.
- 10 Korolko A. Rosiiska okupatsiia Pokuttia v roky Pershoi svitovoi viiny [Korolko A. Russian occupation of Pokuttia during the First World War (1914-1918)], in «Pytannia istorii Ukrainy», 2012. T 12. С 24-32.
- 11 Zhvanko L. Provintsiia i liudyna v chasy Velykoi viiny: okremi aktsenty problemy (1914-1918 rr.) [Zhvanko L. Province and man during the Great War: some highlights of the problem (1914-1918)], in «Materialy Mizh. nauk. sympoziumu», Kharkiv, 2015, S. 65-84.
- 12 Kyriienko O. Yu. Marhinalizatsiia suspilstva. Stanovyshche zhinok, ditei, viiskovopolonenykh [Kirienko O. Yu. Marginalization of society. The situation of women, children, prisoners of war], in «Velyka viina i Ukraina», Kyiv, Klio, T. 1, 2014. S. 155-161.
- 13 Ryd Dzh. Vdol fronta [The war in eastern Europe], Moskva. Voennaia ystoriia, 1928. 350s.
- 14 Fatula Yu., Turianytsia Yu. Podii Pershoi svitovoi viiny na terytorii suchasnoho Zakarpattia [Fatula Yu., Turyanytsya Yu. Events of the First World War on the territory of modern Transcarpathia], hazeta «Den», 09. 27. 2014.

Науковий вісник Чернівецького університету імені
Юрія Федьковича: Історія. – № 1. – 2021. – С. 69–76
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. – № 1. – 2021. – pp. 69–76
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2021.53.69-76>
hj.chnu.edu.ua

УДК 272(477.82)-726.2(092)

© Павло Хом'як* (Луцьк)

РОЛЬ АДОЛЬФА ПЕТРА ШЕЛЬОНЖЕКА У СТАНОВЛЕННІ РИМСЬКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ НА ВОЛИНІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Відродження незалежної України створило всі умови до переосмислення важливих проблем в історії державності. Особливе місце у формуванні національної свідомості займали не лише політичні, а й релігійні діячі. У цьому контексті варто підкреслити діяльність духовенства та вірних Римсько-Католицької Церкви у міжвоєнний період (1921-1939 роки). Важливу роль у формуванні соціальної, політичної думки різних національностей, які проживали на території Волині у міжвоєнний період, відіграла Римсько-Католицька Церква. Завдяки цьому вдалося зберегти ідентичність етнічних груп, що становило культурне багатство соціуму.

Стаття має на меті представити окремі аспекти суспільно-релігійного життя та важливий внесок у розвиток міжвоєнної Волині, який зробив римо-католицький єпископ Адольф Петро Шельонжек. У статті розглядається проблема існування багатьох народів чи етнічних груп, про що у радянській літературі загалом замовчувалось або ж подавались вкрай викривлені історичні факти щодо співіснування багатьох культур на одній території, що, як наслідок, у сьогоденні становить велику проблему. У пострадянській та сучасній історіографії можемо зустріти лише невеликі аспекти внеску Римсько-Католицької Церкви у міжвоєнний період, що, у свою чергу, зумовлює недостатню характеристику проблематики. Цим, власне, зумовлений вибір теми, а саме: висвітлення внеску у становленні Римсько-Католицької Церкви та її діяльність на прикладі єпископа Адольфа Петра Шельонжека.

Ключові слова: Католицька Церква, єпископ, Луцька дієцезія, Волинь, міжвоєнний період.

Pavlo Khomiak (Lutsk)

ROLE OF ADOLF PETRO SHELONZHEK'S ACTIVITIES IN THE FORMATION OF THE ROMAN CATHOLIC CHURCH IN VOLHYNIA IN THE INTERWAR PERIOD

Abstract. *This article analyzes importance of the Roman Catholic Church in Volhynia in the interwar period. The article reveals the process of formation of the Roman Catholic Church in Volhynia, and special attention is paid to the interwar period.*

Roman Catholic centres were in Volhynia from ancient times, and have become an integral part of its history. As the city was inhabited by many different nationalities and, consequently, many different religious denominations, the city managed to maintain peace and respect for religious freedom for each of the communities. However, during the reign of the Russian Empire in Volhynia, the situation became more complicated because the tsarist government did not want to support previous agreements with the Church.

After the October coup and the war, vast territories of the Lutsk-Zhytomyr diocese were divided between Poland and Soviet Russia by a treaty signed in 1921 in Riga. As Lutsk was a part of the then Poland, in 1925 Pope Pius XI revived a separate diocese of Lutsk.

On December 14, 1925, Bishop Adolf Petro Shelonzhek was appointed Bishop of Lutsk. In particular, the figure of Adolf Petro Shelonzhek deserves special attention. The article also analyzes the life of the

* аспірант кафедри всевітньої історії та філософії Волинського національного університету імені Лесі Українки.

future bishop. From the beginning of his ministry, the Lutsk Ordinary carried out active pastoral and organizational activities. One of the greatest achievements of Adolf Petro Shelonzhek was the convening of the first diocesan synod in 200 years, which took place in 1927.

Particular importance is the description of his active work as a religious and political figure. Special attention is paid to his active pastoral work as Adolf Petro Shelonzhek was an outstanding figure in the life of the Lutsk diocese.

Keywords: Catholic Church, Bishop, Lutsk Diocese, Volhynia, interwar period.

Актуальність статті полягає у висвітленні подій міжвоєнного періоду на основі нових історичних джерел, оскільки довготривале панування радянської влади спричинило певні суб'єктивні бачення серед представників різних національностей щодо становлення Римсько-Католицької Церкви, зокрема на Волині. Стаття покликана **розкрити проблематику**, яка є недостатньо висвітленою в українській історіографії. А саме, показано та проаналізовано становлення і розвиток Римсько-Католицької Церкви на Волині, її діяльність у міжвоєнний період та значний внесок Адольфа Петра Шельонжека у розвитку дієцезії. Однією із **ключових цілей** є комплексний аналіз діяльності Римсько-Католицької Церкви міжвоєнного періоду на прикладі луцького єпископа Адольфа Петра Шельонжека. Будучи свідомо налаштованим на підтримку Римсько-Католицької Церкви, він сприяв її стрімкому піднесенню після часів Російської імперії. У часи німецької та радянської окупації намагався підтримувати уже запроваджений порядок та перешкоджати активному пропагуванню культу атеїзму.

Метою статті є об'єктивне висвітлення значення Римсько-Католицької Церкви в міжвоєнний період на Волині шляхом аналізу її становлення та жертвовної відданості її очільників.

Характерною рисою Волині є багатівікове співіснування християнства, представленого західним та східним обрядами, а також православними церквами, а з іншого боку – євреями і караїмами, що зумовлює одночасне поєднання багатьох культур (латинської, візантійської, єврейської). Спільне проживання багатьох національностей на одній території до сьогодні справляє значний вплив на формування народної свідомості мешканців.

Луцьк, аби підкреслити його виняткову роль в житті Католицької Церкви, називали тоді Східним Римом. Луцькі єпископи засідали в Сенаті Великого князівства Литовського, а після укладення Люблінської унії в 1569 році – займали десяте місце в Сенаті Речі Посполитої.

В часи перед Люблінською унією єпископом руської дієцезії не міг бути житель Корони Польської. Тому політика місцевих єпископів була позначена турботою про дотримання миру і добросусідських відносин поміж вірними різних національностей. Єпископи почувалися відповідальними за цих людей і за ці землі. Промовистим є факт, що луцький єпископ Вікторин Вербицький довго вагався перед підписанням унії з Річчю Посполитою, вбачаючи в цьому небезпеку для населення Волині¹. Це про нього йшла мова, що свою кореспонденцію з польським королем вів «не латиною і не польською, лише руською»².

Територія дієцезії піддавалася змінам після поділів Речі Посполитої. Підляшшя з Яновом Подляським відійшли до Австро-Угорщини, Підляшшя Забужанське і Бельськ Підляський з Бялистоком відійшли до Пруссії, натомість Полісся і Волинь з Луцьком і Брестом відійшли до кордонів Російської імперії. У 1795 році цариця Катерина II своїм указом скасувала дієцезію, що спричинило перехід більшості її територій до Пінської дієцезії. Натомість у 1798 році, завдяки посередництву апостольського нунція Л. Літті, цар Павло I відновив дієцезії, але Луцька і Житомирська дієцезії були поєднані персональною унією, утворюючи Луцько-Житомирську дієцезію³. Її ординарії протягом майже століття керували також підпорядкованою їм Кам'янецькою дієцезією. Варто наголосити, що це були дві окремі дієцезії з власними капітулами і катедрями, консисторіями, семінаріями і духовенством.

Акцентуючи свою увагу саме на Луцько-Житомирській дієцезії, вкажемо, що першим її ординарієм став єпископ Каспер Цецішовський⁴. Ці й інші зміни були затверджені Папою Пієм VI в буллі «*Maximus undique pressi calamitatibus*», яка була видана 15 листопада 1798 року. Чергові зміни в дієцезії відбулися внаслідок підписання 3 серпня 1847 року Конкордату між Апостольською

Столицею і Російською імперією, внаслідок чого територія дієцезії збільшилася за рахунок земель Київської губернії⁵.

Варто підкреслити, що під час російського панування Католицька Церква перебувала під значним тиском з боку державної влади. Царський уряд, попри угоду з Апостольською Столицею, жодним чином не відмовився від русифікаційної політики серед католиків, котрі за походженням були переважно поляками. 19 березня 1894 року Леон XIII скерував до польських єпископів енцикліку «*Caritatis providentiaeque*». Посилаючись на порозуміння в 1882 році, намагався назвати найважливіші пункти угоди, що стосувалися католиків у Російській імперії, а саме:

- виховання в духовних семінаріях;
- багатоаспектний характер і труднощі у виконанні папського уряду на російській території;
- необхідність співпраці з царатом⁶.

Становище Римсько-Католицької Церкви залишалось незмінним і на початку ХХ століття, перебуваючи під тиском з боку царського уряду. Як наслідок жовтневого перевороту і війни, величезні території Луцько-Житомирської дієцезії силою підписаного 1921 року трактату у Ризі були поділені поміж Польщею і радянською Росією. Оскільки Луцьк опинився в межах тодішньої Другої Речі Посполитої⁷, у 1925 році Папа Пій XI повернув до життя окрему Луцьку дієцезію. Парафії, здебільшого знищені царською владою, швидко відновлювалися: з 94 на початку 20-х рр. зросли до 165 напередодні Другої світової війни⁸.

14 грудня 1925 року луцьким єпископом був призначений єпископ Адольф Петро Шельонжек, єпископ-помічник Плоцької дієцезії. Адольф Петро Шельонжек народився 30 липня (за деякими даними 1 серпня) 1865 року в Сточку Луковському на Підляшші в сім'ї Станіслава Костки Шельонжека і Маріанни Грігорієв (Грегорієв)⁹. У 1878 році, після закінчення початкової школи у Венгрові, вступив до чоловічої класичної гімназії в Седльцах¹⁰. Під час навчання зарекомендував себе як сумлінний учень, а серед викладачів здобув авторитет здібного і працьовитого хлопця. Юний Адольф Петро зміг поєднати інтелектуальний розвиток з розвитком особистої набожності, що проявлялася в турботі про ближнього¹¹. Ймовірно, тоді також сформувався думка присвятити своє життя служінню Богу і людям. Під час навчання в Седльцах він потоваришував з Болеславом Ієронімом Клопотовським¹², з яким пізніше навчався у Петербурзі¹³.

По закінченні навчання у Седльцах, за допомогою підтримки з боку свого батька, молодий Адольф Петро у вересні 1883 року вступив до духовної семінарії в Плоцьку. В архіві зберігається лист Станіслава Шельонжека до ректора семінарії в Плоцьку, який підтримує старання свого сина: «Я, нижчепідписаний, підтверджую, що моєму синові з подвійним іменем Адольф Петро Шельонжек, не лише дозволяю обрати священницький сан, тобто вступити до семінарії, але уділяю батьківського благословення і прошу Святого Духа, щоб зволив керувати його серцем та розумом, щоб мій син був гідний обраного покликання. Венгров, 1883 рік.»¹⁴.

Після священницьких свячень, зважаючи на інтелектуальні здібності молодого священника Адольфа Петра Шельонжека, настоятелі семінарії та єпископ Генрих Петро Коссовський мали задум, аби він продовжував теологічні студії. Оскільки в царській імперії для католиків існував тільки один вищий заклад – Царська духовна академія в Петербурзі і світською владою було обмежено кількість студентів, станом на 1888 рік у Петербурзькій академії вже не було місць¹⁵. Таким чином, було прийнято рішення зачекати до моменту звільнення місця, а на період очікування призначити кс. Адольфа Петра Шельонжека вікарієм в одній із парафій дієцезії. Отож, 2 серпня 1888 року Адольф Петро Шельонжек був призначений вікарієм у парафію св. Варфоломія в Плоцьку¹⁶.

Виконуючи свої душпастирські обов'язки, Адольф Петро Шельонжек зарекомендував себе надзвичайно здібним та працьовитим, тому вже у вересні 1889 року був висланий на подальші студії до Петербурзької духовної академії¹⁷. Головним завданням академії було готування кандидатів до вищих посад у католицькій ієрархії Російської імперії¹⁸. Кс. Адольф Петро Шельонжек поглиблював там теологічні, правничі, а також філологічні знання¹⁹. Вершиною його наукових здобутків стали дисертації, що вирізнялися чіткою формою та логічною і різнобічною аргументацією. Навчання Адольфа Петра проходило під чітким керівництвом найкращих професорів того часу, що працювали у Царській духовній академії та були шанованими у всій Російській імперії.

Під час перебування в столиці Російської імперії, кс. Шельонжек вивчив дві нові мови: італійську й англійську. Це відкрило перед ним нові горизонти, а саме, дало можливість зарекомендувати себе талановитим політиком і дипломатом. Адольф Петро Шельонжек присвятив багато часу і доклади чималих зусиль, щоб стати учасником зустрічей конференції єпископату Польщі з російським урядом. Спільно з архієпископом Єжи Шембеком підготував ряд попередніх праць до прийняття декрету про толерантність та зміцнення і рівність конфесій в Російській імперії. Цей закон відіграв значну роль в діяльності і розвитку Католицької Церкви за часів царату, оскільки вся політика царського уряду була скерована на підпорядкування Католицької Церкви під свою владу та максимальне обмеження її діяльності.

У червні 1907 року кс. Адольф Петро Шельонжек повернувся до Плоцька. Це повернення було пов'язане із закінченням терміну його праці асесора в столиці імперії. Окрім церковної діяльності, кс. Адольф Петро Шельонжек багато свого часу присвячував суспільно-харитативній роботі. Брав активну участь не лише в релігійному житті, а й у суспільному і народному як міста, так і всього краю²⁰. У ході своєї діяльності Адольф Петро неодноразово стикався з проблемами убогості родин та безробіття, що стали причиною масових еміграцій заробітчан. Така ситуація склалась через недостатню освіченість серед дітей та молоді. У зв'язку з цим він активно займався організацією різноманітних харитативних акцій, був членом (а згодом і презисом) Плоцького товариства добротності (1908–1918 роки), при якому, за його ініціативою, було організовано Зал робочих місць св. Йосифа для хлопців з двома відділами: швейним і столярським²¹. Саме за його сприяння близько тридцяти хлопців мали можливість мешкати в інтернаті товариства і безкоштовно навчатися ремеслу²². У 1907 році кс. Адольф Петро Шельонжек заклав у Плоцьку харитативний католицький осередок, а також брав активну участь в діяльності Товариства християнських робітників і Полоцькому товаристві опіки над мігрантами, що був заснований єпископом Антонієм Нововейським.

Після початку Першої світової війни кс. Адольф Петро Шельонжек долучився до справ реорганізації Католицької Церкви у польській державі, яка була на етапі свого відродження. Із 1916 року брав участь в засіданнях і працях Конференції Єпископату Варшавської провінції на правах консультанта Плоцького єпископа Антонія Нововейського. Із березня 1918 року виконував функцію керівника Відділу Католицької Церкви в Міністерстві релігійних віровизнань і громадського просвітництва²³. У зв'язку з цими останніми обов'язками був вимушений залишити Плоцьк та оселитись у Варшаві. Тоді ж кс. Шельонжеку випало бути учасником групи з готування проекту умови між Апостольською Столицею і Другою Річчю Посполитою. Під час проведення переговорів у справі Конкордату виступав як обізнаний з ситуацією, оскільки добре орієнтувався в становищі Церкви в Польщі²⁴.

В уряді прем'єра Антонія Поніковського єпископ Шельонжек займав посади в такому порядку: радник міністра, керівник Католицького відділу і, нарешті, директор департаменту²⁵. Був членом польської делегації у веденні мирних переговорів у Ризи, брав участь у зустрічах стосовно питань віровизнань і Католицької Церкви. В 1921–1925 роках брав активну участь у праці над приготуванням конкордату між Польщею і Апостольською Столицею. Після його ратифікації роками Адольф Петро Шельонжек займався впровадженням постанов конкордату в життя²⁶. Великою заслугою єпископа Адольфа Петра була праця в Бюро Миру, який організували у Варшаві під час польсько-більшовицької війни. Єпископ Адольф Петро Шельонжек належав до делегації експертів від справ Церкви, котра брала участь у підписанні Ризького трактату. Для Церкви важливими були дві статті: VII і XVI п.3.

14 грудня 1925 року Папа Пій XI призначив єпископа Шельонжека ординарієм Луцької дієцезії на Волині²⁷. Його урочистий інгрес до Луцької катедри відбувся 24 лютого 1926 року. Від початку свого служіння луцький ординарій провадив активну душпастирську та організаційну діяльність. Одним із найбільших досягнень Адольфа Петра Шельонжека стало скликання першого за 200 років дієцезіального синоду, що відбувся 1927 року. Говорячи про значний внесок Шельонжека для розвитку Луцької дієцезії, варто відзначити, що до 1939 року він заснував понад 70 нових парафій; заклав духовну семінарію східного обряду в Дубні (1928), яка у 1931 році була перейменована у Папську східну семінарію. За період його управління значно збільшилась чисельність священників.

У час, коли Адольф Петро Шельонжек заступив до своїх обов'язків, кількість священнослужителів складала 140 осіб, натомість перед Другою світовою війною їх уже налічувалось 240²⁸. Важливим є і той факт, що Адольф Петро Шельонжек запросив до праці на Волині жіночі і чоловічі згромадження, також східного обряду. У 1932 році Апостольська Столиця призначила луцького ординарія консультантом Святої Конгрегації у справах Східної Церкви.

Окремою заслугою Адольфа Петра стало заснування великої кількості інституцій та організацій, які носили релігійний та харитативний характер. У 1936 році саме він сприяв формуванню Згромадження Сестер св. Терези від Дитятка Ісуса і т. п.²⁹.

17 вересня 1939 року Луцьк та уся дієцезія були окуповані радянськими військами. Нова радянська влада вигнала єпископа з його садиби, закрила курію і духовну семінарію. Єпископ Шельонжек оселився в будівлі старого єзуїтського колегіуму. Ситуація не покращилася також і в червні 1941 року, тобто під час німецької окупації дієцезії³⁰.

Навесні 1944 року, після повторної окупації Волині радянською владою, вона намагалась здобути прихильність єпископа, однак він став символом супротиву у новій державній і політичній ситуації на Волині. Тому радянська влада змушувала Шельонжека виїхати за Буг, проте він категорично відмовився від цього, оскільки «може це зробити виключно на прохання Папи»³¹. Варто зазначити, що єпископ Шельонжек відмовив Польському комітету національного визволення (PKWN) підтримати акцію переселення з Волині на захід³². У кінці 1944 року розпочалося масове виселення з Волині. З території Волинського воєводства за 1944-1946 роки було виселено понад 140 тис. осіб, серед них близько 134 тис. поляків і майже 6 тис. євреїв³³. Внаслідок цього єпископу А. П. Шельонжеку наказали залишити дієцезію та виїхати до Польщі в змінених кордонах³⁴. У ніч з 3 на 4 січня 1945 року він був заарештований та відправлений до в'язниці спершу у Луцьку³⁵ згідно з наказом, підписаним полковником КДБ Шестаковим (обіймав посаду начальника КДБ у Волинській області з 9 жовтня 1944 по 15 червня 1946 року). Під час слідства Шельонжеку висунули звинувачення, що протягом довгого часу він керував в організації контрреволюційної націоналістичної роботи, яка має на меті збереження Польщі в передвоєнних кордонах 1939 року та відлучення західних областей від Радянського Союзу. Також йому було висунуто звинувачення, що він разом з декількома священниками намагався зірвати «люблінські порозуміння» про переселення поляків із Західної України³⁶. Пізніше був перевезений до в'язниці у Київ. 5 квітня 1945 року старший лейтенант Майоров, заступник начальника 5 Слідчого відділу НКДБ УРСР перекваліфікував вирок зі статті 54-2 і 54-11 КК УРСР на статтю 54-1а і 54-11 того ж кодексу³⁷.

У грудні 1945 року було прийнято рішення про переведення Шельонжека до в'язниці Міністерства держбезпеки³⁸. Достеменно не з'ясовано причини переведення єпископа до цієї в'язниці, втім загальновідомим є факт різкого погіршення стану здоров'я Адольфа Петра Шельонжека. 24 травня 1945 року було висунуте остаточне обвинувачення, підписане начальником 5 Слідчого відділу НКДБ УРСР старшим лейтенантом державної безпеки Майоровим і затверджено начальником Слідчого відділу НКДБ УРСР полковником державної безпеки Павловським, в якому єпископу Шельонжеку та священникам: Джапецькому, Кукурузінському, Кучинському і Буковинському було винесено вирок – найвищу міру покарання, а саме розстріл з конфіскацією майна³⁹. Тому одразу ж було розпочато інтенсивні дії щодо звільнення єпископа Шельонжека, якого підтримували Апостольська Столиця, польські єпископи та американська дипломатія.

24 квітня 1946 року було видано наказ про звільнення Шельонжека, а вирок смерті замінили на примусову депортацію із країни. Виконання наказу відбулося 16 травня 1946 року⁴⁰. Така різка зміна поглядів радянської влади на постать єпископа відбулась через втручання американського держсекретаря Джеймса Бірнса, який долучився до цієї справи на прохання Папи Пія XII⁴¹. Таким чином, 14 травня 1946 року, після 16-місячного ув'язнення, у супроводі охоронців Адольф Петро Шельонжек вирушив до Польщі. 18 травня єпископ уже прибув до Кельце, опинившись у палаці місцевого єпископа, який і надав Адольфу Петру прихисток.

У серпні того ж року, на запрошення апостольського адміністратора у Пельпліні, Адольф Петро Шельонжек вирушив до літньої резиденції поморських єпископів у Замку Бежгловському, що коло Торуня. По дорозі єпископ вирішив відвідати Варшаву, та під враженням того стану, у якому залишилось місто після Другої світової війни, у нього стався інфаркт. Лише 20 серпня єпископ

опинився у місці свого призначення. Перебуваючи у Замку Бєжгловському, він сильно тужив за Луцькою дієцезією: «Хоч я маю все потрібне і тут мені дуже добре, але я сумую по Волині. І коли б мені хто сказав: вертайся – негайно би повернувся, навіть до гірших умов та бідності».

Впродовж всього перебування у Польщі єпископ не припиняв своєї релігійної місії та проводив багато годин у молитві. Допомогавав також і своїм ув'язненим побратимам, звертаючись із офіційними листами та запитами у різні інстанції. Втім, 27 грудня 1949 року Адольф Петро Шельонжек захворів грипом, який переносив у дуже складній формі. 9 лютого 1950 року він помер. Похорон відбувся 13 лютого 1950 року, на який приїхало близько 20 єпископів та понад 300 священників⁴². У пам'яті вірних він залишився людиною, котра поклала своє життя для Служіння Богу та Церкві.

Отже, на Волині здавна були поширені римсько-католицькі осередки, які стали невід'ємною складовою її історії. Попри те, що регіон населяло багато різних національностей, а відповідно було і багато різних релігійних конфесій, все ж вдавалось підтримувати спокій та дотримуватись свобод віросповідання для кожної із громад. Втім, у період панування на Волині Російської імперії ситуація ускладнилася, оскільки уряд царату не хотів підтримувати попередні домовленості із Церквою.

Значення Римсько-Католицької Церкви на Волині у міжвоєнний період було доволі вагомим. Її діячі намагались усіляко сприяти продовженню релігійної діяльності та навіть брати участь у формотворчих процесах. Найяскравішим прикладом такої жертвовної праці став Адольф Петро Шельонжек, який своєю працею домогся збільшення кількості вірних, духовенства та парафій.

У жорстокі часи Другої світової війни Адольфу Петру Шельонжеку також вдавалось підтримувати релігійний дух у вірних навіть в той час, коли це було жорстоко заборонено. Не скорившись перед наказами радянської влади, єпископ не припиняв своєї справи, за що і був ув'язнений у віці 80-ти років. Здобувши за своє життя чимале коло прихильників, після 16-місячного ув'язнення був звільнений та депортований до Польщі, де й помер 9 лютого 1950 року. У пам'яті поколінь залишився як жертвовний пастор, який є прикладом для наслідування. На сьогодні проводиться беатифікаційний процес щодо Адольфа Петра Шельонжека.

¹ K. Prokop, *Sylwetki biskupów luckich* [Profiles of the bishops of Lutsk], Biały Dunajec, Ostróg, 2001, s. 52–54.

² *Historia diecezji Luckiej* [History of the Lutsk diocese], URL: <http://catholic.volyn.ua/index.php/pl/historia-diecezji-luckiej>

³ P. Grabczak, *Seminaria duchowne lucko-żytomierskiej diecezji w latach 1798-1842* [Clerical seminars of the Lutsk-Zhytomyr diocese in the 1798-1842s], Biały Dunajec, Ostróg, 2006, s. 328–332.

⁴ П. Хом'як, *Дослідження діяльності Каспера Казимира Цецішовського на основі матеріалів знайдених у кафедральному костелі св. Апостолів Петра і Павла та його підземеллі у Луцьку* [Research of Casper Kazymur Tsetsishovsky's activity on the basis of materials founded in the Cathedral Church of the Holy Apostles Peter and Paul and its dungeon in Lutsk], in «Науково-інформаційний збірник «Старий Луцьк», Луцьк, 2020, с. 70–78.

⁵ *Ponad pięć wieków kontaktów dyplomatycznych Watykanu i Rosji* [Over five centuries of diplomatic contacts between the Vatican and Russia], URL: <https://ekai.pl/ponad-piec-wiekow-kontaktow-dyplomatycznych-watykanu-i-rosji>

⁶ J. Mikrut, *Życie religijne katolików polskich w diasporze Imperium Rosyjskiego. Bolesława Lament i jej świadectwo życia dla jedności Kościoła* [Religious life of Polish Catholics in the diaspora of the Russian Empire. Boleslav's Lament and his testimony of life for the unity of the Church], in «Studia teologiczne. Jesteśmy napełnieni Duchem Świętym», № 35 (2017), s. 309.

⁷ *Traktat Ryski* [Treaty of Riga], URL: <https://dzieje.pl/aktualnosci/traktat-ryski>

⁸ Archiwum Diecezji Luckiej. *Wykaz parafii i duchowieństwa diecezji luckiej. Stan na dzień 1 sierpnia 1939 r.* [List of parishes and clergy of the Lutsk diocese. As of August 1, 1939], Łuck, 1939.

⁹ R. Dzwonkowski, *Leksykon Duchowieństwa Polskiego represjowanego w ZSRS 1939-1988* [Lexicon of the Polish Clergy repressed in the USSR 1939-1988], Lublin, 2003, s. 560.

¹⁰ А. Оліх, *Завдяки їм* [Thanks to them], Луцьк, 2016, с. 6.

¹¹ А. Оліх, *Завдяки їм*, с. 7.

¹² K. Prokop, *Sylwetki biskupów luckich*, s. 189–191.

- ¹³ A. Оліх, *Завдяки їм*, с. 6.
- ¹⁴ A. Оліх, *Завдяки їм*, с. 7.
- ¹⁵ I. Wodzianowska, M. Szkarowski, *Rzymskokatolicka Akademia Duchowna w Petersburgu* [Roman Catholic Theological Academy in Petersburg], URL: <http://www.polskipetersburg.pl/hasla/rzymskokatolicka-akademia-duchowna-w-petersburgu>
- ¹⁶ A. Оліх, *Завдяки їм*, с. 9.
- ¹⁷ K. Prokop, *Sylwetki biskupów łuckich*, s. 13.
- ¹⁸ I. Wodzianowska, M. Szkarowski, *Rzymskokatolicka Akademia Duchowna w Petersburgu*, URL: <http://www.polskipetersburg.pl/hasla/rzymskokatolicka-akademia-duchowna-w-petersburgu>
- ¹⁹ A. Оліх, *Завдяки їм*, с. 10.
- ²⁰ R. Dzwonkowski, *Leksykon Duchowieństwa Polskiego represjowanego w ZSRS 1939-1988*, s. 560.
- ²¹ W. Rozykowski, *Biskup Adolf Piotr Szelązek w Zamku Bierzgowskim (1946-1950)* [Bishop Adolf Piotr Shelonzhek in the Biezhglovski Castle (1946-1950)], Toruń, 2018, s. 15.
- ²² A. Оліх, *Завдяки їм*, с. 15.
- ²³ R. Dzwonkowski, *Leksykon Duchowieństwa Polskiego represjowanego w ZSRS 1939-1988*, s. 560.
- ²⁴ *Konkordat między Stolicą Apostolską i Rzeczypospolitą Polską (1925)* [Concordat between the Holy See and the Republic of Poland], Dz. U. 1925, nr 72, poz. 501 i 502.
- ²⁵ Antoni Ponikowski, *Internetowy Polski Słownik Biograficzny* [Antoni Ponikowski in the Internet Polish Biographical Dictionary], URL: <https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/antoni-ponikowski>
- ²⁶ W. Rozykowski, *Biskup Adolf Piotr Szelązek w Zamku Bierzgowskim (1946-1950)*, s. 15.
- ²⁷ R. Dzwonkowski, *Leksykon Duchowieństwa Polskiego represjowanego w ZSRS 1939-1988*, s. 560.
- ²⁸ M. Dębowska, *Kuria Łucka na «wygnaniu»* [«Curia of Lutsk in exile»], *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*, 73(2000), s. 23.
- ²⁹ R. Dzwonkowski, *Leksykon Duchowieństwa Polskiego represjowanego w ZSRS 1939-1988*, s. 560.
- ³⁰ M. Dębowska, *Kościół katolicki na Wołyniu w warunkach okupacji 1939–1945* [The Catholic Church in Volyn during the occupation 1939–1945], Rzeszów, 2008, s. 81.
- ³¹ R. Dzwonkowski, *Leksykon Duchowieństwa Polskiego represjowanego w ZSRS 1939-1988*, s. 560-561.
- ³² I. Білас, *Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953, Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз, Книга друга* [Repressive and punitive system in Ukraine in 1917 – 1953s. Socio-political and historical-legal analysis. Book II], Київ, 1994, с. 239.
- ³³ G. Hryciuk, *Przemiany narodościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931–1948* [National and population transformations in Eastern Galicia and Volyn in the 1931–1948s], Toruń, 2005, s. 315.
- ³⁴ M. Dębowska, *Materiały do dziejów diecezji łuckiej. Relacje o stanie dekanatów i parafii 1941–1944* [Materials for the history of the Lutsk diocese. Reports on the state of deaneries and parishes 1941–1944], Biały Dunajec-Lublin-Łuck-Ostróg, 2005, s. 17.
- ³⁵ G. Hryciuk, *Przemiany narodościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931–1948*, s. 315.
- ³⁶ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie, IPN/UI/6/F, t. 1, cz. A, k. 3.
- ³⁷ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie, IPN/UI/6/F, t. 1, cz. B, k. 7.
- ³⁸ A. Оліх, *Завдяки їм*, с. 51.
- ³⁹ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie, IPN/UI/6/F, t. 1, cz. B, k. 34.
- ⁴⁰ M. Dębowska, *Kuria Łucka na «wygnaniu»*, s. 23.
- ⁴¹ A. Оліх, *Завдяки їм*, с. 52.
- ⁴² A. Оліх, *Завдяки їм*, с. 57.

References

1. Antoni Ponikowski, *Internetowy Polski Słownik Biograficzny* [Antoni Ponikowski in the Internet Polish Biographical Dictionary], URL: <https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/antoni-ponikowski>.
2. Archiwum Diecezji Łuckiej, *Wykaz parafii i duchowieństwa diecezji łuckiej. Stan na dzień 1 sierpnia 1939 r.* [List of parishes and clergy of the Lutsk diocese. As of August 1, 1939]
3. Archiwum IPN w Warszawie, IPN/UI/6/F, t. 1, cz. A, k. 3.
4. Archiwum IPN w Warszawie, IPN/UI/6/F, t. 1, cz. B, k. 7.
5. Archiwum IPN w Warszawie, IPN/UI/6/F, t. 1, cz. B, k. 34.

6. I. Bilas, Represywno-karalna systema v Ukraini 1917–1953. Suspilno-politychnyi ta istoryko-pravovyi analiz. Knyha druha [Repressive and punitive system in Ukraine in 1917 – 1953s. Socio-political and historical-legal analysis. Book II], Kyiv, «Lybid» - «Viisko Ukrainy», 1994, 239 p.
7. M. Dębowska, Kościół katolicki na Wołyniu w warunkach okupacji 1939–1945 [The Catholic Church in Volyn during the occupation 1939–1945], Rzeszów 2008, 480 p.
8. M. Dębowska, Kuria Łucka «na wygnaniu» [«Curia of Lutsk in exile»], Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne, 73 (2000), s. 23-32 p.
9. M. Dębowska, Materiały do dziejów diecezji łuckiej. Relacje o stanie dekanatów i parafii 1941–1944 [Materials for the history of the Lutsk diocese. Reports on the state of deaneries and parishes 1941–1944], Biały Dunajec-Lublin-Łuck-Ostróg, 2005, 228 p.
10. R. Dzwonkowski, Leksykon Duchowieństwa Polskiego represjowanego w ZSRS 1939-1988 [Lexicon of the Polish Clergy repressed in the USSR 1939-1988], Lublin, 2003, 851 p.
11. P. Grabczak, Seminaria duchowne łucko-żytomierskiej diecezji w latach 1798-1842 [Clerical seminars of the Lutsk-Zhytomyr diocese in the 1798-1842s], Biały Dunajec, Ostróg 2006, 363 p.
12. Historia diecezji Łuckiej [History of the Lutsk diocese], URL: <http://catholic.volyn.ua/index.php/pl/historia-diecezji-luckiej>
13. G. Hryciuk, Przemiany narodościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931–1948 [National and population transformations in Eastern Galicia and Volyn in the 1931–1948s], Toruń, 2005, 315 p.
14. P. Khomiak, Doslidzhennia diialnosti Kaspera Kazymyra Tsietsishovskoho na osnovi materialiv, znaidenykh u kafedralnomu kosteli sv. Apostoliv Petra i Pavla ta yoho pidzemelli u Lutsku [Research of Casper Kazymyr Tsetsishovsky's activity on the basis of materials founded in the Cathedral Church of the Holy Apostles Peter and Paul and its dungeon in Lutsk], in «Naukovo-informatsiinomu zbirnyku «Staryi Lutsk», Lutsk, 2020, 70–78 p.
15. Konkordat między Stolicą Apostolską i Rzeczypospolitą Polską (1925) [Concordat between the Holy See and the Republic of Poland], Dz. U. 1925, nr 72, poz. 501 i 502.
16. J. Mikrut, Życie religijne katolików polskich w diasporze Imperium Rosyjskiego. Bolesława Lament i jej świadectwo życia dla jedności Kościoła [Religious life of Polish Catholics in the diaspora of the Russian Empire. Boleslav's Lament and his testimony of life for the unity of the Church], in «Studia teologiczne. Jesteśmy napelnieni Duchem Świętym», № 35 (2017), 281-321 p.
17. A. Olikh, Zavdiaky yim [Thanks to them], Lutsk, 2016, 237 p.
18. Ponad pięć wieków kontaktów dyplomatycznych Watykanu i Rosji [Over five centuries of diplomatic contacts between the Vatican and Russia], URL: <https://ekai.pl/ponad-piec-wiekow-kontaktow-dyplomatycznych-watykanu-i-rosji>
19. K. Prokop, Sylwetki biskupów łuckich [Profiles of the bishops of Lutsk], Biały Dunajec, Ostróg, 2001, 264 p.
20. W. Rozynkowski, Biskup Adolf Piotr Szelązek w Zamku Bierzgłowskim (1946-1950) [Bishop Adolf Piotr Shelonzhek in the Biezhglovski Castle (1946-1950)], Toruń, 2018, 120 p.
21. Traktat Ryski [Treaty of Riga], URL: <https://dzieje.pl/aktualnosci/traktat-ryski>
22. I. Wodzianowska, M. Szkarowskij, Rzymskokatolicka Akademia Duchowna w Petersburgu [Roman Catholic Theological Academy in Petersburg], URL: <http://www.polskipetersburg.pl/hasla/rzymskokatolicka-akademia-duchowna-w-petersburgu>

Науковий вісник Чернівецького університету імені
Юрія Федьковича: Історія. – № 1. – 2021. – С. 77–89
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. – № 1. – 2021. – pp. 77–89
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2021.53.77-89>
hj.chnu.edu.ua

УДК: 94 (477.85) «1918/1940»

© Олександр Руснак* (Чернівці)

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ СИСТЕМИ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ І ХОТИНЩИНИ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

У статті автор характеризує стан і проблеми функціонування системи охорони здоров'я Північної Буковини й Хотинщини у 1918-1940 рр. У роки Першої світової війни санітарна та лікарняна служби зазнали непоправної шкоди і мешканці краю на кілька років залишилися практично без лікарського нагляду та лікування, що призвело до поширення епідемії висипного та черевного тифу, туберкульозу, віспи, скарлатини, дизентерії, сифілісу тощо. З великими труднощами завдяки вакцинаціям населення, організаційно-просвітницьким заходам, на середину 1920-х рр. більшість масових недугів удалося подолати. Але оскільки залишалися ще деякі проблеми з поширенням скарлатини та дифтерії, а також існувала загроза зараження прикордонних районів носіями хвороб з Польщі та СРСР проводився постійний контроль за ситуацією.

Система охорони здоров'я Північної Буковини й Хотинщини до 1921 р. була майже повністю уніфікована з румунською. Але все-таки залишилася одна суттєва особливість: у всій Румунії лікування було безкоштовним, а тут – платним. Дана обставина утруднювала доступ місцевих жителів до медичної допомоги, що негативно відбивалося на демографічній ситуації і становищі мешканців краю. До позитивів у галузі можна віднести оновлення матеріально-технічної бази лікувальних установ, створення на їх основі нових філій, лабораторій та інститутів, а також розширення мережі фармацевтичних закладів.

Ключові слова: Північна Буковина, Хотинщина, хвороби, санітарний стан, гігієна, лікарня, епідемія.

Oleksandr Rusnak (Chernivtsi)

MAIN TENDENCIES OF HEALTHCARE SYSTEM DEVELOPMENT OF NORTHERN BUKOVYNA AND KHOTYN REGION DURING THE INTERWAR PERIOD

Abstract. In the article the author characterizes main tendencies of healthcare system development of Northern Bukovyna and Khotyn region in 1918-1940. Investigates the state of sanitary and hospital services, covers the problem of combating epidemic diseases. Lack of qualified and well-timed care for patients with smallpox, typhus, tuberculosis, dysentery and other diseases that became widespread after World War I, led to an increase in mortality among the population. However, over time, the normal work of medical institutions has been restored and the threat of epidemics has been eliminated, and the number of diseases and deaths has decreased significantly.

By 1921, the health care system of Northern Bukovyna and Khotyn region was almost completely in line with that in the Old Kingdom. However, the payment for treatment remained. For the most part, in 1918-1940, after receiving new equipment, continued to operate medical institutions established during the period when Bukovyna was a part of Austria-Hungary. According to the needs of time, their structure, number and qualification of medical staff was changing. New branches, laboratories and institutes were

* к.і.н., асистент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

PhD in History, Assistant Professor, Department of History of Ukraine, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.

orcid.org/0000-0003-2921-3029

e-mail: o.rusnak@chnu.edu.ua

being opened on their basis. The pharmacy network was developing, societies of doctors and pharmacists were working, and county councils of hygiene were functioning.

While noting some of the undoubted successes in the health care system of the region during this period, it should be noted that a large number of the rural population (especially the inhabitants of mountainous areas) did not have access to medicine.

Keywords: Northern Bukovyna, Khotyn region, diseases, sanitary condition, hygiene, hospital, epidemic.

Formulation of scientific problem and its significance. The demographic situation in Northern Bukovyna and Khotyn region in the interwar period was significantly influenced by the healthcare system. Having suffered irreparable damage in 1914-1918, it could not fight the spread of epidemic diseases in the region for several years. The lack of qualified and well-timed care for patients with smallpox, typhus, tuberculosis, dysentery and other diseases that became widespread in the first postwar years resulted in an increase in mortality among the population. However, over time, the normal work of medical institutions has been restored, and the threat of epidemics has been eliminated, and the number of diseases and deaths has decreased significantly.

Analysis of recent research. Despite their importance, the state and efficiency of the healthcare system in Northern Bukovyna and Khotyn region are poorly understood. The first and at the same time the last special researches belong to the 20-30s of the 20th century. These are the works by V. Pascal¹ and C. Iubaş². Ukrainian professional scientists touched upon this topic only in fragments³. Materials from printed and unpublished sources, including, respectively, eyewitnesses' recollections, and numerous documents from the State Archives of Chernivtsi Region, provide some idea of this problem. Therefore, **the aim of our article** is to summarize the previous publications of scientists, as well as the results of the author's research work, which allow deepening our knowledge about the healthcare system of the region during the interwar period.

Presenting main material. Northern Bukovyna and Khotyn area are one of the regions of interwar Romania that suffered heavy losses as a result of the fighting of 1914-1918. The health care system was destroyed. If before the war the structure of rural and county sanitary services was insufficiently developed, the modern well-equipped hospital service operated. During the period when the region became a part of Austria-Hungary, «... hospitals were the pride of Bukovyna thanks to the buildings and modern equipment at that time, as well as thanks to the specialists who worked there»⁴, said the region's general sanitary inspector. But they were also harmed.

The medical staff of the counties consisted of a chief physician, who had a more advisory function under the prefect, as well as district village doctors, who were assigned to certain communes to provide assistance to the local population. When performing tasks, they could rely solely on their knowledge and skills, as they were left without outside help, often without even being able to consult.

By 1914, personnel were well trained to meet sanitary requirements, and during the war this was lost. All vacancies were filled, but the level of staff training left much to be desired. In the early 1920s, there was no clear subordination of doctors at different levels. If the chief physician of the county obeyed the prefect and followed his instructions, the district physicians formally obeyed both the prefect and the chief physician, and in practice – mostly to no one⁵.

Many doctors were of retirement age (they were 70 years old) and tried only to receive daily wages, but did almost nothing. 4 district doctors in Chernivtsi fell into this category. They did not perform direct duties⁶ and were fired. For two months it was not possible to find the chief doctors of the counties⁷.

There were no medical facilities to serve patients locally. Outpatient clinics and dispensaries were absent. For several years, there was an urgent need to create sanitary points in Kitsman and Seliatyn. In the latter, although a dispensary was opened, but even in the 1930s there was a lack of medicines to fight syphilis and tuberculosis⁸. Everything was complicated by the lack of vehicles for doctors⁹. Therefore, the population was left completely or partially without medical supervision¹⁰.

Sanitary legislation provided the control of disease spread. However, it was not necessary to record and isolate patients, and vaccination was carried out only at the request of the patient¹¹.

This state of affairs during the war led to a sharp deterioration in the medical and sanitary state of the region: typhus, smallpox, scarlet fever, typhoid, dysentery, tuberculosis and syphilis became widespread¹².

In most cases, these diseases took dangerous forms. The situation was complicated by the poverty of the population, ignoring of the treatment. In addition, the condition of the wells was catastrophic. Some reached half a meter deep, and their decoration consisted of rotten boards. And the source of the diseases was Galicia, from where they were transmitted to Northern Bukovyna¹³.

The most threatening scale of the epidemic was reached in Vyzhnytsia, Berehomet, Lukivtsi, Zhadova, Vashkivtsi, Stanivtsi, Bobivtsi, Broskivtsi, Orshivtsi, Kitsman, Zastavna, Kadubivtsi, Chunkiv, Khreshchatyk, and Vikno – settlements, situated in the northern and northwestern part of Bukovyna, which bordered Galicia. In general, there was not a single village or town where these diseases were not detected¹⁴.

As no separate medical statistics were kept, it was not even possible to determine the number of sick people. Data on the civil status of the population were mostly available only to clergymen of various denominations¹⁵. Each priest kept information about the dead, but it did not specify the cause of death. In addition, no commune had a register of vaccinations and their results¹⁶. The situation was also complicated by the constant reduction in the number of medical staff.

No special measures were taken to identify infectious sick people. More often sick were found by chance. At best, they were simply advised to go to the hospital. Almost nothing was done to prevent the spread of infections. The level of training and awareness of doctors was very low. There was no understanding of the need to isolate infectious sick, did not even make a differentiation between different diseases. For example, patients diagnosed with tuberculosis and typhoid kept together. The fight against syphilis was completely neglected. Real medical care was provided only by private doctors¹⁷. Training was conducted with working doctors, where it was necessary to explain the simplest things: how to detect infectious sick, how to isolate them, how to vaccinate, how to fight with lice¹⁸.

Orders from region's Sanitary Inspectorate to combat epidemics were often ignored. In most cases, sanitary condition depended only on local doctors, who were often negligent to their duties. For example, Storozhynets head doctor did not even know the way to the communes of the county, which were subordinated to him. In Radivtsi, the head doctor did nothing at all. However, one of the best was the activity of a county doctor in Vyzhnytsia¹⁹.

According to some sources, until 1921, the regional authorities did not care about the fight against epidemic diseases and did not take any measures, and «in order to give an example of them, would have to invent»²⁰. However, the Ministry of Health has demanded to solve these problems. For others – on the contrary – in early 1919 such work was carried out. In particular, in February 1919, in connection with the typhus epidemic, an order was issued to create stoves in each village for the disinfection of linen and clothing; to build baths to follow the rules of body hygiene²¹. There was a daily (except Sunday) free of charge vaccination²². Obviously, the effectiveness of the work was not at a high level, as epidemics still continued to spread. The situation is clearly illustrated by the telegram of general sanitary inspector of region to Bucharest: «Typhus and smallpox are widespread. It is impossible to do anything with that medical staff and the means of fight that were available»²³. Because of this, the relevant ministry allocated 400,000 lei and students of Medical-Military Institute to fight with epidemics, because there were not enough medical workers and not always everyone wanted to work. Students were sent 3 times in 10 people. Each shift worked for 25-30 days²⁴. A railway carriage of medicines to fight with the typhus was also transferred from Bucharest²⁵.

Important in the fight against epidemics at that time were organizational and educational works, which consisted in the development of instructions for the detection, isolation and treatment of patients. Vaccination points were organized in schools or other premises, in villages situated far from hospitals²⁶. A progressive step was the introduction of vaccination of newborns²⁷.

Leaflets were distributed in 3 languages (Romanian, German and Ukrainian) with recommendations for the population on how to avoid epidemics²⁸. County official gazettes regularly published appeals to residents describing illnesses, possible consequences, and, of course, basic treatments²⁹.

Often the main factor of success in the actions of local leadership was the speed of implementation of measures to combat the spread of infection. Sometimes churches and kindergartens were temporarily closed, and any movement of people between villages was stopped³⁰. It was often necessary to create isolators in school premises. In Storozhynets, the hospital was re-equipped as an isolator for infectious patients. Temporary sanitary points have been opened in Seliatyn, Bobivtsi, Broskivtsi, Kostyntsi,

Lashkivka, and Berehomet, ensuring that no patients would remain at home. Disinfection and vaccinations were immediately performed at the places of finding sick³¹. Thus, in January 1921 in Chernivtsi during the smallpox vaccination in one house with sick it was necessary to take precautions to all 85 of its inhabitants³².

After World War I, inns and food establishments worked without sanitary control. Since 1921, doctors have been required to conduct sanitary inspections of places of production and sale of food products³³. For this purpose in Chernivtsi there was a Hygiene Laboratory, which conducted analyzes of relevant products³⁴.

To combat the epidemics of 1921, the general director assisted in the purchase of two mobile furnaces «Bessarabia» and 1-2 sulfur fumigators «Clayton» for each county. Before that, there was no working furnace, and those 5-6 that were found were out of order.

To prevent the spread of infection from abroad, the only crossing point from Poland was Grigore Ghica-Vodă railway station (nowadays – Nepolokivtsi), where the necessary personnel and equipment for disinfection were concentrated³⁵. After the war, the station became a complete ruin. In 1921, with the help of the general director, it was reconstructed and a checkpoint and a disinfection laboratory (the best in Romania) were built there³⁶. There were locker rooms, baths, and wards for hospitalization of 40 patients, housing for doctors³⁷. Furnaces and the device for sulfurization of firm «Clayton» were established. The staff had the opportunity not only to examine and treat patients, but also potentially dangerous cargoes³⁸. For some time the transportation of old things was forbidden at all³⁹. Animals and animal products were not allowed to take with one⁴⁰.

The crossing point was used by peasants from Northern Bukovyna, who had lands in Galicia⁴¹, workers and loggers from Poland, Czechoslovakia and Germany, who were hired to work in Romania, as well as raftsmen who rafted the forest through the Cheremosh and then the Prut. If a group of more than 100 people crossed the border, they were obliged to hire a doctor at their own expense to monitor their health and provide timely treatment. Even workers from Khotyn area who were sent to work in the Old Kingdom were forced to undergo an examination in Nepolokivtsi⁴². Travelers in transit through Romania also underwent a medical examination here. In particular, in 1924 an examination of Polish Jews migrating to Palestine was conducted⁴³. From all without exception 5 lei were collected⁴⁴.

However, the doctors at the station did not always perform their duties properly. Region's general sanitary inspector in 1926 reported to Bucharest that «... the Grigore Ghica-Vodă disinfection station is a ruin, and cannot fulfill its direct health care responsibilities, but, on the contrary, it spoils the reputation of sanitary services. The chief doctor, who claimed that all the emigrants and workers were healthy, simply deceived»⁴⁵.

In order to prevent the mutual penetration of infectious diseases through the Romanian-Polish border on December 20, 1922 in Warsaw between Poland and Romania was signed the Sanitary Convention, which entered into force on August 12, 1923. According to the agreement, the parts undertook to inform immediately about the emergence of infectious diseases sources, their location, number of patients, the nature of the epidemic and the measures which were taken⁴⁶. The Polish border Ternopil and Stanisławów (nowadays – Ivano-Frankivsk) voivodeships informed General Sanitary Inspectorate on a monthly basis about the number of infectious diseases⁴⁷.

For refugees from the USSR in 1926-1927, special camps were established in Zastavna and Khotyn for a full medical examination and, if necessary, disinfection and disinsection. Identified patients were sent to nearby medical institutions⁴⁸.

In general, until 1921, the situation with epidemic diseases remained extremely difficult. Only until the mid-1920s some illnesses were largely overcome. The result of the work was almost 100% elimination of smallpox and typhus. Problems with scarlet fever, dysentery and diphtheria remained⁴⁹.

In the healthcare system of region after the war, Austrian sanitary laws continued to apply, although they no longer had not correspond the requirements of the time and, moreover, were implemented less and less. But since July 1921 in Bukovyna and Bessarabia became widespread sanitary laws forced in the Old Kingdom in 1908 and 1910⁵⁰.

According to them, the healthcare system was subordinated to general director, appointed by the Council of Ministers. Various commissions were set up to help him. A law of 1923 established the Ministry of Health. In 1926 the existing norms underwent insignificant changes⁵¹.

As of 1921, the system of sanitary service in the region was practically no different from the Old Kingdom, with the only exception that in Bukovyna and Khotyn region there was almost no free of charge treatment⁵². All patients were divided into 3 classes. First-class patients paid 75 lei per day, the second – 50 and the third – 25⁵³.

As in the whole Romania, in Bukovyna and Bessarabia, the health service covered two areas: the sanitary service and the hospital service. The first – was engaged in monitoring, control and study of hygiene locally. Used various measures to combat and prevent epidemics; conducted medical care for sick outside hospitals and explanatory work on diseases among the population. The second was in charge of hospitals.

For the functioning of the sanitary service in accordance with the administrative division in each county was the head doctor. Each county was divided into sanitary districts with district doctors at the head, who were subordinated to the head district doctors. The sanitary service covered rural districts with an average of 15,000 inhabitants and urban districts – one in every county administrative center (except for Vashkivtsi, Câmpulung and Zastavna, which together with the surrounding villages formed rural districts). Chernivtsi had 5 districts⁵⁴. The city also had a head municipal doctor⁵⁵. In total, as of November 1922, there were together with private 102 doctors in Chernivtsi⁵⁶. In 1930, there were already 225 physicians in the city, who were engaged only in private practice and 20 in the county (in Sadhora, Nepolokivtsi, Kitsman, Zastavna, Luzhany, Kostryzhivka, and Verenchanka)⁵⁷.

Each district (city or village) doctor was assisted by sanitary agents (up to 20 people per county) who were graduates of special schools. Their main responsibilities included identifying patients, providing emergency care until a doctor appeared, and supervising the treatment prescribed by the district doctor. Sanitary agents were also responsible for combating social diseases. Doctors were also assisted by district midwives with special education (up to 25 people per county). One of the obstetric schools worked at Chernivtsi maternity hospital. There were obstetricians without proper education⁵⁸. However, even in the late 1930s, there were rural settlements where the population was still left without proper medical supervision. After all, the available number of physicians could not at least a few times a month to examine the population of all the communes assigned to them⁵⁹.

The selection of medical staff took place on the basis of competitions and exams. Although in the early years it was not mandatory due to lack of candidates⁶⁰.

With the coming of Romanian government, obligatory preventive vaccination against smallpox, typhoid, dysentery, and scarlet fever was introduced by law. Necessary disinfection was carried out during the outbreak of diseases and after the elimination of their spread. By 1928, 9 sanitary points and 27 dispensaries had been opened throughout the region⁶¹.

All sanitary and hospital services of Bukovyna and Khotyn county were subordinated to the VIII sanitary zone under the management of general sanitary inspector, who had controlling, coordinating and advisory functions. Its location was in Chernivtsi⁶².

In Chernivtsi, the Inspectorate has set up warehouses with medical instruments, medicines, vaccines and medical dressings. It opened Institute of Hygiene with 2 departments (bacteriological and chemical) for caring out various laboratory tests, testing of food and beverages⁶³.

A significant contribution to the improvement of region sanitary condition was made by the hospital service, which was divided into specialized (there were only in Chernivtsi) and mixed hospitals⁶⁴. Central Hospital in Chernivtsi continued to work, which in 1921 had a department of internal medicine with 90 bed-places (later another department of internal medicine was opened)⁶⁵, 2 surgical departments – 90 and 60 bed-places, a eye department with 80 bed-places, ENT with 20, dermatological with 160 and infectious with 100. There was a children's hospital with 80 bed-places, a hospital for mentally ill with 650 bed-places and a maternity hospital. Mixed hospitals were in Storozhynets and Vyzhnytsia (both could take 80 patients at a time)⁶⁶.

Let's consider their activities in more details. In the early 1920s Central Hospital (founded in 1886) was in a terrible state. The furniture was old, unsuitable for use. The operating room was poorly equipped with tools⁶⁷. Administration staff occupied more living space than was allocated to patients⁶⁸. Because of this, there was nowhere to isolate infectious patients⁶⁹. By order of general sanitary inspector, most of the hospital's staff was transferred to other premises within 6 months, which gave possibility to use the

building stock for its intended purpose⁷⁰. In 1920 an ENT department was established here⁷¹. To provide medicines, there was a Central Regional Pharmacy, which was located in the hospital⁷². The hospital had an Antirabic Institute, founded in May 1920, and a chemical laboratory⁷³. In the mid-1930s, due to an increase in the number of cases of citizens being bitten by rabies-bearing animals, the prefectures undertook to pay 100-300 lei for tickets to the institute for examination⁷⁴. Sometimes Zootechnical Inspectorate of the Ministry of Agriculture allocated money for the examination and treatment of citizens bitten by animals⁷⁵.

Due to the lack of access of population to consultative medical care, in 1918 the command of Romanian army established the polyclinic «Queen Maria»⁷⁶.

The best medical institution in the region was Children's Hospital «Fisher», which has been working since Austro-Hungarian times. Founded at the same time, the maternity hospital (since 1929 it was called «Obstetrics Institute»)⁷⁷, was in good condition⁷⁸. In the 1930s it had 2 modern and well-equipped operating rooms, 1 examination room and 14 patient wards. A card index of examinations and medical histories of patients has been introduced⁷⁹. If in 1911-1913 there were 25 bed-places and 2 doctors, then in 1915, respectively, 75 and 5. Since 1923, there were 80 bed-places, 5 doctors and 8 assistants. In 1932 the number of places was reduced to 75⁸⁰. In 1914 were admitted 1186 patients, and in 1916 – only 184. During the war, this number decreased due to the fact that the wounded were taken here. In 1918 there were already 1135 patients, in 1922 - 1579, in 1924 – 1267. Since then there has been a steady increase every year and, thus, in 1932 there were already 1904 patients⁸¹. The growing number of patients led to a shortage of places. They had to take 2 people for one bed-place.

Surgeons of Obstetrics Institute performed mainly gynecological operations (cesarean section), but there were also cases of operations of another direction, in particular to remove cancerous tumors. Local and general anesthesia was used⁸².

In 1914-1918, the number of births performed here fell by 2.5-3 times. Since the mid-1920s although a steady increase has begun, but only in the early 1930s the highest prewar indicator – 588 successful births per year was blocked. The main problem was that the population of region, mostly peasants, did not seek medical attention, or did so in extreme cases. Because of this, the help of doctors was often delayed⁸³.

There was an obstetric school at the institute. In the 1920s, training in it consisted of two cycles – theoretical and practical (both lasted 6 months). Subsequently, the duration of the courses was increased to 2 years. The students were provided with housing at the Institute, because in addition to training, they had to be on duty with patients. In the late 1920s and 1930s, the school trained 25-35 midwives. Only during the global economic crisis, this number dropped to 10 people⁸⁴.

A number of midwives, mostly in rural areas, practiced privately (not always with the appropriate education)⁸⁵. However, this required a special permit⁸⁶.

Since 1886 Mental Illnesses Institute functioned in Chernivtsi. In 1913 it had 600 bed-places. However, the world war, which led to a shortage of food, problems with heating of the hospital, resulted into a halving of the number of patients. The condition of the equipment also deteriorated. The economic problems of Institute were partly solved at the expense of the agrarian colony, opened in Chortoryia in 1921. At first it was organized very primitively, allowing certain categories of patients, being in the fresh air by their work, to benefit the Institute. Than reorganized into a branch for the chronically ill⁸⁷. In 1921 a section of the Institute for patients with nervous diseases was opened⁸⁸.

In Chernivtsi, during the interwar period, there was a Jewish hospital maintained by the local Jewish community⁸⁹. In addition, there was a dispensary of Tuberculosis Prevention Society, a venereological outpatient clinic, 6 general dispensaries (for every medical district in Chernivtsi), 1 ophthalmological dispensary at the municipal sanitary service, 1 mixed dispensary for university students, 4 dispensaries for «Prince Mircea» society. Chernivtsi City Hall and Jewish community maintained one nursing home each. A shelter for 50 people has been opened for the homeless.

In the mid-1930s in the city there were 3 cars for transportation of patients to hospitals: 1 – property of city sanitary service (was used for transportation of infectious patients), 2 – belonged to Society of ambulance (were applied in all in other cases)⁹⁰.

There were also institutions to help orphans, canteens for the poor and 3 public baths. There were sanatoriums «Dea», «Hera» and a sanatorium named after Michael I of Romania.

There were general military and military eye hospitals in the city⁹¹.

The hospital in Vyzhnytsia was built by Bukovyna administration since 1907 to 1911. During the war, the building was almost undamaged, but medical equipment was either missing or not functioning⁹². Simultaneously with Vyzhnytsia, the similar Storozhynets Hospital was built, which, despite typical shortcomings, was the cleanest and best kept in the Inspectorate⁹³.

In the late 1920s and 1930s, there were 15 dispensaries in Storozhynets County. Well equipped were 4 of them. Others needed to improve their facilities⁹⁴.

In 1921, during a fire in Khotyn, the main building of the county hospital burned down. It was possible to build a new building only in 1935. Prior to that, the institution was located in unadapted places⁹⁵. There were also 7 smaller hospitals in Sulytsia (Novoselytsia), Lipcani, Kelmentsi, Briceni, Romankivtsi, Sokyriany and Trinca⁹⁶, and also a nursing home was opened in Khotyn⁹⁷.

If we characterize the hospital service in general, it can be noted that all medical institutions had their own premises, equipped with kitchens and dining rooms, laundries, but except for the children's hospital, none had a disinfection chamber. There was nowhere a rational disinfection system⁹⁸. X-ray machines worked only in the children's hospital. Almost everywhere there was a lack of medicines to fight social diseases (syphilis and tuberculosis)⁹⁹.

Clear gradation of qualification levels of doctors in the early 1920s was absent and staff salaries were very low¹⁰⁰. This led to the fact that, according to General Sanitary Inspect observations, «The medical staff in the hospitals resembled an army, where the generals themselves were without soldiers»¹⁰¹. Almost everywhere there were only head doctors. And some even did not go for work. Gradually the situation was corrected.

In the late 1920s, the hospital service received renovated buildings with equipment and medicine. Special rooms have been opened for the isolation of tuberculosis patients, as well as infectious diseases wards. In each hospital appeared a laboratory for clinical analysis¹⁰². The management structure of medical institutions has changed. The positions of doctor-director, head doctors in specialized departments and physicians-specialists have been introduced. However, insufficient funding remained a major problem.

The network of pharmaceutical institutions developed rapidly. Only 3 pharmacies survived World War I, but 9 new ones opened in the 1920s. Among them, the institutions of Samuel Albrecht, Joseph Hirsch, «Victoria», «At the Golden Lion», «Sanitas», «Schmidt and Foutin» were popular. All pharmacies employed from 1 to 3 people¹⁰³. At the end of Romanian rule, there were more than 10 pharmaceutical establishments in the city¹⁰⁴. There were also pharmacies in Khotyn and Sokyriany¹⁰⁵.

In the interwar period, dental services were provided to the population. According to 1920 data, dentists and technicians worked in Chernivtsi – 13, Storozhynets – 2 and Vyzhnytsia – 1¹⁰⁶.

Public baths played a supporting role in the observance of sanitary and hygienic norms by the inhabitants of the region. During the interwar period, Romanian, Sofia, and Turkish baths operated in Chernivtsi¹⁰⁷.

In Chernivtsi, Physicians Society functioned during the period under study, the charter of which was updated in 1921. It protected the interests of medical workers in various institutions, in relations with the authorities and patients¹⁰⁸. In 1921, Bukovyna Pharmacists Society was founded, the main functions of which were: the protection of interests and the assistance to members of organization and their relatives, the promotion of pharmacy¹⁰⁹.

An ancillary nature had the work of hygiene county councils, which functioned until 1925 in Chernivtsi, Kitsman, Zastavna, Storozhynets, Vyzhnytsia, Vashkivtsi and Khotyn. After the administrative reform, they were left in Chernivtsi, Storozhynets and Khotyn¹¹⁰.

According to the six-year economic development plan of Suceava district for 1939, a significant part of the funds was to go to the development of region's healthcare system, including the construction of new dispensaries, public baths, the improvement of wells condition, subsidies for growing medicinal plants and others¹¹¹. However, the plan was not implemented due to a change in the territorial affiliation of region.

Conclusions. Thus, during World War I, the healthcare system of Northern Bukovyna and Khotyn area suffered great damage. The population was left practically without medical supervision and treatment. This has led to the spread of epidemics of typhus and typhoid fever, tuberculosis, smallpox, scarlet fever, dysentery and syphilis. Until 1921, the situation remained extremely difficult. Thanks to vaccinations and organizational and educational measures in the mid-1920s, some diseases were mostly overcome.

Smallpox and typhus have been eliminated almost up to 100%. There were still some problems with scarlet fever, dysentery and diphtheria.

By 1921, the healthcare system of Northern Bukovina and Khotyn region was almost completely in line with that in the Old Kingdom. However, the payment for treatment remained. The VIII sanitary zone was created in the region under the management of the general sanitary inspector. Sanitary and hospital services were subordinated to him.

For the most part, in 1918-1940, after receiving new equipment, continued functioning medical institutions established during the period when Bukovina was a part of Austria-Hungary. According to the needs of time, their structure, number and qualification of medical staff changed. New branches, laboratories and institutes were opened on their basis. The pharmacy network developed, societies of doctors and pharmacists functioned, and county councils of hygiene functioned.

While noting some undoubted progress in the region's health care system during the mentioned period, it should be noted that a large number of the rural population (especially mountain dwellers) did not have access to medicine.

¹ V. Pascal, *Serviciul de sănătate publică în Bucovina 1918-1928* [Public Health Service in Bukovina 1918-1928], in «Zece ani dela unirea Bucovinei 1918-1928», p. 193-216.

² C. Iubaș, *Trei ani de activitate medicală (1930-1933)* [Three Years of Medical Activity (1930-1933)], Cernăuți, Tipografia Universității, 1933, 27 p.

³ О. Добржанський, Ю. Макара, О. Масан, *Хотинщина: Історичний нарис* [Khotynshchyna: Historical Essay], Чернівці, Молодий буковинець, 2002, с. 219; І. Піддубний, *Місто у міжвоєнний період* [The City in the Interwar Period], in «Чернівці: Історія і сучасність (Ювілейне видання до 600-річчя першої писемної згадки про місто)», Чернівці, Зелена Буковина, 2009, с. 193-194.

⁴ V. Pascal, *Serviciul de sănătate publică în Bucovina 1918-1928*, p. 195.

⁵ V. Pascal, *Situația serviciului sanitar al Bucovinei în anul 1921* [The Situation of the Sanitary Service of Bukovina in 1921], București, Cultura, 1921, p. 6.

⁶ V. Pascal, *Situația serviciului sanitar al Bucovinei în anul 1921*, p. 9.

⁷ V. Pascal, *Situația serviciului sanitar al Bucovinei în anul 1921*, p. 10.

⁸ Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО), ф. 14 Генеральний окружний адміністративний інспекторат Буковини м. Чернівці, оп. 2, *спр. 253 Звіти про адміністративне, економічне, санітарне становище і стан культури комун Буковини на 1 листопада 1932 р.*, арк. 4.

⁹ V. Pascal, *Situația serviciului sanitar al Bucovinei în anul 1921*, p. 60.

¹⁰ V. Pascal, *Serviciul de sănătate publică în Bucovina 1918-1928*, p. 196.

¹¹ V. Pascal, *Serviciul de sănătate publică în Bucovina 1918-1928*, p. 195.

¹² ДАЧО, ф. 18 Префектура Заставнівського повіту, оп. 1, *спр. 1602 Статистичні таблиці про епідемічні захворювання по комунах повіту за 1924-1925 рр.*, арк. 2, 7.

¹³ V. Pascal, *Situația serviciului sanitar al Bucovinei în anul 1921*, p. 54.

¹⁴ О. Руснак, *Стан і проблеми функціонування системи медико-санітарного забезпечення населення Північної Буковини та Хотинщини у 1918-1940 рр.* [The State and the Problems of Functioning of the System of Medical and Sanitary Provision of the Population of Northern Bukovina and Khotyn Region in 1918-1940], in «Питання історії України. Збірник наукових праць», Чернівці, Технодрук, 2009, Т. 12, с. 258-259.

¹⁵ V. Pascal, *Serviciul de sănătate publică în Bucovina 1918-1928*, p. 196.

¹⁶ V. Pascal, *Situația serviciului sanitar al Bucovinei în anul 1921*, p. 6.

¹⁷ V. Pascal, *Situația serviciului sanitar al Bucovinei în anul 1921*, p. 7.

¹⁸ V. Pascal, *Situația serviciului sanitar al Bucovinei în anul 1921*, p. 11.

¹⁹ V. Pascal, *Situația serviciului sanitar al Bucovinei în anul 1921*, p. 8.

²⁰ V. Pascal, *Situația serviciului sanitar al Bucovinei în anul 1921*, p. 52.

²¹ ДАЧО, ф. 6 Бюро президії міністра-делегата Буковини, м. Чернівці, оп. 1, *спр. 223 Рапорти і статистичні дані про епідемічні захворювання на Буковині*, арк. 1.

²² ДАЧО, ф. 6 Бюро президії міністра-делегата Буковини, м. Чернівці, оп. 1, *спр. 223 Рапорти і статистичні дані про епідемічні захворювання на Буковині*, арк. 3.

²³ V. Pascal, *Situația serviciului sanitar al Bucovinei în anul 1921*, p. 52.

- ²⁴ V. Pascal, *Situația serviciului sanitar al Bucovinei în anul 1921*, p. 52.
- ²⁵ ДАЧО, ф. 6 Бюро президії міністра-делегата Буковини, м. Чернівці, оп. 1, *спр. 372 Листування з Міністерством Громадських робіт про надання делегату Буковини Генеральною дирекцією залізниць вагонів для перевезення палива й медикаментів у зв'язку із епідемією тифу*, арк. 2.
- ²⁶ V. Pascal, *Situația serviciului sanitar al Bucovinei în anul 1921*, p. 56.
- ²⁷ ДАЧО, ф. 286 Генеральний санітарний інспекторат Буковини м. Чернівці, оп. 1, *спр. 138 Статистичні звіти санітарних відділів про мешканців, які пройшли протиепідемічне щеплення від віспи*, арк. 1.
- ²⁸ V. Pascal, *Situația serviciului sanitar al Bucovinei în anul 1921*, p. 55.
- ²⁹ *Consiliul de igienă și de ocrotire al județului Cernăuți* [The Hygiene and Protection Council of Chernivtsi County], in «Buletinul Oficial al Județului Cernăuți», Anul VIII, №5, 1 aprilie 1933, p. 24-25.
- ³⁰ ДАЧО, ф. 12 Секретаріат міністерства внутрішніх справ Буковини м. Чернівці, оп. 1, *спр. 7492 Листування з генеральним санітарним інспектором Буковини і субінспектором сіуранци м. Чернівці про заходи з ліквідації епідемічних захворювань у прикордонних зонах*, арк. 10, 13.
- ³¹ V. Pascal, *Situația serviciului sanitar al Bucovinei în anul 1921*, p. 56.
- ³² ДАЧО, ф. 12 Секретаріат міністерства внутрішніх справ Буковини м. Чернівці, оп. 3, *спр. 196 Листування з примарією та дирекцією поліції м. Чернівці про сприяння у проведенні противісових щеплень мешканцям міста*, арк. 1.
- ³³ ДАЧО, ф. 13 Другий міністерський Директорат Буковини, м. Чернівці, оп. 2, *спр. 136 Відомості про перевірку санітарного стану бакалійних магазинів та корчм у повітах за серпень 1930 р.*, арк. 1.
- ³⁴ ДАЧО, ф. 13 Другий міністерський Директорат Буковини, м. Чернівці, оп. 2, *спр. 133 Місячні та зведений статистичний звіт про діяльність санітарно-гігієнічної лабораторії в м. Чернівці за 1930 р.*, арк. 3.
- ³⁵ ДАЧО, ф. 12 Секретаріат міністерства внутрішніх справ Буковини м. Чернівці, оп. 1, *спр. 7492 Листування з генеральним санітарним інспектором Буковини і субінспектором сіуранци м. Чернівці про заходи з ліквідації епідемічних захворювань у прикордонних зонах*, арк. 13.
- ³⁶ V. Pascal, *Situația serviciului sanitar al Bucovinei în anul 1921*, p. 12.
- ³⁷ V. Pascal, *Situația serviciului sanitar al Bucovinei în anul 1921*, p. 13.
- ³⁸ ДАЧО, ф. 286 Генеральний санітарний інспекторат Буковини м. Чернівці, оп. 1, *спр. 28 Угода між Румунією та Польщею про надання взаємної допомоги в боротьбі з епідемічними захворюваннями, укладена у Варшаві 20 грудня 1922 року*, арк. 5.
- ³⁹ ДАЧО, ф. 12 Секретаріат міністерства внутрішніх справ Буковини м. Чернівці, оп. 1, *спр. 7492 Листування з генеральним санітарним інспектором Буковини і субінспектором сіуранци м. Чернівці про заходи з ліквідації епідемічних захворювань у прикордонних зонах*, арк. 13.
- ⁴⁰ ДАЧО, ф. 286 Генеральний санітарний інспекторат Буковини м. Чернівці, оп. 1, *спр. 89 Донесення прикордонного пункту Грігоре Гіка Воде і листування з міністерством внутрішніх справ та охорони здоров'я про виїзд з Польщі в Румунію польських робітників на роботу і транзит євреїв з Польщі, які емігрують в Палестину, а також про їх санітарну обробку на прикордонних пунктах*, арк. 38.
- ⁴¹ ДАЧО, ф. 12 Секретаріат міністерства внутрішніх справ Буковини м. Чернівці, оп. 1, *спр. 7492 Листування з генеральним санітарним інспектором Буковини і субінспектором сіуранци м. Чернівці про заходи з ліквідації епідемічних захворювань у прикордонних зонах*, арк. 13.
- ⁴² ДАЧО, ф. 286 Генеральний санітарний інспекторат Буковини м. Чернівці, оп. 1, *спр. 170 Директивні вказівки міністерства охорони здоров'я про санітарний огляд робітників, що прибувають з Польщі і Чехословаччини на роботу в Румунію*, арк. 3, 6, 18.
- ⁴³ ДАЧО, ф. 286 Генеральний санітарний інспекторат Буковини м. Чернівці, оп. 1, *спр. 29 Листування з Міністерством Охорони Здоров'я про організацію на станції Грігоре Гіка Воде санітарного огляду євреїв з Польщі, які емігрують через Румунію в Палестину*, арк. 1.
- ⁴⁴ ДАЧО, ф. 286 Генеральний санітарний інспекторат Буковини м. Чернівці, оп. 1, *спр. 89 Донесення прикордонного пункту Грігоре Гіка Воде і листування з міністерством внутрішніх справ та охорони здоров'я про виїзд з Польщі в Румунію польських робітників на роботу і транзит євреїв з Польщі, які емігрують в Палестину, а також про їх санітарну обробку на прикордонних пунктах*, арк. 38.
- ⁴⁵ ДАЧО, ф. 286 Генеральний санітарний інспекторат Буковини м. Чернівці, оп. 1, *спр. 170 Директивні вказівки міністерства охорони здоров'я про санітарний огляд робітників, що прибувають з Польщі і Чехословаччини на роботу в Румунію*, арк. 6.

⁴⁶ ДАЧО, ф. 286 Генеральний санітарний інспекторат Буковини м. Чернівці, оп. 1, *спр.* 28 *Угода між Румунією та Польщею про надання взаємної допомоги в боротьбі з епідемічними захворюваннями, укладена у Варшаві 20 грудня 1922 року*, арк. 1, 4.

⁴⁷ ДАЧО, ф. 286 Генеральний санітарний інспекторат Буковини м. Чернівці, оп. 1, *спр.* 684 *Статистичні бюлетені про епідемічні захворювання на території Тернопільського і Станіславського воєводств за 1935-1936 рр.*, арк. 1-37.

⁴⁸ ДАЧО, ф. 286 Генеральний санітарний інспекторат Буковини м. Чернівці, оп. 1, *спр.* 170 *Директивні вказівки міністерства охорони здоров'я про санітарний огляд робітників, що прибувають з Польщі і Чехословаччини на роботу в Румунію*, арк. 29.

⁴⁹ V. Pascal, *Serviciul de sănătate publică în Bucovina 1918-1928*, p. 200.

⁵⁰ О. Руснак, *Стан і проблеми функціонування системи медико-санітарного забезпечення населення Північної Буковини та Хотинщини у 1918-1940 рр.*, с. 260.

⁵¹ V. Pascal, *Serviciul de sănătate publică în Bucovina 1918-1928*, p. 197.

⁵² V. Pascal, *Situația serviciului sanitar al Bucovinei în anul 1921*, p. 6.

⁵³ V. Pascal, *Situația serviciului sanitar al Bucovinei în anul 1921*, p. 23.

⁵⁴ V. Pascal, *Situația serviciului sanitar al Bucovinei în anul 1921*, p. 6.

⁵⁵ V. Pascal, *Serviciul de sănătate publică în Bucovina 1918-1928*, p. 197.

⁵⁶ *Indice asupra numelor și locuințelor corpului medical din Cernăuți* [Index on the Names and Dwellings of the Medical Staff from Chernivtsi], Cernăuți, 1922, p. 15.

⁵⁷ ДАЧО, ф. 13 Другий міністерський Директорат Буковини, м. Чернівці, оп. 2, *спр.* 229 *Список приватних лікарів Чернівецького повіту*, арк. 11.

⁵⁸ V. Pascal, *Serviciul de sănătate publică în Bucovina 1918-1928*, p. 197.

⁵⁹ ДАЧО, ф. 19 Префектура Хотинського повіту, м. Хотин, оп. 1, *спр.* 61 *Звіт і рапорти преторів про проведення будівельних робіт по комунах і заходах із покращення сільського господарства*, арк. 2.

⁶⁰ V. Pascal, *Serviciul de sănătate publică în Bucovina 1918-1928*, p. 199.

⁶¹ О. Руснак, *Стан і проблеми функціонування системи медико-санітарного забезпечення населення Північної Буковини та Хотинщини у 1918-1940 рр.*, с. 260.

⁶² ДАЧО, ф. 286 Генеральний санітарний інспекторат Буковини м. Чернівці, оп. 1, *спр.* 46 *Протокол засідання ради гігієни Хотинського повіту*, арк. 2.

⁶³ V. Pascal, *Serviciul de sănătate publică în Bucovina 1918-1928*, p. 199.

⁶⁴ V. Pascal, *Situația serviciului sanitar al Bucovinei în anul 1921*, p. 13.

⁶⁵ С. Loghin, *Cernăuții* [Cernivtsi], Cernăuți, Tipografia Mitropolitul Silvestru, 1936, p. 107.

⁶⁶ ДАЧО, ф. 286 Генеральний санітарний інспекторат Буковини м. Чернівці, оп. 1, *спр.* 33 *Статистичні звіти про роботу лікарень і судової медичної експертизи, підвідомчих генеральному санітарному інспектору*, арк. 1.

⁶⁷ V. Pascal, *Situația serviciului sanitar al Bucovinei în anul 1921*, p. 23.

⁶⁸ ДАЧО, ф. 13 Другий міністерський Директорат Буковини, м. Чернівці, оп. 2, *спр.* 228 *Список лікарів центральної лікарні м. Чернівці, які мешкають у державних приміщеннях з вказуванням займаної посади, отримуваної заробітної платні та плати за квартиру*, арк. 2.

⁶⁹ V. Pascal, *Situația serviciului sanitar al Bucovinei în anul 1921*, p. 13.

⁷⁰ V. Pascal, *Situația serviciului sanitar al Bucovinei în anul 1921*, p. 14.

⁷¹ V. Pascal, *Situația serviciului sanitar al Bucovinei în anul 1921*, p. 19.

⁷² V. Pascal, *Situația serviciului sanitar al Bucovinei în anul 1921*, p. 22.

⁷³ V. Pascal, *Situația serviciului sanitar al Bucovinei în anul 1921*, p. 31.

⁷⁴ ДАЧО, ф. 19 Префектура Хотинського повіту, м. Хотин, оп. 1, *спр.* 48 *Копія наказу Міністерства Внутрішніх справ і циркуляри префектури про порядок надання проїзду залізницею хворим на сказ*, арк. 2.

⁷⁵ ДАЧО, ф. 19 Префектура Хотинського повіту, м. Хотин, оп. 2, *спр.* 70 *Листування з префектурою Чернівецького повіту, з примаріями Чернівецького повіту, лікарнями та жандармськими постами про матеріальне становище і стан здоров'я жителів, інтернованих у лікарні*, арк. 549.

⁷⁶ V. Pascal, *Situația serviciului sanitar al Bucovinei în anul 1921*, p. 32.

⁷⁷ С. Iubaș, *Trei ani de activitate medicală (1930-1933)*, p. 8.

⁷⁸ V. Pascal, *Situația serviciului sanitar al Bucovinei în anul 1921*, p. 34.

⁷⁹ С. Iubaș, *Trei ani de activitate medicală (1930-1933)*, p. 11.

⁸⁰ С. Iubaș, *Trei ani de activitate medicală (1930-1933)*, p. 9.

- ⁸¹ С. Iubaş, *Trei ani de activitate medicală (1930-1933)*, p. 12.
- ⁸² О. Руснак, *Стан і проблеми функціонування системи медико-санітарного забезпечення населення Північної Буковини та Хотинщини у 1918-1940 рр.*, с. 261.
- ⁸³ С. Iubaş, *Trei ani de activitate medicală (1930-1933)*, p. 17.
- ⁸⁴ С. Iubaş, *Trei ani de activitate medicală (1930-1933)*, p. 27.
- ⁸⁵ ДАЧО, ф. 286 Генеральний санітарний інспекторат Буковини м. Чернівці, оп. 1, *спр. 18 Книга реєстрації акушерок на Буковині*, арк. 1-9.
- ⁸⁶ ДАЧО, ф. 286 Генеральний санітарний інспекторат Буковини м. Чернівці, оп. 2, *спр. 91 Списки, заяви і листування про видачу дозволів акушеркам і ведення приватної практики*, арк. 5.
- ⁸⁷ С. Loghin, *Cernăuții*, p. 107.
- ⁸⁸ V. Pascal, *Situația serviciului sanitar al Bucovinei în anul 1921*, p. 36.
- ⁸⁹ С. Loghin, *Cernăuții*, p. 107.
- ⁹⁰ С. Loghin, *Cernăuții*, p. 109.
- ⁹¹ С. Loghin, *Cernăuții*, p. 122.
- ⁹² V. Pascal, *Situația serviciului sanitar al Bucovinei în anul 1921*, p. 49.
- ⁹³ V. Pascal, *Situația serviciului sanitar al Bucovinei în anul 1921*, p. 51.
- ⁹⁴ O. Grigorovici, *Situația Județului Storojineț pe anul 1930* [The Situation of Storojineț County for 1930], p. 11.
- ⁹⁵ О. Добржанський, Ю. Макар, О. Масан, *Хотинщина: Історичний нарис*, с. 219.
- ⁹⁶ ДАЧО, ф. 286 Генеральний санітарний інспекторат Буковини м. Чернівці, оп. 1, *спр. 83 Інвентаризаційний журнал Сокирянської лікарні Хотинського повіту на 1922/1939 рр.*, арк. 1-3.
- ⁹⁷ I. Bejenaru, *Istoria satului Dinăuți* [The History of Dinăuți Village], Chișinău, 2003, p. 107.
- ⁹⁸ V. Pascal, *Situația serviciului sanitar al Bucovinei în anul 1921*, p. 15.
- ⁹⁹ ДАЧО, ф. 14 Генеральний окружний адміністративний інспекторат Буковини м. Чернівці, оп. 2, *спр. 253 Звіти про адміністративне, економічне, санітарне становище і стан культури комун Буковини на 1 листопада 1932 р.*, арк. 4.
- ¹⁰⁰ V. Pascal, *Situația serviciului sanitar al Bucovinei în anul 1921*, p. 17.
- ¹⁰¹ V. Pascal, *Situația serviciului sanitar al Bucovinei în anul 1921*, p. 16.
- ¹⁰² V. Pascal, *Serviciul de sănătate publică în Bucovina 1918-1928*, p. 198.
- ¹⁰³ ДАЧО, ф. 286 Генеральний санітарний інспекторат Буковини м. Чернівці, оп. 1, *спр. 25 Особові листки на власників аптекарських магазинів у м. Чернівці*, арк. 1-51.
- ¹⁰⁴ В. Бенецяну, Е. Кнігтель, *Путівник по місту Чернівці* [Guide to the City of Chernivtsi], Чернівці, Золоті литаври, 2007, с. 75.
- ¹⁰⁵ ДАЧО, ф. 286 Генеральний санітарний інспекторат Буковини м. Чернівці, оп. 1, *спр. 46 Протокол засідання ради гігієни Хотинського повіту*, арк. 2.
- ¹⁰⁶ ДАЧО, ф. 310 Секретаріат міністерства торгівлі, промисловості та соціального забезпечення на Буковині, оп. 1, *спр. 455 Списки власників аптекарських магазинів і зубопротезних кабінетів*, арк. 6.
- ¹⁰⁷ В. Бенецяну, Е. Кнігтель, *Путівник по місту Чернівці*, с. 73-74.
- ¹⁰⁸ ДАЧО, ф. 12 Секретаріат міністерства внутрішніх справ Буковини м. Чернівці, оп. 1, *спр. 5016 Справа про затвердження змін до статуту товариства лікарів у м. Чернівці*, арк. 6.
- ¹⁰⁹ ДАЧО, ф. 12 Секретаріат міністерства внутрішніх справ Буковини м. Чернівці, оп. 1, *спр. 5015 Справа про реєстрацію товариства фармацевтів Буковини у м. Чернівці*, арк. 4.
- ¹¹⁰ ДАЧО, ф. 286 Генеральний санітарний інспекторат Буковини м. Чернівці, оп. 1, *спр. 20 Протоколи засідань Ради гігієни міста Сторожинець за 1920-1927 роки (копії)*, арк. 1-5.
- ¹¹¹ ДАЧО, ф. 26 Королівський намісник округу Сучава у м. Чернівці, оп. 1, *спр. 445 Програма робіт префектур Сучавського округу в галузі сільського господарства, соціального забезпечення, санітарної діяльності та ін. і пояснювальні записки до них*, арк. 2-14.

References

1. V. Benetsianu, E. Knittel, Putivnyk po mistu Chernivtsi [Guide to the City of Chernivtsi], Chernivtsi, Zoloti lytavry, 2007, 80 s.
2. O. Dobrzhanskyi, Yu. Makar, O. Masan, Khotynshchyna: Istorychnyi narys [Khotynshchyna: Historical Essay], Chernivtsi, Molodyi bukovynets, 2002, 464 s.

3. I. Piddubnyi, Misto u mizhvoiennyi period [The City in the Interwar Period], in «Chernivtsi: Istoriia i suchasnist (Iuvileine vydannia do 600-richchia pershoi pysemnoi zghadky pro misto)», Chernivtsi, Zelena Bukovyna, 2009, s. 163-222.
4. O. Rusnak, Stan i problemy funktsionuvannia systemy medyko-sanitarnoho zabezpechennia naselennia Pivnichnoi Bukovyny ta Khotynshchyny u 1918-1940 rr. [The State and the Problems of Functioning of the System of Medical and Sanitary Provision of the Population of Northern Bukovyna and Khotyn Region in 1918-1940], in «Pytannia istorii Ukrainy. Zbirnyk naukovykh prats», Chernivtsi, Tekhnodruk, 2009, T. 12, s. 258-263.
5. I. Bejenaru, Istoria satului Dinăuți [The History of Dinăuți Village], Chișinău, 2003, 217 p.
6. Consiliul de igienă și de ocrotire al județului Cernăuți [The Hygiene and Protection Council of Chernivtsi County], in «Buletinul Oficial al Județului Cernăuți», Anul VIII, №5, 1 aprilie 1933, p. 24-25.
7. O. Grigorovici, Situația Județului Storojineț pe anul 1930 [The Situation of Storojineț County for 1930], 24 p.
8. Indice asupra numelor și locuințelor corpului medical din Cernăuți [Index on the Names and Dwellings of the Medical Staff from Chernivtsi], Cernăuți, 1922, 18 p.
9. C. Iubaș, Trei ani de activitate medicală (1930-1933) [Three Years of Medical Activity (1930-1933)], Cernăuți, Tipografia Universității, 1933, 27 p.
10. C. Loghin, Cernăuți [Chernivtsi], Cernăuți, Tipografia Mitropolitul Silvestru, 1936, 128 p.
11. V. Pascal, Serviciul de sănătate publică în Bucovina 1918-1928 [Public Health Service in Bukovyna 1918-1928], in «Zece ani dela unirea Bucovinei 1918-1928», p. 193-216.
12. V. Pascal, Situația serviciului sanitar al Bucovinei în anul 1921 [The Situation of the Sanitary Service of Bukovyna in 1921], București, Cultura, 1921, 61 p.
13. Derzhavnyi arkhiv Chernivetskoi oblasti (dali – DACHO), f. 6 Biuro prezydii ministra-delehata Bukovyny, m. Chernivtsi, op. 1, spr. 372 Lystuvannia z Ministerstvom Hromadskykh robit pro nadannia delehatu Bukovyny Heneralnoiu dyrektsiieiu zaliznyts vahoniv dlia perevezennia palyva y medykamentiv u zviazku iz epidemiieiu tyfu, 3 ark.
14. DACHO, f. 6 Biuro prezydii ministra-delehata Bukovyny, m. Chernivtsi, op. 1, spr. 223 Raporty i statystychni dani pro epidemichni zakhvoriuvannia na Bukovyni, 7 ark.
15. DACHO, f. 12 Sekretariat ministerstva vnutrishnikh sprav Bukovyny m. Chernivtsi, op. 1, spr. 5015 Sprava pro reiestratsiiu tovarystva farmatsevtiv Bukovyny u m. Chernivtsi, 24 ark.
16. DACHO, f. 12 Sekretariat ministerstva vnutrishnikh sprav Bukovyny m. Chernivtsi, op. 1, spr. 5016 Sprava pro zatverdzhennia zmin do statutu tovarystva likariv u m. Chernivtsi, 20 ark.
17. DACHO, f. 12 Sekretariat ministerstva vnutrishnikh sprav Bukovyny m. Chernivtsi, op. 1, spr. 7492 Lystuvannia z heneralnym sanitarnym inspektorom Bukovyny i subinspektorom sigurantsy m. Chernivtsi pro zakhody z likvidatsii epidemichnykh zakhvoriuvan u prykordonnykh zonakh, 17 ark.
18. DACHO, f. 12 Sekretariat ministerstva vnutrishnikh sprav Bukovyny m. Chernivtsi, op. 3, spr. 196 Lystuvannia z pryvartariiu ta dyrektsiieiu politsii m. Chernivtsi pro spryiannia u provedenni protyvispovykh shcheplen meshkantsiam mista, 6 ark.
19. DACHO, f. 13 Druhyi ministerskyi Dyrektorat Bukovyny, m. Chernivtsi, op. 2, spr. 133 Misiachni ta zvedenyi statystychnyi zvit pro diialnist sanitarno-hihienichnoi laboratorii v m. Chernivtsi za 1930 r., 7 ark.
20. DACHO, f. 13 Druhyi ministerskyi Dyrektorat Bukovyny, m. Chernivtsi, op. 2, spr. 136 Vidomosti pro perevirku sanitarnoho stanu bakaliinykh mahazyniv ta korchm u povitakh za serpen 1930 r., 45 ark.
21. DACHO, f. 13 Druhyi ministerskyi Dyrektorat Bukovyny, m. Chernivtsi, op. 2, spr. 228 Spysok likariv tsentralnoi likarni m. Chernivtsi, yaki meshkaiut u derzhavnykh prymishchenniakh z vkazuvanniam zaimanoi posady, otrymuvanoi zarobitnoi platni ta platy za kvatyr, 4 ark.
22. DACHO, f. 13 Druhyi ministerskyi Dyrektorat Bukovyny, m. Chernivtsi, op. 2, spr. 229 Spysok pryvatnykh likariv Chernivetskoho povitu, 13 ark.
23. DACHO, f. 14 Heneralnyi okruzhnyi administratyvnyi inspektorat Bukovyny m. Chernivtsi, op. 2, spr. 253 Zvity pro administratyvne, ekonomichne, sanitarne stanovyshche i stan kultury komun Bukovyny na 1 lystopada 1932 r., 204 ark.
24. DACHO, f. 18 Prefektura Zastavniivskoho povitu, op. 1, spr. 1602 Statystychni tablytsi pro epidemichni zakhvoriuvannia po komunakh povitu za 1924-1925 rr., 200 ark.
25. DACHO, f. 19 Prefektura Khotynskoho povitu, m. Khotyn, op. 1, spr. 48 Kopiiia nakazu Ministerstva Vnutrishnikh sprav i tsyrkuliary prefektury pro poriadok nadannia proizdu zaliznytseiu khvorym na skaz, 61 ark.
26. DACHO, f. 19 Prefektura Khotynskoho povitu, m. Khotyn, op. 1, spr. 61 Zvit i raporty pretoriv pro provedennia budivelnykh robit po komunakh i zakhodakh iz pokrashchennia silskoho hospodarstva, 11 ark.

27. DАChO, f. 19 Prefektura Khotynskoho povitu, m. Khotyn, op. 2, spr. 70 Lystuvannia z prefekturoiu Chernivetskoho povitu, z prymariiamy Chernivetskoho povitu, likarniamy ta zhandarmskymy postamy pro materialne stanovyshche i stan zdorovia zhyteliv, internovanykh u likarni, 574 ark.
28. DАChO, f. 26 Korolivskiy namisnyk okruhu Suchava u m. Chernivtsi, op. 1, spr. 445 Prohrama robot prefektur Suchavskoho okruhu v haluzi silskoho hospodarstva, sotsialnoho zabezpechennia, sanitarnoi diialnosti ta in. i poiasniuvalni zapysky do nykh, 25 ark.
29. DАChO, f. 286 Heneralnyi sanitarnyi inspektorat Bukovyny m. Chernivtsi, op. 1, spr. 18 Knyha reiestratsii akusherok na Bukovyni, 9 ark.
30. DАChO, f. 286 Heneralnyi sanitarnyi inspektorat Bukovyny m. Chernivtsi, op. 1, spr. 20 Protokoly zasidan Rady hihiieny mista Storozhynets za 1920-1927 roky (kopii), 48 ark.
31. DАChO, f. 286 Heneralnyi sanitarnyi inspektorat Bukovyny m. Chernivtsi, op. 1, spr. 25 Osobovi lystky na vlasnykiv aptekarskykh mahazyniv u m. Chernivtsi, 53 ark.
32. DАChO, f. 286 Heneralnyi sanitarnyi inspektorat Bukovyny m. Chernivtsi, op. 1, spr. 28 Uhoda mizh Rumuniieiu ta Polshcheiu pro nadannia vzaiemnoi dopomohy v borotbi z epidemichnymy zakhvoriuvanniamy, ukladena u Varshavi 20 hrudnia 1922 roku, 22 ark.
33. DАChO, f. 286 Heneralnyi sanitarnyi inspektorat Bukovyny m. Chernivtsi, op. 1, spr. 29 Lystuvannia z Ministerstvom Okhorony Zdorovia pro orhanizatsiiu na stantsii Grigorie Gika Vode sanitarnoho ohliadu yevreiv z Polshchi, yaki emihruit cherez Rumuniiu v Palestynu, 13 ark.
34. DАChO, f. 286 Heneralnyi sanitarnyi inspektorat Bukovyny m. Chernivtsi, op. 1, spr. 33 Statystychni zvity pro robotu likaren i sudovoi medychnoi ekspertyzy, pidvidomchykh heneralnomu sanitarnomu inspektoru, 3 ark.
35. DАChO, f. 286 Heneralnyi sanitarnyi inspektorat Bukovyny m. Chernivtsi, op. 1, spr. 46 Protokol zasidannia rady hihiieny Khotynskoho povitu, 2 ark.
36. DАChO, f. 286 Heneralnyi sanitarnyi inspektorat Bukovyny m. Chernivtsi, op. 1, spr. 83 Inventaryzatsiinyi zhurnal Sokyrianskoi likarni Khotynskoho povitu na 1922/1939 rr., 77 ark.
37. DАChO, f. 286 Heneralnyi sanitarnyi inspektorat Bukovyny m. Chernivtsi, op. 1, spr. 89 Donesennia prykordonnoho punktu Grigorie Gika Vode i lystuvannia z ministerstvom vnutrishnikh sprav ta okhorony zdorovia pro vyizd z Polshchi v Rumuniiu polskykh robotnykiv na robotu i tranzyt yevreiv z Polshchi, yaki emihruit v Palestynu, a takozh pro yikh sanitarnu obrobku na prykordonnykh punktakh, 87 ark.
38. DАChO, f. 286 Heneralnyi sanitarnyi inspektorat Bukovyny m. Chernivtsi, op. 1, spr. 138 Statystychni zvity sanitarnykh viddiliv pro meshkantsiv, yaki proishly protyepidemichne shcheplennia vid vispy, 19 ark.
39. DАChO, f. 286 Heneralnyi sanitarnyi inspektorat Bukovyny m. Chernivtsi, op. 1, spr. 170 Dyrektyvni vkazivky ministerstva okhorony zdorovia pro sanitarnyi ohliad robotnykiv, shcho prybuvaiut z Polshchi i Chekhoslovachchyny na robotu v Rumuniiu, 74 ark.
40. DАChO, f. 286 Heneralnyi sanitarnyi inspektorat Bukovyny m. Chernivtsi, op. 1, spr. 684 Statystychni biuleteni pro epidemichni zakhvoriuvannia na terytorii Ternopil'skoho i Stanislav'skoho voievodstv za 1935-1936 rr., 37 ark.
41. DАChO, f. 286 Heneralnyi sanitarnyi inspektorat Bukovyny m. Chernivtsi, op. 2, spr. 91 Spysky, zaiavy i lystuvannia pro vydachu dozvoliv akusherkam i vedennia pryvatnoi praktyky, 34 ark.
42. DАChO, f. 310 Sekretariat ministerstva torhivli, promyslovosti ta sotsialnoho zabezpechennia na Bukovyni, op. 1, spr. 455 Spysky vlasnykiv aptekarskykh mahazyniv i zuboproteznykh kabinetiv, 84 ark.

Науковий вісник Чернівецького університету імені
Юрія Федьковича: Історія. – № 1. – 2021. – С. 90–98
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. – № 1. – 2021. – pp. 90–98
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2021.53.90-98>
hj.chnu.edu.ua

УДК: 94(477.85):323.1]«1940/1941»

© Яна Бестанчук* (Чернівці)

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ НА ТЕРИТОРІЇ ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ ТА ХОТИНЩИНИ В ПЕРІОД ПЕРШОЇ РАДЯНІЗАЦІЇ (ЧЕРВЕНЬ 1940 – ЧЕРВЕНЬ 1941)

Анотація. У статті розглядається національна політика на новоприєднаних територіях Північної Буковини та Хотинщини. Проаналізовано заходи радянської влади щодо національних меншин, а також реакцію останніх. Основна увага зосереджена на заходах нової влади в контексті політичного, соціально-культурного життя краю. Вказано як позитивні, так і негативні наслідки проведення національної політики.

У статті наголошується, що єврейська спільнота на території Чернівецької області була цілком лояльна до нової влади і не становила загрози останній. Внаслідок домовленостей між радянською та німецькою владою було організовано масове переселення буковинських німців на територію Німеччини. Буковинські поляки не зазнавали масових утисків з боку радянської влади і зуміли зберегти свої національні інтереси в межах радянської влади.

Ключові слова: радянська політика, русифікація, національні школи, Північна Буковина, Хотинщина.

Yana Bestanchuk (Chernivtsi)

NATIONAL POLICY OF THE SOVIET GOVERNMENT ON THE TERRITORY OF NORTHERN BUKOVYNA AND KHOTYN REGION DURING THE FIRST PERIOD OF SOVIETIZATION (JUNE 1940 – JUNE 1941)

Abstract. In the twentieth century, Bukovyna experienced a fourfold change of government and came under the rule of totalitarian regimes – first Romanian, then Soviet. The policy of the Soviet regime in the ethnic sphere – forced Russification, mass repression, which was one of the means of Sovietization of Bukovyna which deprived the region of its uniqueness and special spirit.

A study shows the national policy of the Soviet government in the first year of the formation of Soviet power. The initial theoretical and methodological foundations of research include consideration concepts of «national policy». The author reveals the reaction of ethnic minorities to the entry of the Red Army on the territory of Northern Bukovyna and Khotyn region on June 28, 1940.

It is pointed out that in the initial period of the formation of Soviet power, the Soviet government carried out significant agitation and propaganda, as well as work with ideological education, especially in the initial period, which was replaced by the party and the official government. The author conducts a separate analysis of the features of national policy for each of the national minorities who lived in this area. Therefore, indicating participation in activities related to the delegation of powers; participation in political and socio-political organizations.

The article includes not only the positive side of national policy, but also attention to repressive measures, which is a place in the policy of the Soviet government. Repression and mass deportations of the population reduce the consequences for the region, lead to a deterioration of the main demographic indicators of the region.

Keywords: Sovietization, Russification, national schools, Northern Bukovyna, Khotyn region.

* аспірант кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Постановка проблеми та її значення. На сучасному етапі державотворення варто пам'ятати, що Україна формує основи демократичного суспільства на місці колишньої тоталітарної системи. А особливо варто враховувати національні ідеали, за які споконвіків боровся народ України.

Певні особливості мали події червня 1940 року. Території Північної Буковини, Хотинщини та Північної Бессарабії ввійшли до складу СРСР. Одразу ж на цих територіях розпочався процес радянзації, який охопив усі сфери життя суспільства. Інтеграційні заходи мали зазвичай примусовий характер. Керівна верхівка СРСР особливо стежила за етнічними процесами на новоприєднаних територіях задля запобігання проявам національної свідомості у місцевого населення. Радянський уряд встановив чіткі межі щодо форм національної ідентичності, щоб самосвідомість різних етносів краю залишалася на традиційному рівні: у вигляді вшанування національного одягу, страв і танців.

Аналіз останніх досліджень. Теоретико-методологічну та фактологічну базу дослідження становлять роботи сучасних вітчизняних дослідників, які аналізують окремі аспекти включення Північної Буковини до складу Радянської України в червні 1940 р. та утвердження сталінізму на теренах новоутвореної Чернівецької області, серед них Ю. Бадаха¹, Ю. Левіної², І. Мусієнко³, І. Фостія⁴, В. Холодницького⁵⁶⁷. Окремої уваги заслуговують колективні історико-політологічні монографії чернівецьких дослідників⁸⁹. Ця стаття є спробою розгляду актуальних і невирішених раніше питань в контексті формування національної політики нової влади на території Північної Буковини та Хотинщини, її основних рис та взаємодії радянської влади щодо окремих етнічних груп місцевого населення.

Мета статті – проаналізувати основні заходи радянської влади в контексті національної політики, простежити відносини і взаємодію між етнічними групами та радянською владою, звернути окрему увагу на особливості кадрового питання, культурницької сфери, суспільно-політичних відносин.

Досягнення вказаної мети передбачає розв'язання таких основних дослідницьких завдань:

- проаналізувати реакцію представників національних меншин на приєднання до складу радянської України;
- окремо розкрити заходи радянської влади щодо кожної з етнічних меншин, що проживали на території Північної Буковини;
- розглянути репресивні заходи, спрямовані на ліквідацію проявів національної свідомості;
- розкрити наслідки національної політики, її позитивні та негативні моменти.

Виклад основного матеріалу. 28 червня 1940 року вважається переломним моментом в історії Буковини. Очевидці подій описують, що захоплення Північної Буковини та Хотинщини Радянським Союзом відбулося впродовж кількох днів. Повідомлення про передачу радянській владі території Буковини прийшло лише після 10 години ранку. У цей час в місті розпочався страшний безлад, а населення почало швидко пакувати найнеобхідніше з речей.

Окремі соціальні прошарки та етнічні групи зустрічали Червону армію по-різному. Бідніша частина населення в надії покращити свій матеріальний стан зустрічала Червону армію з ентузіазмом або нейтрально. Приблизно таким же було ставлення з боку бідних представників українського, польського та єврейського етносу. Румуни та заможна частина населення були налякані. Нова влада не викликала довіри у цих людей, оскільки існувала загроза втратити майно. Тому більшість мітингів та зустрічей розгорталися здебільшого в українських селах.

Найчисельнішим етносом були українці. На новоприєднаних територіях радянська влада одразу зайнялася впровадженням політики «українізації» (коренізації), розпочалася кампанія боротьби з неписьменністю. Всього було відкрито 406 шкіл з українською мовою викладання¹⁰. У кадровому питанні, на роботу в державні структури було запрошено 2410 осіб, 1677 з яких становили українці¹¹.

Все відбувалося за давно відпрацьованим радянським сценарієм. Політика українізації носила суперечливий характер, адже одночасно проходив процес русифікації. Освічена частина українців сприймала радянську владу вороже, тому більшість керівників та провідних спеціалістів були приїжджими, а отже й російськомовними. Наприклад, з 20 кандидатів на посаду керівників відділів у облвиконком лише 2 були українцями¹².

Радянська влада здійснювала тотальний контроль за національно-культурними товариствами та національною пресою. Зокрема, був закритий Український народний дім.

Румунське населення сприйняло прихід радянської влади вкрай вороже, оскільки відчувало загрозу втратити майно та бути репресованим. Значна частина румуномовного населення покинула територію разом із румунськими військами, а частина залишилася.

Усі румунські партії, за радянськими мірками, вважалися «контрреволюційними», а тому підлягали обмеженню та ліквідації. Зокрема, радянське керівництво оголошувало соціально небезпечними елементами всіх колишніх румунських службовців. Дехто з представників румунської національності, колишні члени румунських партій залишилися на керівних посадах, проте радянська влада ретельно відстежувала їх і швидко ізолювала. Неодноразово траплялися випадки, коли керівні посади посідали ті, хто за румунської влади був сільським головою, жандармом, належав до румунських партій. Наприклад, у Новоселицькому районі 11 голів рад із 31 належали до партії «цареністів». У 2-й НСШ Новоселиці директором школи працював Крутачук, який при румунській владі був організатором військової підготовки, активним учасником парадів і мітингів, виступав з антирадянськими промовами.

У Герцаївському районі головами сільради ставали або церковні старости, або жандарми в минулому. Наведені факти свідчать про те, що радянська влада не могла простежити повністю за добром місцевих кадрів, а отже, часто керівні посади здобували люди, яких в радянському суспільстві вважали «класово-ворожими елементами»¹³. Також румунська влада залишила на території Герцаївського району багато своїх агентів, які проводили агітацію, часом інтенсивніше, ніж радянська влада. Це було пов'язано з тим, що відчувався брак кадрів зі знанням румунської мови, які могли б належно проводити агітацію у південних регіонах краю¹⁴. Радянська влада проводила тотальну дерумунізацію: румунські школи ліквідувалися, а університет реорганізовано на державний український. Задля забезпечення активної пропаганди серед румунського населення, нова влада розпочала видавати газету «Адеверул Більшовик», яка була органом обкому і міськкому КП(б)У. Видавалася вона поганою румунською мовою, з помилками. На думку місцевої влади, ця газета не відповідала зразковому способу радянської пропаганди¹⁵.

Багато етнічних румунів подавали заяви до виконкомів з проханням дозволити їм виїзд до Румунії для возз'єднання з сім'ями або як службовцям румунської армії чи державних установ. Перші декілька місяців після приєднання такі заяви приймали і задовольняли, а згодом цю роботу з ними було припинено, хоча залишалось ще понад 1000 заяв. Місцеві органи не знали, що робити з цими людьми¹⁶. Лише 2 лютого 1941 р. до Чернівців надійшла вказівка наркома внутрішніх справ СРСР Л.П. Берії, якою він дозволяв виїзд особам, родичі яких дійсно проживали за кордоном, за умови, що на них немає підозр в антирадянській діяльності¹⁷. В результаті місцеве населення вимагало прийняти їхні заяви на виїзд до сусідньої країни, погрожуючи самовільно перейти кордон, проте радянське керівництво застосовувало проти них каральні заходи. У повідомленні начальника УНКДБ в Чернівецькій області капітана ДБ Трубникова наркому ДБ УРСР ст. майору ДБ Мешику було зазначено, що в Чернівецькій області мешкало 926 румунських роз'єднаних сімей (1971 особа)¹⁸.

Яскравим епізодом нелегального переходу кордону стала подія в ніч з 16 на 17 листопада 1940 року, коли група членів організації «Залізна гвардія», до якої увійшли Дмитро Ткачук, Андрій Цуркан, Андрій Сопрович та інші, проводила в районі села Остриця нелегальний перехід групи селян, переважно заможних вихідців із сіл Остриця, Магала, Бояни, Маморниця, через румунський кордон¹⁹. Один із затриманих учасників повідомив, що підготовка до нелегального переходу тривала впродовж 5-7 днів. Організатори ходили по селах і агітували мешканців зазначених сіл іти в Румунію, спекуючи фактами відсутності товарів першої необхідності в крамницях і тим, що «мовляв, у вас заберуть землю, будете платити тяжкі податки, вас заставлять вивчати українську мову з тим, щоб молодь призивного віку забрати в Червону Армію», а в Румунії обіцяли «влаштувати задовільний матеріально-побутовий стан»²⁰. Перехід відбувався в районі села Маморниця. З собою у А. Сопровича, М. Сопровича, В. Ткачука та інших були 2 гвинтівки, 8 обрізів і велика кількість бойових патронів, внаслідок чого при переході кордону сталося збройне протистояння на прикордонній вахті²¹.

Не можна не згадати масовий перехід мешканців кількох румунських сіл 1 квітня 1941 року в урочищі Варниця біля с. Біла Криниця, де радянська влада відкрила кулеметний вогонь по мирних громадянах. До сьогодні ведуться дискусії про точну кількість жертв цієї трагедії²².

Єврейське населення сприймало становлення нової влади двобічно: частина комуністично налаштованих буковинських євреїв зустрічала радянську владу радісно і відкрито, а інша частина – ті, які не сприймали комуністичної ідеології, досить вороже. Здебільшого це були великі землевласники, власники магазинів, які в силу своєї обізнаності прагнули якнайшвидше продати свою власність.

Велика частина представників єврейської національності надала підтримку у питаннях формування кадрового апарату. Причиною стало те, що більшість із них мали відповідну освіту: середню, незакінчену вищу або вищу, тому ці кандидатури особливо цінувалися. Проте варто пам'ятати й про те, що у той час високо цінувалося ставлення до радянської влади, соціальне становище та знання іноземних мов.

Оскільки єврейська спільнота була однією з найчисельніших, то було організовано 12 шкіл, викладання яких велося на івриті²³. Крім того, на початку 1941 року почав функціонувати Державний єврейський театр²⁴.

Варто зазначити, що з приходом радянської влади були й релігійні переслідування. Хоча нова влада не закривала синагоги, але й не підтримувала їхньої діяльності. Відомий епізод, коли вийшла заборона про надання в оренду приміщення синагоги для дитячої екскурсійної станції з причин адміністративного порядку, а не релігійних почуттів²⁵.

Приватною торгівлею здебільшого займалися євреї. Так, із загальної кількості 4573 торговельних підприємств, зареєстрованих радянськими органами в 1940 р., було націоналізовано 804 виробництва або ж 17,5% від їхньої загальної кількості²⁶. Більшістю націоналізованих підприємств володіли представники єврейської національності. Траплялися випадки, що власники підприємств вказували доходи набагато менші, ніж було насправді, щоб останні не потрапили під процес націоналізації. Крім того, зібрано безліч скарг щодо децентралізації приміщень та помешкань, частина з пропозицій яких була ухвалена, а частина відхилена.

Євреї теж були помічені в спробах нелегального перетину кордону в обидва боки. Так, в останні дні грудня 1940 р. на території області спостерігався наплив біженців, більшість з яких були єврейської національності. Зі слів самих біженців, причиною стали гоніння в Румунії на євреїв: терор, погроми, звільнення з роботи тощо. Радянське керівництво заявило, що румуни свідомо видають фальшиві документи з вказанням місця народження Бессарабія або Північна Буковина, знаючи, що громадяни можуть бути допущені на територію УРСР лише за цієї умови²⁷.

Постановою Раднаркому УРСР від 13 серпня 1940 р. університет було реорганізовано з румунського на державний, навчання розпочалося 1 жовтня на 6 факультетах. За національним складом 60% абітурієнтів були євреями, 25% – українцями, а решта – поляками, чехами, яких було буквально одиниці²⁸. Цей факт може свідчити про загальну освіченість єврейського населення.

Разом з тим всі єврейські організації були ліквідовані, закрито Єврейський народний дім. Багато представників були репресовані радянською владою. Станом на червень 1941 року всього було репресовано 3800 осіб єврейської національності²⁹.

Після приєднання до Радянської України територій Північної Буковини та Хотинщини чи не одразу постає питання щодо статусу буковинських та бессарабських німців. Станом на кінець червня 1940 року на цій території проживало близько 100 тисяч етнічних німців. Частина тих, хто боявся репресій з боку радянської влади, одразу покинули територію Північної Буковини, а основна маса німців була об'єднана в німецьку громаду, яка чи не єдина продовжувала свою діяльність. Крім того, діяло Німецьке консульство.

23 липня 1940 року Німеччина розпочинає з СРСР переговори, які тривали упродовж липня-серпня і врешті завершилися підписанням 5 вересня угоди «Про евакуацію осіб німецької національності з території Бессарабії та Північної Буковини на територію Німеччини», а також ще двох документів, які стосуються цього питання. Цими актами визначалися терміни, порядок, правила та організація переселення німців, кількісний і якісний склад німецької та радянської груп, що забезпечувало проведення акції, здійснено поділ на евакуаційні райони тощо³⁰. Процесом переселення німців займалася Німецька народна спілка. Умовою для евакуації стало засвідчення офіційного документа із зазначенням німецької національності або ж достатньо було зробити усну та письмову заяву. Німецьке населення розпочало пошук документів, які засвідчували їхнє

походження. Водночас представники інших національностей, рятуючись від радянського режиму, вирішили скористатися цією ситуацією. Дехто підроблював документи, дехто вдавався до практики фіктивних шлюбів. Станом на середину листопада 1940 року з території Північної Буковини було евакуйовано близько 44577 осіб³¹. Крім того, за даними історика Аркадія Жуковського, разом з німцями Буковину покинули близько 4 тисяч українців³². Німецьке нерухоме майно було або націоналізоване, або ж оцінене якнайдешевше.

Задля сприяння національної політики, радянська влада в 11 школах запровадила викладання предметів німецькою мовою³³. Крім того, представники німецької національності обиралися до місцевих органів влади, депутатами різних рівнів, були педагогами, функціонерами та ін.³⁴. Проте радянська влада націоналізувала близько 346 будинків та 25 підприємств, власниками яких були німці³⁵.

Польське населення неоднозначно сприйняло новоспечену владу, адже радянська влада проводила свою політику, спираючись на класові принципи. Внаслідок цього частина поляків опинилися в числі репресованих. Крім того, було ліквідовано Польський народний дім, закрито польські національні організації, польська преса перестала друкуватися. Яскравим епізодом було звинувачення 10 громадян польської національності в приналежності до націоналістичної організації «Wolna Polska» з центром у Бухаресті та шпигунстві на користь Румунії. Двох членів організації – Я. Ковальського та З.Р. Хашинського 21 квітня 1941 року розстріляли, а інших засудили до ув'язнення у трудових таборах НКВС³⁶. Однак пізніше з'ясувалося, що насправді ця організація була створена восени 1939 року для допомоги полякам, що рятувалися від німецької окупації³⁷.

Варто наголосити на тому, що радянська влада дозволила спілкування національних меншин краю на рідній мові у місцях їх компактного проживання. Крім того, було надано дозвіл на навчання рідною мовою, в результаті впродовж 1940-1941 рр. на території Чернівецької області функціонували дві польські школи³⁸.

Внаслідок політики радянської влади, частина поляків відступала разом із румунськими військами і опинилася у статусі біженців у Румунії, а інша жила в радянському суспільстві з постійним страхом бути репресованими. Також відомі епізоди організованого переходу кордону поляками восени 1940 року, в результаті яких їхні родичі підлягали репресіям³⁹.

Висновки. Події 28 червня 1940 року викликали масове біженство мешканців різних національностей з розглядуваних територій. Частина тих, хто залишилися, звикали до тамтешніх реалій та нюансів політики радянської влади. Оскільки радянська влада проводила політику, зорієнтовану на класову приналежність, українська мова стала державною, а румунська, єврейська, польська та німецька мови не ліквідовувались. Одночасно проводилася політика русифікації. Водночас органи радянської влади сприяли утворенню та розвитку національних шкіл. Проте суворо заборонялася будь-яка громадсько-політична діяльність організацій, ліквідовувалися газети національних меншин, відбувалися репресії «класово-ворожих елементів».

Інтеграція й асиміляція буковинських українців у радянську систему з їхньою відмінною політичною, культурною та релігійною спадщиною виявилася, всупереч волі режиму, процесом двобічним. У той час, коли буковинські українці піддавалися систематичній комунізації, радянські українці відкривали ідеали й цінності своїх західних співвітчизників. Тим самим надмірна радянська коригувала систему цінностей та сподівань і внаслідок цього вплинула на характер відносин населення Північної Буковини з режимом більшовиків, розставляючи свої пріоритети в реалізації інтересів різних його категорій. Серед населення краю змінювалися настрої – усвідомлюючи неможливість повернення попередніх порядків, більшість людей намагалися пристосуватися до нових.

Ставлення радянської влади до румунської спільноти було негативним. Будь-який позитивний прояв у бік румунської влади сприймався як «антирадянська фашистська агітація»⁴⁰. Репресії представників румунської національності до червня 1941 року набували великих масштабів, а в суспільно-політичному житті відбувалася тотальна дерумунізація: національно-культурні товариства, організації та школи з румунською мовою викладання ліквідовувалися.

Єврейська спільнота на території Чернівецької області була цілком лояльна до нової влади і не становила загрози останній. Варто наголосити, що незважаючи на масові репресії з боку радянської

влади, новостворена влада мала підтримку переважною більшістю середнього і бідного єврейства, яким імпонувала комуністична ідеологія.

Внаслідок домовленостей між радянською та німецькою владою було організовано масове переселення буковинських німців на територію Німеччини. Водночас їм було дозволено ряд привілеїв, зокрема – збережені німецькі організації, відкриті школи з німецькою мовою викладання, агітація, спрямована на виїзд з території СРСР. Проте, зрештою, буковинські німці стали жертвами політики радянської влади, яка перетворила цю акцію у засіб етнічної чистки новоприєднаних територій.

Буковинські поляки не зазнавали масових утисків з боку радянської влади. Як зазначає В. Холодницький, це пов'язано з тим, що, по-перше, буковинські поляки не чинили серйозного опору встановленню влади останньої, а по-друге, територія Північної Буковини ніколи не була у складі Російської імперії, і разом з тим, населення не мало жодних провин перед новою владою. Таким чином, буковинські поляки, завдяки своїй діяльності, зуміли зберегти свої національні інтереси в межах радянської влади.

Однією з проблем впровадження національної політики було неврахування специфіки території. Радянська влада втілювала в життя єдиний загальнорадянський сценарій, тим самим не зауважувала місцеві традиції та звичаї.

¹ Ю. Бадах, *Приєднання Бессарабії та Північної Буковини до СРСР (до 70-річчя)* [Accession of Bessarabia and Northern Bukovina to the USSR (to the 70th anniversary)], in «Вісник КНЕУ», 2010, Вип. 3, с. 92-99.

² Ю. Левіна, *Структурно-організаційне оформлення органів інформаційного впливу радянської влади в Чернівецькій області 1940-1941 рр.* [Structural and organizational design of the informational influence of the Soviet authorities in the Chernivtsi region in 1940-1941], in «Питання історії України: Збірник наукових праць», 2012, Т. 15, Чернівці, с. 170-175.

³ І. Мусієнко, *Політичні репресії комуністичного режиму на Північній Буковині й Хотинщині в 40-50-х рр. ХХ ст.* [Political repressions of the communist regime in Northern Bukovina and Khotyn region in the 40-50s of the XX century], автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України», Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, Чернівці, 2005, 20 с.

⁴ І. Фосгій, *Північна Буковина і Хотинщина у Другій світовій війні 1939-1945 рр.* [Northern Bukovina and Khotyn region in the Second World War 1939-1945], in «Книга Пам'яті України», 2004, Чернівці, 368 с.

⁵ В. Холодницький, *З історії діяльності буковинських поляків під час Другої світової війни* [From the history of Bukovinian Poles during the Second World War], in «Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Вип. 96-97. Історія», Чернівці, Рута, 2000, с. 201-210.

⁶ В. Холодницький, *З історії переселення буковинських німців у 1940-1941 рр.* [From the history of the resettlement of Bukovinian Germans in 1940-1941.], in «Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Вип. 73-74. Історія.», Чернівці, ЧДУ, 2000, с.154 - 167.

⁷ В. Холодницький, *До питання про становище євреїв Північної Буковини та Північної Бессарабії напередодні та в початковий період Другої світової війни* [On the situation of the Jews of Northern Bukovina and Northern Bessarabia on the eve and in the initial period of the Second World War], in «Науковий вісник Чернівецького університету. Збірник наукових праць. Вип.173-174. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини», Чернівці, Рута, 2003, с. 127.

⁸ В. Ботушанський, С. Гакман, Ю. Макар, *Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (з давніх часів до середини ХХ ст.)* [Кол. Моногр] [Bukovina in the context of European international relations (from ancient times to the middle of the twentieth century)], Чернівці, Рута, 2005, 744 с.

⁹ Буковина: історичний нарис [Bukovina: a historical essay], Чернівці, Зелена Буковина, 1998, 416 с.

¹⁰ Державний архів Чернівецької області (далі –ДАЧО), ф. П-1 Чернівецький обком КПУ, оп.1, *спр.* 39, арк. 5.

¹¹ Радянська Буковина 1940-1945. Документи та матеріали [Soviet Bukovina 1940-1945. Documents and materials], Київ, 1967, с. 114-115.

¹² ДАЧО, ф. Р-3 Виконавчий комітет Чернівецької обласної Ради депутатів трудящих, оп.1, *спр.* 36 *Заявление граждан о приеме их на работу в облисполком и уведомление кадров*, арк. 39.

- ¹³ ДАЧО, ф.П-1 Чернівецький обком КПУ, оп.1, *спр. 5 Протокол №1-5 засіданий бюро обкома КП(б) України*, арк. 66.
- ¹⁴ ДАЧО, ф. П-1 Чернівецький обком КПУ, оп.1, *спр. 7 Матеріали к протоколам № 3,4,6,8,11,12,14 засіданий бюро обкома КП(б) України*, арк. 6
- ¹⁵ ДАЧО, ф. П-1 Чернівецький обком КПУ, оп.1, *спр. 5 Протокол №1-5 засіданий бюро обкома КП(б) України*, арк. 11.
- ¹⁶ ДАЧО, ф.П-1 Чернівецький обком КПУ, ф.П-1, *спр.22 Докладные записки Центральному Комитету КП(б)Украины о работе по размещению беженцев из Румынии и о случаях перехода границы жителями области*, арк. 2 - 3.
- ¹⁷ ДАЧО, ф.П-1 Чернівецький обком КПУ, оп.1, *спр.22 Докладные записки Центральному Комитету КП(б)Украины о работе по размещению беженцев из Румынии и о случаях перехода границы жителями области*, арк. 2 - 3.
- ¹⁸ ДАЧО, ф.П-1 Чернівецький обком КПУ, оп.1, *спр. 6 Протокол № 6-15 засіданий бюро обкома КП(б) України*, арк. 13.
- ¹⁹ ДАЧО, ф.1 Чернівецький обком КПУ, оп.1, *спр.3 Постановление бюро Обкома КП(б)У «О фактах эмиграционного настроения румынского населения в некоторых селах пограничных районов»*, арк. 32
- ²⁰ ДАЧО, ф.П-1 Чернівецький обком КПУ, оп.1, *спр.10 Протокол и стенограма зборів партійного активу обласної парторганізації*, арк. 31.
- ²¹ ДАЧО, ф.П-1 Чернівецький обком КПУ, оп.1, *спр.22 Докладные записки Центральному Комитету КП(б) Украины о работе по размещению беженцев из Румынии и о случаях перехода границы жителями области*, арк. 5.
- ²² М.Рубанець, *Білокриницька Голгофа* [Belokrynitska Golgotha], in «Людина й світ», 1991, №10, с. 4.
- ²³ ДАЧО, ф. П-1 Чернівецький обком КПУ, оп.1, *спр. 39*, арк. 5.
- ²⁴ С.Фельдштейн, *Блискуча перемога* [Brilliant victory], in «Радянська Буковина», 1941, №2 (158), 3 січня, с. 2.
- ²⁵ ДАЧО, ф. Р-72, оп.1, *спр. 12*, арк. 81.
- ²⁶ В. Холодницький, *До питання про становище євреїв Північної Буковини та Північної Бессарабії напередодні та в початковий період Другої світової війни* [On the situation of the Jews of Northern Bukovina and Northern Bessarabia on the eve and in the initial period of the Second World War], in «Науковий вісник Чернівецького університету. Збірник наукових праць. Вип.173-174. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини», Чернівці, Рута, 2003, с. 127.
- ²⁷ ДАЧО, ф.П-1 Чернівецький обком КПУ, оп.1, *спр.22 Докладные записки Центральному Комитету КП(б) Украины о работе по размещению беженцев из Румынии и о случаях перехода границы жителями области*, арк. 6.
- ²⁸ ДАЧО, ф.П-1 Чернівецький обком КПУ, оп.1, *спр.7 Матеріали к протоколам № 3,4,6,8,11,12,14 засіданий бюро обкома КП(б) України*, арк. 15.
- ²⁹ В. Холодницький, *До питання про становище євреїв Північної Буковини та Північної Бессарабії напередодні та в початковий період Другої світової війни* [On the situation of the Jews of Northern Bukovina and Northern Bessarabia on the eve and in the initial period of the Second World War], in «Науковий вісник Чернівецького університету. Збірник наукових праць. Вип.173-174. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини», Чернівці, Рута, 2003, с. 127.
- ³⁰ С. Осачук, В. Заполовський, В. Холодницький, *«Додому в Райх!» Переселення німців з Північної Буковини 1940 року: (матеріали, свідчення, док.)* [«Home to the Reich!» Resettlement of Germans from Northern Bukovina in 1940 (materials, evidence, doc.)], Н.д. центр буковиназнав. при Чернів. нац. ун-ті ім. Ю. Федьковича, Чернівці, Золоті литаври, 2004, с. 36.
- ³¹ С. Осачук, В. Заполовський, В. Холодницький, *«Додому в Райх!» Переселення німців з Північної Буковини 1940 року: (матеріали, свідчення, док.)*, [«Home to the Reich!» Resettlement of Germans from Northern Bukovina in 1940 (materials, evidence, doc.)], Н.д. центр буковиназнав. при Чернів. нац. ун-ті ім. Ю. Федьковича, Чернівці, Золоті литаври, 2004, с. 39.
- ³² А. Жуковський, *Історія Буковини* [History of Bukovina], Чернівці, Час, 1993, Ч.2, с. 179.
- ³³ ДАЧО, ф. П-1 Чернівецький обком КПУ, оп.1, *спр. 39*, арк. 5.
- ³⁴ ДАЧО, ф. Р-3 Виконавчий комітет Чернівецької обласної Ради депутатів трудящих, оп.1, *спр. 63 Бухгалтерские документы кассового порядка*, арк. 152.
- ³⁵ С. Осачук, В. Заполовський, В. Холодницький, *«Додому в Райх!» Переселення німців з Північної Буковини 1940 року: (матеріали, свідчення, док.)* [«Home to the Reich!» Resettlement of Germans from Northern

Bukovina in 1940 (materials, evidence, doc.), Н.д. центр буковинознав. при Чернів. нац. ун-ті ім. Ю. Федьковича, Чернівці, Золоті литаври, 2004, с.35.

³⁶ Державний архів Служби безпеки України, П-6879 *Архівно-слідча справа Я. П. Ковальського та інших у 4-х томах*, Т.4, 255 арк.

³⁷ І. Мусянко, *Етнічний склад репресованих на Північній Буковині в 40-50-х рр. ХХ ст.* [Ethnic composition of the repressed in Northern Bukovina in the 40-50's of the twentieth century], in «Матеріали до української етнології», № 6 (9), 2007, с. 103- 109.

³⁸ ДАЧО, ф. П-1 Чернівецький обком КПУ, оп.1, спр. 39, арк. 5.

³⁹ В. Холодницький, *З історії діяльності буковинських поляків під час Другої світової війни* [From the history of Bukovinian Poles during the Second World War], in «Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць Вип. 96-97. Історія», Чернівці, Рута, 2000, с. 204.

⁴⁰ І. Мусянко, *Політичні репресії на Північній Буковині та Хотинщині у 1940-1941 рр.* [Political repression in Northern Bukovina and Khotyn region in 1940-1941.], in «Реабілітовані історією у 27 томах», Чернівці, 2010, с. 10.

References

1. І. Badakh, *Pryiednannia Bessarabii ta Pivnichnoi Bukovyny do SRSR (do 70-richchia)* [Accession of Bessarabia and Northern Bukovina to the USSR (to the 70th anniversary)], in «Visnyk KNEU», 2010, Vyp. 3, s. 92-99.
2. V. Botushanskyi, S. Hakman, Yu. Makar, *Bukovyna v konteksti yevropeiskykh mizhnarodnykh vidnosyn (z davnykh chasiv do seredy XX st.)* [Kol. Monohr] [Bukovyna in the context of European international relations (from ancient times to the middle of the twentieth century)], Chernivtsi, Ruta, 2005, 744 s.
3. *Bukovyna: istorychnyi narys* [Bukovyna: a historical essay], Chernivtsi, Zelena Bukovyna, 1998, 416 s.
4. A. Zhukovskiy, *Istoriia Bukovyny* [History of Bukovina], Chernivtsi: Chas, 1993, Ch.2, 224 s.
5. І. Levina, *Strukturno-orhanizatsiine oformlennia orhaniv informatsiinoho vplyvu radianskoï vlady v Chernivetskii oblasti 1940-1941 rr.* [Structural and organizational design of the informational influence of the Soviet authorities in the Chernivtsi region in 1940-1941], in «Pytannia istorii Ukrainy: Zbirnyk naukovykh prats», 2012., T. 15, Chernivtsi, s. 170-175.
6. І. Musiienko, *Etnichni sklad represovanykh na Pivnichnii Bukovyni v 40-50- kh rr. XX st.* [Ethnic composition of the repressed in Northern Bukovina in the 40-50s of the twentieth century], in «Materialy do ukraïnskoi etnolohii», № 6 (9), 2007, s. 103- 109.
7. І. Musiienko, *Politychni represii komunistychnoho rezhymu na Pivnichnii Bukovyni y Khotynshchyni v 40-50-kh rr. XX st.* [Political repressions of the communist regime in Northern Bukovina and Khotyn region in the 40-50s of the XX century], avtoref. dys. na zbuttia nauk. stupenia kand. ist. nauk:spets. : 07.00.01 «Istoriia Ukrainy»; Chernivetskyi natsionalnyi universytet imeni Yurii Fedkoviycha, Chernivtsi, 2005, 20 s.
8. S. Osachuk, V.Zapolovskiy, V.Kholodnytskyi *Dodomu v Raikh! Pereselennia nimtsiv z Pivnichnoi Bukovyny 1940 roku : (materialy, svidchennia, dok.)* [«Home to the Reich!». Resettlement of Germans from Northern Bukovina in 1940 (materials, evidence, doc.)], N.d. tseñtr bukovynoznav. pry Cherniv. nats. un-ti im. Yu. Fedkoviycha, Chernivtsi, Zoloti lytavry, 2004, 130 s.
9. *Radianska Bukovyna 1940-1945. Dokumenty ta materialy* [Soviet Bukovina 1940-1945. Documents and materials], Kyiv, 1967, 400 s.
10. M. Rubanets, *Bilokrynytska Holhofa* [Belokrynytska Golgotha], in «Liudyna y svit», 1991, №10, s. 4-13.
11. S. Feldshtein, *Blyskucha peremoha* [Brilliant victory], in «Radianska Bukovyna», 1941, №2 (158), 3 sichnia, s. 2.
12. І. Fostii, *Pivnichna Bukovyna i Khotynshchyna u Druhii svitovii viini 1939-1945 rr.* [Northern Bukovina and Khotyn region in the Second World War 1939-1945], in «Knyha Pamiati Ukrainy», 2004, Chernivtsi, 368 s.
13. V. Kholodnytskyi, *Z istorii diialnosti bukovynskykh poliakiv pid chas Druhoi svitovoi viiny* [From the history of Bukovinian Poles during the Second World War], in «Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu: Zbirnyk naukovykh prats, Vyp. 96-97 «Istoriia», Chernivtsi, Ruta, 2000, s. 201-210.
14. V. Kholodnytskyi, *Z istorii pereselennia bukovynskykh nimtsiv u 1940-1941 rr.* [From the history of the resettlement of Bukovinian Germans in 1940-1941.], in «Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu: Zbirnyk naukovykh prats. Vyp. 73-74, Istoriia.», Chernivtsi, ChDU, 2000, s. 154- 167.
15. V. Kholodnytskyi, *Do pytannia pro stanovyshe yevreiv Pivnichnoi Bukovyny ta Pivnichnoi Bessarabii naperedodni ta v pochatkovyi period Druhoi svitovoi viiny* [On the situation of the Jews of Northern Bukovina and Northern Bessarabia on the eve and in the initial period of the Second World War], in «Naukovyi visnyk

Chernivetskooho universytetu. Zbirnyk naukovykh prats. Vyp.173-174, Istoriia. Politychni nauky. Mizhnarodni vidnosyny», Chernivtsi, Ruta, 2003, s. 121-130.

16. Derzhavnyi arkhiv Chernivetskoï oblasti (dali – DACHO), f. P-1 Chernivetskyi obkom KPU, op.1, spr. 39, 124 ark.
17. DACHO, f. R-3 Vykonavchyi komitet Chernivetskoï oblasnoi Rady deputativ trudiashchykh, op.1, spr. 63 Bukhhalterskye dokumenty kassovoho poriadka, 160 ark.
18. DACHO, f. R-3 Vykonavchyi komitet Chernivetskoï oblasnoi Rady deputativ trudiashchykh, op.1, spr. 36 Zaiavlenye hrazhdan o pryeme ykh na robotu v oblyspolkom y uvedomlenye kadrov, 81 ark.
19. DACHO, f.P-1 Chernivetskyi obkom KPU, op.1., spr. 5 Protokol №1-5 zasedanyi biuro obkoma KP(b) Ukrainy, 400 ark.
20. DACHO, f.P-1 Chernivetskyi obkom KPU, f.P-1, spr.22 Dokladnye zapiski Tsentralnomu Komitetu KP(b) Ukrainy o rabote po razmeshcheniyu bezhentsev iz Rumyniïy i o sluchaiakh perekhoda hranitsy zhiteliami oblasti, 6 ark.
21. DACHO, f.P-1 Chernivetskyi obkom KPU, op.1, spr. 6 Protokol № 6-15 zasedanyi biuro obkoma KP(b) Ukrainy, 187 ark.
22. DACHO, f.1 Chernivetskyi obkom KPU, op.1, spr.3 Postanovlenye biuro Obkoma KP(b)U «O faktakh emyhratsyonnoho nastroyeniya rumynskoho naseleniia v nekotorykh selakh pohranychnykh raionov», 80 ark.
23. DACHO, f.P-1 Chernivetskyi obkom KPU, op.1, spr.10 Protokol y stenohrama zboriv partiinoho aktyvu oblasnoi partorhanizatsii, 148 ark.
24. DACHO, f. R-72, op.1, spr. 12, 232 ark.
25. DACHO, f.P-1 Chernivetskyi obkom KPU, op.1, spr.7 Materyaly k protokolam № 3,4,6,8,11,12,14 zasedanyi biuro obkoma KP(b) Ukrainy, 111 ark.
26. Derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy., P6879 Arkhivno-slidcha sprava Ya.P. Kovalskoho ta inshykh U 4-kh t., T.4., 255 ark.

Науковий вісник Чернівецького університету імені
Юрія Федьковича: Історія. – № 1. – 2021. – С. 99–109
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. – № 1. – 2021. – pp. 99–109
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2021.53.99-109>
hj.chnu.edu.ua

УДК94:314.117(477-25)«1941/1944»

© Олександр Бабіч* (Чернівці)

ЗМІНИ У ЧИСЕЛЬНОСТІ НАСЕЛЕННЯ ОДЕСИ У ПЕРІОД ОКУПАЦІЇ 1941-1944 рр.

Дослідження динаміки населення, його структури, чисельності, життєдіяльності міста Одеси, столиці окупованого й адміністрованого Румунією губернаторства «Трансністрія», міста зі специфічними умовами життя, національним складом, унікальним історичним досвідом, дає великий простір для наукового пошуку. Актуальним комплексний та точний аналіз міграцій та втрат населення міста Одеси в різні періоди Другої Світової війни. Адже саме цей аспект являє собою одну із найважливіших складових соціальної історії, акцентує на культурно-антропологічних трансформаціях у суспільстві як наслідок війни. Особливу увагу привертає необхідність використання новітніх методик обрахунку чисельності населення міста на основі ділових документів, статистичних звітів, актів різноманітних комісій, що фіксували втрати та нанесену шкоду. Автор здійснює порівняльний аналіз даних радянських та румунських документів, що дало можливість виявити деякі суперечності. Водночас на основі комплексного вивчення усіх типів документів автор зробив обґрунтовані висновки щодо динаміки чисельності населення Одеси на різних етапах Другої світової війни: у період оборони міста, роки румунсько-німецької окупації та одразу після звільнення Одеси від окупантів.

Ключові слова: Друга Світова війни, Одеса, Трансністрія, Голокост, населення, румунська окупація.

Oleksandr Babich (Chernivtsi)

QUANTITATIVE CHANGES IN POPULATION OF ODESA DURING THE OCCUPATION IN 1941-1944

Abstract. In modern historiography there is no study that would give an adequate and precise picture of demographic changes in Odesa's population during World War II. This study analyses existing monographs, data stored in archives of both soviet and Romanian sides and analyzes them in order to create complete overlook of what quantitative and qualitative changes the population of Odesa went through during the period since 1939 to 1945.

We have found out that during World War II the original Odesa population decreased more than by half. During the Odesa defence operation the main factor of population reduction was emigration to other regions of Soviet Union. During the Romanian occupation most victims were Jews, victims of the Holocaust. When soviet army returned and freed the city, the population suffered losses from the conscription, but in general was growing due to immigration.

As a result, we can state that during World War II, Odesa suffered great losses in population. One of the most important changes was a change of qualitative parameter – after war Jews were making much lesser part of the city's population, which led to major cultural changes in this region in following decades.

The study of population dynamics, its structure, number, vital activity of the city of Odesa, the capital of the Romanian-occupied and administered Governorate «Transnistria», a city with specific living conditions, national composition, unique historical experience, gives great space for scientific research. It is relevant

* аспірант кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

comprehensive and accurate analysis of migration and population losses in Odesa in different periods of World War II. After all, this aspect is one of the most important components of social history, emphasizes the cultural and anthropological transformations in society as a consequence of war. Particular attention is drawn to the need to use the latest methods of calculating the population of the city on the basis of clerical documents, statistical reports, acts of various commissions that recorded losses and damage. The author makes a comparative analysis of the data of Soviet and Romanian documents, which made it possible to identify some contradictions. At the same time, based on a comprehensive study of all types of documents, the author made reasonable conclusions about the population dynamics of Odesa at different stages of World War II: during the defence of the city, the years of Romanian-German occupation and immediately after the liberation of Odesa from the occupiers.

Keywords: World War II, Odesa, Transnistria, Holocaust, population, Romanian occupation.

Постановка наукової проблеми та її значення. Сьогодні у вітчизняній історичній науці не існує жодного дослідження, яке б давало адекватну і точну оцінку змін у демографії Одеси в роки Другої Світової війни. І це при тому, що основні причини зміни складу та кількості населення міста в цей період цілком зрозумілі. Комплексне з'ясування факторів та динаміки змін демографії під впливом бойових дій є актуальним в нашій країні і сьогодні, коли майже такі ж самі фактори безпосередньо впливають на склад населення у східних областях України, де йде війна. Крім того, цікавими стають самі методики підрахунків, враховуючи відсутність документів про окремі категорії та групи населення в тих особливих умовах.

Аналіз останніх досліджень. Єдиним раніше відомим повноцінним дослідженням кількості людських втрат була «Доповідна записка, зведений реєстр і узагальнені дані обласної комісії в Надзвичайну державну комісію про збиток і жертви, заподіяні фашистськими окупантами на території області в період Великої Вітчизняної війни (1941-1944 рр.): відомості про винищення мирного населення, військовополонених і угон радянських громадян в румунське і німецьке рабство»¹. Навіть фундаментальне видання «Одеса у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу»² у 3-х томах наводить кількість вивезених з міста роялів та піаніно, але не дає чіткої інформації про людські втрати. Аналогічна картина спостерігається у масштабній праці «Одеська область у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 гг. Документи та матеріали»³. За радянських часів цінність людського життя була надзвичайно низькою – влада це демонструвала, влаштовуючи голод і репресії. Це проявлялося у діях вищого військового командування під час воєн, коли нестача військових ресурсів та озброєння, низький рівень військової підготовки компенсувалися людською масою. І, нарешті, навіть в недбалому ставленні істориків до людських втрат: кількість загиблих трактувалася джерелами на догоду комуністичній партії, не зважаючи на те, що за кожною цифрою стояла чиясь особиста трагедія. Тож у дослідженнях радянських авторів Єгорова В.Ф., Зотова Н.И., Куварзина А. концентрувалася увага на кількості загиблих під час оборони міста бійців РСЧА та ВМФ⁴ та загиблих учасниках підпільного та партизанського руху. Радянську історіографію в цьому контексті варто розглядати як заангажований, заідеологізований і заполітизований погляд на румунську окупацію. Водночас можемо зауважити діаметрально протилежне й гіперболізоване позитивне ставлення до радянського руху опору, партизан та підпільників. Досліджуючи ставлення до окупаційної влади, поведінку населення в умовах «ворожого правління», радянські автори намагалися ця явища глибоко не препарувати, щоб не торкатися «слизької» теми колаборації, взаємодії населення з ворогом. Тим не менше, відзначимо комплексну працю І. Левіта «Участь фашистської Румунії в агресії проти СРСР. Витоки, плани, реалізація (1.IX.1939 – 19.XI.1942)»⁵.

За часів незалежності України та в останні роки з'явилася низка досліджень, в яких у першу чергу піднімалося питання Голокосту та підрахунку жертв серед єврейського населення міста. Зокрема у роботах Щетнікова В.⁶, Козленка П.⁷, Сушона Л.⁸, Верховського Я.⁹ з різних ракурсів розглядаються причини і наслідки цієї катастрофи в південному регіоні. Ґрунтовне дослідження проблеми встановлення та функціонування румунської окупаційної системи здійснено одеськими істориками. Зокрема, Михайлуца М.¹⁰ вивчає релігійну політику та церковне життя, Вінчковський Т. й Нікульчі І.¹¹ - український рух опору на окупованих землях та ін.

Значний внесок в осучаснення наукових підходів, методології дослідження, бачення минулого українських земель років Другої світової війни й історії окупаційного періоду здійснено колективом

авторів Інституту історії НАН України та низкою регіональних дослідників, що стало проривом в сучасній українській історіографії – фундаментальна праця «Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття» (2010). У першому томі цього видання темі окупаційного режиму в Трансністрії, і в Одесі зокрема, присвячено окремий розділ.

До важливих робіт зарубіжної історіографії останніх років, що були присвячені темі румунської окупації, віднесемо наукову збірку «Одесса. Жизнь в оккупации. 1941-1944»¹² з серії «Історія колабораціонізму». Вагомий внесок у дослідження руху спротиву на українських землях здійснив російський дослідник Гогун О.¹³ Значний пласт румуномовних джерел із центральних архівів Румунії запропоновано в роботах сучасних румунських дослідників Акіма В., Петку А.-Н., Єнаке Дж., Ністора І., Трашки О. та молдавських Морару А., Петренку А., Соловей Р. та інших.

Проте в сучасній історичній науці бракує комплексних досліджень, які б розглядали динаміку демографічних змін у Одесі упродовж 1941-1944 рр., об'єктивні та суб'єктивні фактори впливу, кореляцію з потребами та чинниками румунської окупаційної системи. Тож саме таким чином поставлене наукове питання стимулює науковий пошук і посилює обґрунтування актуальності запропонованої теми. Суха мова цифр допомагає зрозуміти, який вплив на чисельний склад населення міста Одеси мали війна та окупація. При цьому вкрай важливо зауважити давно назрілу необхідність уточнити деякі існуючі попередні статистичні дані з огляду на відкриття цілої низки архівних фондів, та переглянути устояні концепції щодо функціонування окупаційних органів управління в Трансністрії.

Мета статті полягає у здійсненні комплексного аналізу динаміки чисельного складу населення окупованої Одеси шляхом на основі масиву архівних документів, теоретичних напрацювань науковців та здобутків сучасної історіографії.

Виклад основного матеріалу. Для максимальної точності варто розпочати дослідження з дати початку німецько-радянської війни. Це сприятиме розумінню всіх міграційних та демографічних процесів, що відбулися в Одесі з липня 1941 по літо 1944 рр. Важливо також зазначити, що тоді місто мало інший адміністративно-територіальний устрій. Влітку 1941 воно складалося з Кагановіцького, Ворошилівського, Іллічівського, Водно-Транспортного та Приміського районів та мало інше розмежування.

Згідно з даними Всесоюзного перепису населення 1939 року, в Одесі проживало більше 604 000 осіб. Після цього аж до 22.06.1941 р. інших переписів не було, тому пропонуємо вважати це число відправною точкою нашого дослідження. Тим більш що на ці дані посилається Б. П. Давиденко у своїх «Спогадах Голови одеського міськвиконкому про оборону міста»: саме це число фігурувало на першому екстреному воєнному зібранні обкому. Цю інформацію він коментує наступним чином: «На початок війни було 650.000, не враховуючи частин гарнізону. Коли почалась оборона, у нас було приблизно 750.000. Тисяч 80-100 до нас прийшло з Молдавської області, Ізмаїльської і Західної України, а також з північних районів нашої області»¹⁴. Таким чином, від початку війни населення міста на деякий час навіть збільшилося.

Далі від нього ж декілька слів вже стосовно евакуації: «Розпочали ми евакуацію після 22 липня, тобто після першого масованого нальоту ворожої авіації на місто Одеса. Населення евакуювалося і пішки, і машинами, і залізницями, і пароплавами. Офіційно евакуацію було оголошено 8 липня. Спочатку населення не бажало евакуюватись, і евакуація відбувалася надзвичайно погано. Як я пам'ятаю, першу партію евакуйованих відправили спеціальними ешелонами 10 липня... Залізничне сполучення поступово переривалося, а остаточно Одеса буда відрізана 8 серпня»¹⁵.

У книзі Я.Верховського та В.Тирмос підрахунок наявного населення здійснений таким чином: була взята кількість карток на хліб, виданих населенню на 01.09.1941р., і додана кількість людей, евакуйованих до цієї дати. «25 серпня 1941 року населенню було видано 360 тисяч карток на хліб. З іншого боку, згідно з проведеними рахунками, до 1 вересня 1941 року з Одеси було евакуйовано близько 240 тисяч людей. 360 та 240 тисяч, доповнюючи один одне, як раз складають ті 600-610 тисяч мешканців довоєнної Одеси»¹⁶. Цифри евакуації, на які спиралась ці автори, збереглися в архівних фондах Одеського міськкому Компартії України, на які дана праця також спирається.

Далі треба зрозуміти, які соціальні явища вплинули на демографічні зміни в період з 22.06.1941р. до 16.10.1941р. - період оборони Одеси.

Природно, що збільшення чисельності населення міста було обумовлено в першу чергу припливом великої кількості біженців та прибуттям військ, що були задіяні в обороні міста. На зменшення населення впливали: мобілізація чоловіків на фронт, евакуація мирного населення, особливо родин партійних працівників, загибель містян від бомбардувань та обстрілів, репресії громадян, що не були лояльними до радянської влади тощо.

За приблизними підрахунками на період оборони Одеси до міста прибуло близько 80-100 тисяч осіб. Тут слід зауважити нетипову для Радянського Союзу відсутність 100% обліку, особливо з урахуванням обов'язкової паспортизації і реєстрації, що характеризує тотальний хаос перших місяців війни.

Щодо військових, то статистика тут більш надійна. Згідно з дослідженням А.С. Юновідова «Оборона Одеси. 1941 рік», Приморська армія за період з 20 червня по 6 жовтня втратила 40427 осіб (з них 4397 загиблими, 24 218 пораненими та 9747 зниклими безвісти)¹⁷. Ці дані фактично сходяться з даними А. Горбатюка, який стверджує, що за період оборони Червона Армія втратила 16578 загиблими і зниклими безвісти та 23690 пораненими¹⁸.

Кількість військових, що брали участь в обороні міста – 34,5 тисячі військових на початку та 86 тисяч – в кінці. Ми не відносимо їх до постійного населення міста, але враховувати мусимо. При цьому бойові втрати особового складу підрозділів постійно компенсувалися маршовим поповненням, яке не завжди вносили в загальний облік, і ми виносимо ці цифри за рамки дослідження.

На жаль, нам не вдалося встановити кількість мобілізованих на фронт у перші тижні війни. Ця інформація була таємною, тому в одеських архівах її просто немає. Можемо лише припустити їхню кількість – не менш ніж 100 тисяч. «Із 22000 членів і кандидатів, що входили до складу одеської міської парторганізації, на фронт пішло 20000 осіб. Комсомол дав фронтові 73000 своїх членів»¹⁹.

Додамо ще безпартійних, але зробимо необхідне зауваження: більшість цих воїнів не залишилась обороняти місто, але була відправлена на інші фронти. Також нам відомо, що за 73 дні оборони Одеси додатково в рамках мобілізації та добровольцями на оборону міста пішли ще 16743 особи.

Окремими рядком демографічних втрат йдуть жертви бомбардувань міста німецькою та румунською авіацією – 1429 тисяч осіб. Поіменні списки приведені у книзі А. І. Горбатюка, навіть з адресами проживання. В акті НДК ця цифра – 1707 осіб²⁰.

Важкого демографічного удару завдала евакуація. Точну кількість евакуйованих морем жителів Одеси можна знайти документах, що зберігаються у Державному архіві Одеської області – 189000 осіб: у липні – 46000, у серпні – 58000, у вересні – 67000, у жовтні – 18000. Сюди не входять неповнолітні члени сімей, а також окремі військовослужбовці та їхні командири. Цілком, разом з цими категоріями, через Одеський порт морем було вивезено близько 300000 осіб²¹. З дрібними огріхами цифру евакуйованих морем збирають Я. Верховський та В. Тирмос: «Як видно з наших підрахунків, проведених на базі рапортів Управління Чорноморським пароплаванням, з 8 липня по 31 серпня 1941 р. офіційним порядком було евакуйовано 240992 особи. В липні це число склало 153280, а в серпні скоротилося до 87712. Це скорочення було викликане тим, що в липні більш ніж 95 тисяч покинули місто по суші, а в серпні, коли кільце почало стискатися, це число склало тільки 40 тисяч. Що стосується евакуації морем, то вона залишалася приблизно на тому ж рівні: 57970 осіб в липні та 58000 – в серпні, тобто 1870 за добу»²².

Варто згадати, що ця масштабна евакуація не проходила зі 100% успіхом: кораблі тонули, люди гинули. Так, на пароплаві «Більшовик» загинуло від 2 до 17 осіб, а на пароплаві «Ленін» – близько 5000. Ми не будемо заглиблюватися у подробиці цих подій, тому що на наше дослідження вони не впливають: в той момент, коли людина сідала на пароплав, вона вже була записана як «евакуйована».

Стосовно евакуації військ Приморської армії, то відомо, що ця операція досі вважається унікальною і одною з найбільш успішних часів Другої світової війни. Згідно з Юновідовим, за період з 1 по 16 жовтня з міста було вивезено морем 86000 військовослужбовців та 15000 мирного населення. Цю ж цифру привів у своєму дослідженні А. В. Неменко²³. В статті ж Я. М. Штернштейна «Робітники Одеського порту в обороні міста в 1941 році» наводиться цифра в 18000 мирного населення, евакуйованого за перших 15 днів жовтня²⁴. Цифри Штернштейна відповідають дійсності: по іменних списках в обласному архіві можна порівняти цифру у 18368 осіб. Важливо також підкреслити, що приведені вище цифри стосуються саме мирних громадян, що були евакуйовані морем.

Отже, станом на 22.06.1941 року кількість населення складала 604000. На початок оборони міста – близько 750000. Віднімаємо мобілізованих, але додаємо біженців та війська. Евакуйовано морським та сухопутним шляхом за 4 місяці – не менш ніж 324000 мирних громадян. Репресовано органами НКВС – 1416 осіб. Загинуло від румунських бомбардувань – 1429.

Таким чином, згідно з нашими підрахунками, на 16 жовтня 1941 року в місті залишилося приблизно 340000-350000 осіб. При цьому зважаємо на погрішності, які визначалися міграцією між містом та селом, покинутими бійцями, дезертирами та тими, що залишилися свідомо. Варто зважити на підрахунки Б.П.Давиденка, який вів власну статистику і стверджував, що у місті залишилося 250-280 тисяч²⁵. Він дійшов цього висновку, виходячи з кількості хлібних карток, виданих населенню.

Значний інтерес для нашого дослідження мають інформаційні носії з іншого боку війни. Йдеться про румунські джерела. В одній з перших публікацій румунської преси у другому номері «Одесской газетъ» від 29.10.1941 про чисельність населення йдеться так: «Знищуючи продовольство, більшовики тим самим організували розправу над 400-тисячним населенням міста, свідомо прирікаючи його на голод»²⁶. Чи можемо ми вірити цим цифрам? Імовірно, що ні, бо жодних обчислень населення румунська влада в цей час ще не проводила. Щойно сформованим органам окупаційної адміністрації для організації життя міста і контролю за населенням потрібно було розуміння його чисельності, національного і соціального складу. Вже наприкінці листопаду Дирекція одеського РАЦСу розпочала оформлення всіх громадянських актів – народження, шлюбу та смерті. За наказом Муніципалітету, через відсутність нотаріальних контор спочатку саме РАЦС проводив реєстрацію всіх підписів і документів, які потребували нотаріального оформлення. Окрім іншого, нотаріальні контори проводили загальну реєстрацію, яку розпочали в Трансністрії ще до окупації Одеси. Ще 25 вересня 1941 року в Тирасполі цивільний губернатор окупованих Румунією земель Георге Алексяну підписав наказ № 16:

Ст.1. Всі мешканці території зобов'язані в 15-денний термін з дня оприлюднення цього наказу зареєструватися в комунальних Примаріях за місцем проживання.

Ст.2. Реєстрація проводиться в окремій книзі для запису населення зі зазначенням: імені, по батькові і прізвища, місця та дня народження, імені батьків, час проживання в комуні (місті, селі) і акту, що засвідчує особу (паспорт або свідки). Діти до 16 років і дружина реєструються під № глави сім'ї.

Ст.3. Одночасно з реєстрацією Примари видають посвідчення про це; ці посвідчення підтверджують особу кожного. Посвідчення ці повинні мати всі записи з книги реєстрації населення, а також і відмітні прикмети обличчя.

Ст.4 Особи, які не зареєструються у зазначений термін, будуть вважатися підозрілими.

Ст.5 Ніхто не може виїхати з місцевості проживання без належного посвідчення, виданого Примарією.²⁷

Через відсутність нових бланків, мешканці отримували румунські штампи до своїх радянських паспортів. Щоб отримати повну інформацію про нові території, населення та захоплене майно Георге Алексяну видав Наказ № 25, що приписував провести інвентаризацію майна державних та приватних установ та підприємств, а також перепис всього населення. Керували цим процесом делегати Бухарестського Центрального Статистичного Інституту. У відповідності до цього наказу одеський Міський Муніципалітет сформував комісії, відповідно до районів, ділянок та секторів. Ці комісії працювали у місті одночасно, 22-24 січня 1942 р. Вони обійшли всі установи та підприємства і зробили тотальний інвентарний перелік будівель та обладнання. Перепис населення проходив по квартирах, причому переписувачі самі заповнювали бланки з відповідними питаннями.

За офіційними даними цього перепису, в січні 1941-лютому 1942 року в муніципії Одеса проживало 272 378 осіб.

Оперуючи результатами саме цього перепису, окупаційна адміністрація опублікувала інформацію щодо окремих виявлених категорій:

«До перепису пенсіонерів у місті. Проведений відділом громадського нагляду Одеського Муніципалітету перепис осіб, які мають право на отримання пенсій, 4 березня повністю завершений. Зареєстрованими виявилися 17.305 осіб. Днями списки пенсіонерів будуть спрямовані Муніципалітетом г-ну Цивільному Губернатору для підтвердження на виплату пенсійних сум»²⁸. Таким чином, можемо брати за основу ці дані, але, звісно, вони далеко не точні. Адже частина осіб пенсійної категорії не реєструвалася з огляду на ризики для свого життя чи свободи.

Ще одне джерело статистичної інформації – відділення організації праці при Комісаріаті Губернатора. У квітні 1942 року, за даними цього відомства, 106310 осіб повинні були відпрацювати трудову повинність. В їх складі 3087 фахівців вищої кваліфікації, 3073 фахівця середньої кваліфікації, 11837 конторських службовців та 41740 чорноробочих. Дві третини склали жінки. Отже, йдеться про доросле працездатне населення, яке повинно було здійснювати певні примусові роботи в умовах окупації.

Загальний рахунок було знову оголошено в газеті: «Згідно останніх відомостей, зібраних у зв'язку з розподілом хлібних карток за лютий і березень місяці ц.р. – за виключенням євреїв, які повинні вважатися евакуйованими – кількість населення в м. Одесі визначається приблизно в 252000 осіб»²⁹.

Враховуючи, що в січні 1942 року одеські пенсіонери не могли очікувати джерел доходу, окрім пенсій, і вони самі йшли на реєстрацію, можна вважати ці дані вартими уваги. Щодо працездатного населення, румунська окупаційна адміністрація сама була зацікавлена в його точному підрахунку. Хоча офіційно для румунської окупаційної адміністрації не мала принципового значення національна приналежність населення, все ж у своїх документах ця ознака фіксувалася. І для нас вона виявила надзвичайно цікаві несподіванки.

Таблиця 2

Національний склад муніципії Одеса за даними перепису 1 лютого 1942 року³⁰

Національність	Кількість жителів	%
Українці	109.123	40,1
Росіяни	103.046	37,8
Євреї	33.885	12,5
Німці	6.072	2,2
Поляки	5.997	2,2
Румуни	2.911	1,1
Вірмени	1.448	0,5
Греки	1.285	0,5
Латиші	771	0,3
Караїми	396	0,1
Чехи	272	0,1
Татари	233	
Грузини	218	
Італійці	125	
Естонці	113	
Литовці	110	
Французи	104	
Серби	90	
Турки	60	
Угорці	24	
Шведи	17	
Китаянці	9	
Цигани	5	
Перси	2	
Лезгини	2	
Гагаузи	1	
Інші національності	983	0,4
Всього	272.378	100

Таблиця 2

Кількість дезертирів з Радянської Армії, що знаходились в районі м. Одеси в лютому 1942 р.

Національність	Поліцейські ділянки м. Одеси									Загалом
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	
Українці	15	276	131	20	8	158	252	63	129	1052
Росіяни	9	240	76	14	9	157	85	22	87	699
Румуни		2	11	1	6	6	1	1	5	40
Німці		7	2	1		1		1	5	17
Болгари		10				6	2			18
Латиші				1				1		2
Чехи									1	1
Греки			3				1			4
Поляки		17	16	2		16	9	2	13	75

Серби						2	1			3
Вірмени		1				3			4	8
Татари			2				1	1		4
Литовці									1	1
Караїми								1	3	4
Інші		1					3			4
Кількість рецензування	24	561	241	39	23	349	355	92	248	1932

Таблиця 3

**Кількість військовополонених Радянської Армії,
що знаходились в районі м. Одеси в лютому 1942 р.**

Національність	Поліцейські ділянки м. Одеси									Загалом
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	
Українці	24	147	352	189		240	85	261	38	1336
Росіяни	90	164	52	116		174	19	34	27	676
Румуни			21	15		8	2	13		59
Німці			2	8		4		1	1	16
Болгари	1		2	5		6			1	15
Євреї									2	2
Латиші			1	4		1				6
Чехи			1							1
Греки	1		1	1		3	1	2		9
Поляки		3	6	16		17	2	3	2	49
Серби				1						1
Турки				1						1
Вірмени		3		2		1			3	9
Гагаузи										
Татари			1							1
Караїми									2	
Інші								1		1
Кількість рецензування	116	317	439	358		454	109	315	76	2184

Базуючись на цих цифрах, можливо здійснити остаточні підрахунки чисельності населення міста після закінчення Одеської Оборонної операції.

Отже, станом на 16.10.1941 р., коли почалася румунська окупація Одеси, у місті залишилося від 347378 до 356000 осіб. Для отримання цих даних використаємо методику прямого обрахунку наявного населення і жертв терору перших днів окупації:

– 272 378 – населення цілком (за румунською версією перепису 23.01.1942 - 1.02.1942), включно вцілілих в гетто на Слободці 33885 євреїв;

– 2-3 тисячі – жертви Шоа та інших масових акцій. За багатьма свідченнями, хаотичні розстріли по місту йшли з перших годин після входу румунських військ у місто (Кількість загиблих при цьому підрахувати неможливо, але після цього акції масового знищення неєврейського населення майже не зустрічаються);

– 5000 осіб (євреї) – жертви акції в с. Дальник;

– 23000 євреїв і військовополонених вбито у Порохових складах;

– близько 5000 осіб, здебільшого євреї, розстріляні в результаті реакції окупаційної адміністрації на теракт у Комендатурі на вулиці Енгельса. Відомо, що масове знищення населення міста почалося після теракту 22 жовтня 1941 року, під час якого загинуло 67 румунських військових, в тому числі 16 офіцерів. Це була настільки резонансна подія, що вже наступного дня з'явився наказ Антонеску, згідно з яким 23 жовтня 1941 року мали бути розстріляні: за кожного офіцера та цивільного чиновника по 200 більшовиків, за кожного солдата по 100 більшовиків³¹. Виконання цього карального заходу передбачало знищення 8300 осіб, фактично ж було знищено біля 5000. При цьому міський голова Герман Пинтя у своїх мемуарах писав, що кожен з п'яти полків, розміщених у той час в Одесі, отримав команду повісити 90 осіб³².

– 40000 (48000 за різними джерелами) осіб відправлено до табору смерті у Богданівці

Загалом: 75000 – 84000 євреїв та військовополонених.

В січні – лютому 1942 року євреїв зі Слобідського гетто щоденно відправляли на знищення. Тому чисельність населення зменшувалася в середньому на 1000 чоловік (точні щоденні цифри знаходяться у звітах окупаційної влади)³³. За даними рапорту румунських військових, з 12.01 по 17.02.1942 р. на північ області з гетто було відправлено 33101 євреїв з 33885³⁴, що там перебували.

Таким чином, за період окупації було знищено від 108885 до 118000 євреїв, як одеситів, так і тих, що опинилися в Одесі влітку 1941 року, а потім не змогли евакуюватися з міста.

Варто також пам'ятати, що, не зважаючи на закінчення бойових дій в районі Одеси по завершенню оборонної операції, населення міста продовжувало скорочуватися ще й за рахунок страт і загибелі учасників радянських груп опору, реальних чи вигаданих шпигунів, з якими боролася окупаційна влада. Крім того, виносилися численні вироки кримінальним злочинцям. Але, зрозуміло, головною причиною різкого зменшення чисельності населення міста став Голокост.

Також необхідно вказати наступні цифри втрати населення:

– 3394 – інтерновані румунами з міста до концтаборів кримінальні злочинці (невідомо, яка частина з них була розстріляна);

– 345 партизан і підпільників (у «Книзі пам'яті України»³⁵ вміщено прізвища 312 вбитих у місті за весь період окупації партизан і підпільників, але нещодавно знайдено документи знищеної окупантами групи Кузнєцова-Калошина – 33 особи)

Невідомою залишається кількість вивезених до Німеччини оstarбайтерів. Якщо період румунського правління був у цьому аспекті відносно спокійним, тому що румунська адміністрація намагалася використати вивозити молодь для праці у самій Трансністрії, то передача міста під німецький контроль значно змінила ситуацію. Уже в 1944 році було організовано масове і дуже поспішне вивезення одеситів у якості робочої сили д Німеччини. На жаль, поки що не знайдені документи, які могли б розповісти про ці події докладніше.

Всі наведені вище факти та підрахунки викликають обґрунтовані сумніви у даних «Надзвичайної державної комісії по встановленню та розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників та їх спільників», які завжди вважалися бездоганними та активно використовувалися у наукових публікаціях. Згідно з цим актом, цілком по області було «замучено» 253054 особи, з яких 48564 – відправлені до гетто³⁶. У іншому місці комісія наводить інші цифри: 279651 осіб, з них «у рабство» – 56101³⁷. Таку кількість жертв комісія також не називає остаточною, але пізніше нової інформації так і не надала. В цих самих рапортах є кількість саме по Одесі – 54162. Напевно, саме тому, що ця цифра не була остаточною, вона не збігається з нашими підрахунками.

До втрат міського населення цього періоду варто включити також тих, хто в останні місяці окупації вирішив залишити місто разом з окупантами. Це одесити, що співпрацювали з румунською владою; ті, хто відкрив свій бізнес та не бажав знову залишитися під законами «соціалістичного ладу»; жінки, що одружилися з румунськими чиновниками та офіцерами. Крім того, окупанти примусово вивозили етнічних німців, евакуювали болгар, румун (молдаван).

Голова Одеського міськвиконкому Б.В.Давиденко в 1944 році писав: «300 тисяч застали, коли повернулися. Населення виросло за рахунок тих, що прибували з інших областей під час окупації. Були тут з Дніпропетровська, Криму, Миколаєва, Києва, Вінниці... Прийшлого населення було тридцять тисяч»³⁸.

Отже, така складна статистична картина населення Одеси напередодні та під час окупації 1941-1944 рр. формувалася під впливом об'єктивних чинників, що супроводжували не тільки військових дій та окупації, але й обумовлювалася природним прагненням населення знайти способи виживання і дати перспективу своїм рідним. Але разом з тим остаточною обрхунок населення Одеси та його структури - це все ще складна наукова проблема, тому що недостатньо достовірних документів. Особливо прискіпливої уваги потребують дані, що були наведені у звітах Надзвичайної державної комісії про збитки та жертви, що вчинені фашистськими окупантами на території області у період Великої Вітчизняної війни (1941-1944 рр.). Тим більше, що вони традиційно вважалися безумовно точними. Окремо зауважимо, що все ще залишаються «білими плямами» цифри щодо біженців 1941 року з західних та південних районів, кількості мобілізованих до лав Червоної Армії та ВМФ у 1941 році чоловіків. Безумовно стає зрозумілим факт: велике місто під час Другої світової війни замість функції захисту і безпеки стало простором ризику, втрат і жертв.

¹ Державний архів Одеської області (ДАОО), ф. 11, оп. 11, *спр. 52 Доповідна записка, зведений реєстр та узагальнені дані обласної комісії до Надзвичайної державної комісії про збиток та жертви, що вчинені фашистськими окупантами на території області у період Великої Вітчизняної війни (1941-1944 рр.)*. 1944 р., арк. 22-23.

² *Одесса в Великой Отечественной войне Советского Союза. Сборник документов и материалов в 3 т.* [Odessa in the Great Patriotic War of the Soviet Union. Collection of Documents and Materials in 3 Vol.], Одесса, Одесское областное издательство, 1947, Т. I, 286 с.; *Одесса в Великой Отечественной войне Советского Союза. Сборник документов и материалов в 3 т.* [Odessa in the Great Patriotic War of the Soviet Union. Collection of Documents and Materials in 3 Vol.], Одесса, Одесское областное издательство, 1949, Т. II, 292 с.; *Одесса в Великой Отечественной войне Советского Союза. Сборник документов и материалов в 3 т.* [Odessa in the Great Patriotic War of the Soviet Union. Collection of Documents and Materials in 3 Vol.], Одесса, Одесское областное издательство, 1951, Т. III, 238 с.

³ *Одесская область в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. Документы и материалы* [Odessa Region in the Great Patriotic War 1941-1945. Documents and Materials], Одесса, Маяк, 1970, 387 с.

⁴ *Робітничо-Селянська Червона Армія (РСЧА) та Військово-Морський Флот (ВМФ)*

⁵ Левит И., *Участие фашистской Румынии в агрессии против СССР. Истоки, планы, реализация (I.IX.1939 – 19.XI.1942)* [The Participation of Fascist Romania in the Aggression Against the USSR. Origins, Plans, Implementation (I.IX.1939 – 19.XI.1942)], ШТИИЦа, Кишинёв, 1981, 392 с.

⁶ Щетніков В., *Економічна складова румуно-німецької присутності в «Трансїстрії» 1941-1944 рр.* [The Economic Component of the Romanian-German Presence in Transnistria in 1941-1944], in «Сторінки воєнної історії України», 2012, Вип. 15, с. 173-188.

⁷ Козленко П., *Одесса. Документы и свидетельства 1941-1944* [Odessa. Documents and Testimonies 1941-1944], Одесса, Симекс-принт, 2015, 402 с.

⁸ Сушон Л., *Транснїстрия: євреї в аду. Чорна книга о Катастрофе в Северном Причерноморье (по воспоминаниям и документам)* [Transnistria: Jews in Hell. Black Book about the Catastrophe in the Northern Black Sea Region (Based on Memoirs and Documents)], Одесса, РИО АО кинокомпания Юг, 1998, 480 с.

⁹ Верховский Я., Тырмос В., *«Город Антонеску»: в 2-х кн.* [«Antonescu's City»: in 2 books], Харьков, Фолио, 2017, Кн. 1, 506 с.

¹⁰ Михайлуца М.І., *Організація релігійного життя в губернаторстві Транснїстрія (1941-1944 рр.)* [Organization of Religious Life in the Governorate of Transnistria (1941-1944)], in «Український історичний журнал», 2011, № 2, с. 80-90.

¹¹ Вінчковський Т.С., Нікульча І.Я., *Українське самостійницьке підпілля у Транснїстрії (1941-1944 рр.)* [Ukrainian Independentical Underground in Transnistria (1941-1944)], in «Український історичний журнал», 2007, № 5, с. 123-134.

¹² Будницький О.В., *Одесса: жизнь в оккупации. 1941-1944* [Odessa: Life Under Occupation. 1941-1944], Москва РОССПЭН, 2013, 231 с.

¹³ Гогун А., *Между Гитлером и Сталиным. Украинские повстанцы* [Between Hitler and Stalin. Ukrainian Rebels], Харьков, Фолио, 2018, 363 с.

¹⁴ ДАОО, ф. 92, оп. 2, *спр. 115 Давиденко Б. П. Спогади Голови одеського міськвиконкому про оборону міста, 1941 р.*, арк. 1.

¹⁵ ДАОО, ф. 92, оп. 2, *спр. 115 Давиденко Б. П. Спогади Голови одеського міськвиконкому про оборону міста, 1941 р.*, арк. 1.

¹⁶ Верховский Я., Тырмос В., *«Город Антонеску»: в 2-х кн.*, с. 455.

¹⁷ Юновидов А.С., *Оборона Одессы. 1941* [Defence of Odessa. 1941], Москва, Вече, 2011, с. 405.

¹⁸ Горбатюк А., *1941. Хроники блокадной Одессы* [1941. Chronicles of Besieged Odessa], Одесса, Optimum, 2014, с. 265.

¹⁹ Воробьёв Ф.Д., Кравцов В.М. *Победы советских вооружённых сил в Великой Отечественной войне 1941-1945* [Victories of the Soviet Armed Forces in the Great Patriotic War 1941-1945], Москва, Воениздат, 1953, с. 100.

²⁰ ДАОО, ф. 11, оп. 11, *спр. 52 Доповідна записка, зведений реєстр та узагальнені дані обласної комісії до Надзвичайної державної комісії про збиток та жертви, що вчинені фашистськими окупантами на території області у період Великої Вітчизняної війни (1941-1944 рр.)*. 1944 р., арк. 50.

²¹ ДАОО, ф. 92, оп. 2, *спр. 68 Робота морського флоту та портів Чорноморського басейну у Великій вітчизняній війні. 1941-1945 рр.*, арк. 26.

- ²² Верховский Я., Търмос В., «Город Антонеску»: в 2-х кн., с. 455.
- ²³ Неменко А.В., *Черноморский флот в годы войны* [Black Sea Fleet During the War], Москва, Вече, 2015, 318 с.
- ²⁴ Штернштейн Я.М., *Рабочие Одесского порта в обороне города в 1941 году* [Workers of the Odessa Port in the Defence of the City in 1941], in «Вопросы истории», 1956, № 6, с. 99-109.
- ²⁵ ДАОО, ф. 92, оп. 2, *спр. 115 Давиденко Б. П. Спогади Голови одеського міськвиконкому про оборону міста, 1941 р.*, арк. 15.
- ²⁶ *Одесская газета* (Одеса), 1941, № 2, 29 октября.
- ²⁷ ДАОО, ф. 92, оп. 2, *спр. 79*, арк. 17.
- ²⁸ *Одесская газета* (Одеса), 1942, № 51, 13 марта.
- ²⁹ *Одесская газета* (Одеса), 1941, № 2, 29 октября.
- ³⁰ Arhiva Națională a Republicii Moldova (A.N.R.M) f. 706 , inv. 1, d. 1219, v. II.
- ³¹ *Одесская газета* (Одеса), 1941, № 1, 26 октября.
- ³² Пынтя Г., *Торжество справедливости. Моё досье* [The Triumph of Justice. My Dossier], Одесса, Феникс, 2019, с. 23.
- ³³ ДАОО, ф. 2242, оп. 1, *спр. 1486 Телефонোগрами Губернатору Трансністрії. 1941-1942*, арк. 31-73.
- ³⁴ A.N.R.M., f. 706, inv. 1, d. 12, v. 2, f. 25 (214).
- ³⁵ *Книга Памяти Украины. Одесская область* [Book of Memory of Ukraine. Odessa Region], Одесса, Аспект, 1997, Т. 9, 463 с.
- ³⁶ ДАОО, ф. 11, оп. 11, *спр. 52 Доповідна записка, зведений реєстр та узагальнені дані обласної комісії до Надзвичайної державної комісії про збиток та жертви, що вчинені фашистськими окупантами на території області у період Великої Вітчизняної війни (1941-1944 рр.). 1944 р.*, арк. 50.
- ³⁷ ДАОО, ф. 11, оп. 11, *спр. 52 Доповідна записка, зведений реєстр та узагальнені дані обласної комісії до Надзвичайної державної комісії про збиток та жертви, що вчинені фашистськими окупантами на території області у період Великої Вітчизняної війни (1941-1944 рр.). 1944 р.*, арк. 22.
- ³⁸ ДАОО, ф. 92, оп. 2, *спр. 115 Давиденко Б. П. Спогади Голови одеського міськвиконкому про оборону міста, 1941 р.*, арк. 15.

References

- Arhiva Națională a Republicii Moldova (A.N.R.M) f. 706 , inv. 1, d. 1219, v. II.
- A.N.R.M., f. 706, inv. 1, d. 12, v. 2, f. 25 (214).
- Budnickij O.V., *Odessa: zhizn' v okkupacii. 1941-1944* [Odessa: Life Under Occupation. 1941-1944], Moskva ROSSPEHN, 2013, 231 s.
- Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti (DAOO), f. 11, op. 11, spr. 52. *Dopovidna zapyska, zvedenyi reiestr ta uzahalneni dani oblasnoi komisii do Nadzvychnoi derzhavnoi komisii pro zbytok ta zhertvy, shcho vchyneni fashystskymy okupantamy na terytorii oblasti u period Velykoi Vitshyznianoii viiny (1941-1944 rr.). 1944 r., 50 ark.*
- DAOO, f. 92, op. 2, spr. 79, 17 ark.
- DAOO, f. 92, op. 2, spr. 68 *Robota morskoho flotu ta portiv Chornomorskoho baseinu u Velykii vitshyznianoii viini. 1941-1945 rr., 26 ark.*
- DAOO, f. 92, op. 2, spr. 115 *Davydenko B. P. Spohady Holovy odeskoho miskvykonkomu pro oboronu mista, 1941 r., 15 ark.*
- DAOO, f. 2242, op. 1, spr. 1486 *Telefonohramy Hubernatoru Transnistrii. 1941-1942, 73 ark.*
- Gogun A., *Mezhdu Gitlerom i Stalinym. Ukrainskie povstancy* [Between Hitler and Stalin. Ukrainian Rebels], Khar'kov, Folio, 2018, 363 s.
- Gorbatyuk A., 1941. *Khroniki blokadoj Odessy* [1941. Chronicles of Besieged Odessa], Odessa, Optimum, 2014, 265 s.
- Kniga Pamyati Ukrainy. Odesskaya oblast'* [Book of Memory of Ukraine. Odessa Region], Odessa, Aspekt, 1997, T. 9, 463 s.
- Kozlenko P., *Odessa. Dokumenty i svidetel'stva 1941-1944* [Odessa. Documents and Testimonies 1941-1944], Odessa, Simeks-print, 2015, 402 s.
- Levit I., *Uchastie fashistskoj Rumynii v agressii protiv SSSR. Istoki, plany, realizaciya (1.IX.1939 – 19.XI.1942)* [The Participation of Fascist Romania in the Aggression Against the USSR. Origins, Plans, Implementation (1.IX.1939 – 19.XI.1942)], Shtiinca, Kishinyov, 1981, 392 s.

14. Mykhailutsa M.I., Orhanizatsiia relihiinoho zhyttia v hubernatorstvi Transnistriia (1941-1944 rr.) [Organization of Religious Life in the Governorate of Transnistria (1941-1944)], in «Ukrainskyi istorychnyi zhurnal», 2011, № 2, s. 80-90.
15. Nemenko A.V., Chernomorskij flot v gody vojny [Black Sea Fleet During the War], Moskva, Veche, 2015, 318 s.
16. Odessa v Velikoj Otechestvennoj vojne Sovetskogo Soyuza. Sbornik dokumentov i materialov v 3 t. [Odessa in the Great Patriotic War of the Soviet Union. Collection of Documents and Materials in 3 Vol.], Odessa, Odesskoe oblastnoe izdatel'stvo, 1947, T. I, 286 s.
17. Odessa v Velikoj Otechestvennoj vojne Sovetskogo Soyuza. Sbornik dokumentov i materialov v 3 t. [Odessa in the Great Patriotic War of the Soviet Union. Collection of Documents and Materials in 3 Vol.], Odessa, Odesskoe oblastnoe izdatel'stvo, 1949, T. II, 292 s.
18. Odessa v Velikoj Otechestvennoj vojne Sovetskogo Soyuza. Sbornik dokumentov i materialov v 3 t. [Odessa in the Great Patriotic War of the Soviet Union. Collection of Documents and Materials in 3 Vol.], Odessa, Odesskoe oblastnoe izdatel'stvo, 1951, T. III, 238 s.
19. Odesskaya gazeta (Odesa), 1941, № 1, 26 oktyabrya.
20. Odesskaya gazeta (Odesa), 1941, № 2, 29 oktyabrya.
21. Odesskaya gazeta (Odesa), 1942, № 51, 13 marta.
22. Odesskaya oblast' v Velikoj Otechestvennoj vojne 1941-1945 gg. Dokumenty i materialy [Odessa Region in the Great Patriotic War 1941-1945. Documents and Materials], Odessa, Mayak, 1970, 387 s.
23. Pyntya G., Torzhestvo spravedlivosti. Moyo dos'e [The Triumph of Justice. My Dossier], Odessa, Feniks, 2019, 23 s.
24. Shchetnikov V., Ekonomichna skladova rumuno-nimetskoj prysutnosti v «Transnistrii» 1941-1944 rr. [The Economic Component of the Romanian-German Presence in Transnistria in 1941-1944], in «Storinky voiennoi istorii Ukrainy», 2012, Vyp. 15, s. 173-188.
25. Shternshtejn YA.M., Rabochie Odesskogo porta v oborone goroda v 1941 godu [Workers of the Odessa Port in the Defence of the City in 1941], in «Voprosy istorii», 1956, № 6, s. 99-109.
26. Sushon L., Transnistriya: evrei v adu. Chernaya kniga o Katastrofe v Severnom Prichernomor'e (po vospominaniyam i dokumentam) [Transnistria: Jews in Hell. Black Book about the Catastrophe in the Northern Black Sea Region (Based on Memoirs and Documents)], Odessa, RIO AO kinokompaniya Yug, 1998, 480 s.
27. Verkhovskij YA., Tyrmos V., «Gorod Antonesku»: v 2-kh kn. [«Antonescu's City»: in 2 books], Khar'kov, Folio, 2017, Kn. 1, 506 s.
28. Vintskovskiy T.S., Nikulcha I.Ia., Ukrainske samostiinytske pidpillia u Transnistrii (1941-1944 rr.) [Ukrainian Independent Underground in Transnistria (1941-1944)], in «Ukrainskyi istorychnyi zhurnal», 2007, № 5, 123-134 s.
29. Vorob'yov F.D., Kravcov V.M. Pobedy sovetskikh vooruzhyonnykh sil v Velikoj Otechestvennoj vojne 1941-1945 [Victories of the Soviet Armed Forces in the Great Patriotic War 1941-1945], Moskva, Voenizdat, 1953, 100 s.
30. Yunovidov A.S., Oborona Odessy. 1941 [Defence of Odessa. 1941], Moskva, Veche, 2011, 405 s.

Науковий вісник Чернівецького університету імені
Юрія Федьковича: Історія. – № 1. – 2021. – С. 110–119
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. – № 1. – 2021. – pp. 110–119
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2021.53.110-119>
hj.chnu.edu.ua

УДК 94(477.83) «19» (092)

© Ілля Чедолума* (Львів)

МИХАЙЛО РУДНИЦЬКИЙ ТА БОРТЬБА ПРОТИ «ШКОЛИ ГРУШЕВСЬКОГО» У ЛЬВОВІ

У статті досліджується роль та місце постаті Михайла Рудницького в контексті радянської кампанії, спрямованої проти «школи Грушевського» у Львові. Проаналізовано мету цієї кампанії, її етапи, висвітлено специфіку та контекст повоєнного Львова другої половини 1940-х – початку 1950-х рр. Звертається увага на роль практик соціального дисциплінування української інтелігенції в радянську добу. Висвітлено роль головних дійових осіб на локальному та республіканському рівнях.

Ключові слова: Михайло Рудницький, Михайло Грушевський, радянська влада, Львів.

Illia Chedoluma (Lviv)

MYKHAILO RUDNYTSKYI AND THE STRUGGLE AGAINST THE «HRUSHEVSKYI SCHOOL» IN LVIV

Abstract. *The campaign launched by the Soviet power against the «Hrushevskiy School» in post-war Lviv was not so much an ideological campaign directed only against Ukrainian historians. Rather, it was a broader campaign of pressure and persecution, which clearly illustrates the Soviet government's attempts to implement social discipline to establish total control over various groups of the Ukrainian intelligentsia. Consideration of various aspects of this campaign shows how discursive practices and relevant social «rituals» in the Soviet era were subordinated to the unification and Sovietization of Western Ukrainian public space in the postwar period. In contexts of this process, the case of Galician publicist and writer Mykhailo Rudnytskyi was significant. The study of his biography in this period allows us to analyze at the micro-level great processes that took place in Soviet Ukraine at this time.*

In addition to Moscow and Kyiv, local Soviet activists played an important role, primarily among the «pro-communist» professors of LSU. The Soviet government used the old principle of «divide et impera» by dividing intelligentsia into several groups, first criticizing one and then using them to criticize another one. Party documents show that Mykhailo Rudnytskyi remained a «stranger» to the Soviet government, a fragment of the «old world». Rudnytskyi also did not perceive the Soviet government as «his» but resorted to self-censorship for survival. Choosing survival strategies in postwar Lviv, he tried to balance between ostentatious loyalty to the Soviet regime and maintaining his own moral and ideological position.

Keywords: Mykhailo Rudnytskyi, Mykhailo Hrushevskiy, Soviet power, Lviv.

Актуальність теми пов'язана з дослідженнями взаємин влади та інтелектуалів. Кампанія, розпочата радянською владою проти «школи Грушевського» у повоєнному Львові, була насправді не стільки ідеологічною кампанією, спрямованою проти безпосередньо українських істориків, а радше ширшою кампанією тиску та переслідування, яка чітко ілюструє спроби радянської влади втілити норми соціального дисциплінування задля встановлення тотального контролю над різними групами української інтелігенції. На прикладі біографії Михайла Рудницького простежуються різні стратегії влади щодо української інтелігенції, різні рівні їх взаємин. Розгляд таких аспектів цієї кампанії показує, як дискурсивні практики та відповідні соціальні «ритуали» в радянську добу були підпорядковані уніфікації та радянзації західноукраїнського публічного простору у повоєнний час.

* аспірант кафедри історії Українського Католицького Університету.

Мета розвідки полягає у комплексному висвітленні, на основі аналізу джерел і монографічної літератури, ролі Михайла Рудницького в кампанії проти «школи Грушевського» у Львові, зміни його соціальних ролей у період з середини 1940-х до початку 1950-х рр.

Реалізація мети дослідження зумовлює розв'язання таких **завдань**: проаналізувати політику радянської влади щодо української інтелігенції у повоєнному Львові; висвітлити становище Михайла Рудницького; дослідити причини та наслідки цієї кампанії, їх головне спрямування та реалізацію.

Ступінь наукової розробки проблеми. Дослідниця Ю. Кисла у своїй дисертації проаналізувала практики соціального дисциплінування українських письменників у повоєнний період¹. Т. К. Амар у монографії аналізує соціально-культурні та політичні трансформації, які відбувалися у Львові під час Другої світової війни та в повоєнні роки². На теперішній час найбільш детально перебіг кампанії проти «школи Грушевського» висвітлений у дослідженні Я. Дашкевича³. Окремі аспекти, пов'язані з роллю Михайла Рудницького та загальним контекстом, містяться в дослідженнях О. Гнатюк⁴, О. Рубльова⁵, Я. Шашкевича⁶ та Р. Труби⁷.

Після війни, вже вдруге, радянська влада вирішила використати постать історика Михайла Грушевського для боротьби проти галицької української інтелігенції⁸. Кожна репресія в пізньосталінську добу маркувалась за певною «групою», по якій наноситься удар. Такою групою стала «школа Грушевського» – евфемізм, під яким розумілась в першу чергу професура та викладачі ЛДУ. Головними об'єктами критики стали чотири дослідники: історик Іван Крип'якевич, історик літератури Михайло Возняк, літературознавець Михайло Рудницький та власне покійний історик Михайло Грушевський⁹. Пізніше в ході кампанії до «школи Грушевського» долучали й інших викладачів ЛДУ. Головний удар завдавався не по істориках, як могло здатись на перший погляд, а по місцевій інтелігенції як такій. В рамках ЛДУ кампанію критики очолювали три постаті: ректор Іван Белякевич, декан історичного факультету Володимир Горбатюк, та завкафедри історії СРСР Василь Осечинський¹⁰. Основними завданнями подібних кампаній було дисциплінувати «зіпсовану війною» радянську інтелігенцію та відновити передвоєнну ідеологічну ортодоксальність. На відміну від 1930-х років, сталінський контроль над культурою – а також, за потреби, й найближчого оточення – в післявоєнну добу ґрунтувався не лише на насильстві. Як показує досвід післявоєнних ідеологічних кампаній в Україні, він також реалізувався за допомогою «дисциплінування через приниження» – найчастіше через участь творчої інтелігенції у публічних ритуалах т.зв. «критики та самокритики», які фактично були ритуалами (само)приниження¹¹.

На першому етапі цієї кампанії, що розпочалась з лютого 1946 року з ініціативи партійної організації університету, Рудницький не був об'єктом критики, головний «удар» завдавався спочатку по безпосередньо істориках-викладачах ЛДУ: Іванові Крип'якевичу, Омеляну Терлецькому та Миронові Кордубі¹². Важливим етапом в активізації цієї кампанії стала постанова ЦК ВКП(б) про журнали «Звезда» і «Ленинград», прийнята 16 серпня 1946 р. Тепер до кампанії боротьби проти «буржуазно-націоналістичних істориків» долучалась кампанія з боротьби проти «буржуазно-націоналістичних письменників». Михайло Рудницький, передчуваючи, що незабаром також може стати об'єктом критики, спішить написати статтю, в якій він «відмежовувався» від «школи Грушевського». 16 серпня 1946 року у «Вільній Україні» виходить його відома стаття «Рішуче порвати з проклятим минулим»¹³.

Рудницький намагався «захистити» галицьку інтелігенцію, вказуючи на те, що її ідейна «герметичність» і обставини життя призводили до того, що вони засвоювали ідеї, не до кінця розуміючи їх «отруйність»: «Є ще й д о с і такі інтелігенти, які, не зважаючи на історичні події останніх років і корінні зміни, які відбулися на наших землях, носять в собі залишки ідейного вантажу проклятого минулого»¹⁴. Основні міфи Грушевського, за Рудницьким, були: 1) міф самостійної України, зовсім нереальної, бо цю ж самостійність він, мов на глум, пов'язував з імперіалістичними планами Німеччини та Австрії – держав, які зовсім відверто мріяли про те, щоб перетворити наші землі у свою колонію; 2) міф про Галичину як про «П'ємонт» України.; 3) крім цього, Рудницький писав про «культ зрадника Мазепи» як «характерний приклад звеличування галицькими націоналістами таких концепцій, які орієнтували західноукраїнське населення на авантюрні союзи з чужинцями». Стаття мала всі формальні ознаки «радянської», цитування Леніна, напади на українських націоналістів, разом з тим, пізніша критика статті наводить на думку, що більшу частину її таки написав сам

Рудницький. Крім цього, Рудницький вважав за потрібне зробити вставку про долю польського та єврейського населення під час війни. Пишучи про українських націоналістів, він наголошував: «Під час німецької окупації вони, гітлерівські посіпаки, брали участь в різанині мирного польського та єврейського населення, вони організували лісові ватаги, рештки яких ще й досі убивають своїх земляків за те, що вони почали мирно працювати, як радянські громадяни»¹⁵.

Зрозуміло, що така «половинчата» позиція Рудницького була неприйнятною з точки зору радянської влади. «Винні» повинні були публічно «каятись» і віддавати себе в руки партії, а не намагатись «виправдовуватись», інакше соціальний ритуал втрачав свою роль сполучної ланки в радянському суспільстві. Для того, щоб «підштовхнути» Рудницького в правильному напрямку, розпочинається вже кампанія проти нього. Автор «Костянтин Новицький» у статті, надрукованій у Києві, закинув Рудницькому та редакторові «Вільної України», журналістові й письменникові Антонові Хижнякові (як публікаторові статті М. Рудницького), грубі політичні помилки¹⁶. Пізніше, вже в листопаді 1946 року стаття Іллі Стребуну «Про висвітлення українсько-російських літературних взаємин» вийшла в «Літературній газеті». В ній він застерігав: «...буржуазні націоналісти уперто намагаються протягнути в нашу науку, в літературознавство свою антинаукову націоналістичну «теоретичну мірку». Згадуючи статтю Рудницького, присвячену Лесі Українці, та ряд інших статей українських авторів, Стребун поєднував дискурси боротьби проти «космополітів» та проти «буржуазних націоналістів» в одне ціле, закидаючи Рудницькому та іншим «націоналістичність» і «нехтування російською літературою» та звертання до західноєвропейських літератур¹⁷. В цей час в одній з доповідних записок стверджувалось про необхідність активізації боротьби зі «школою Грушевського» і перенесення центру цієї боротьби не в академічну сферу, а в суспільно-політичну. Відверто визнаючи, що в науковій сфері позиції «учнів Грушевського» сильніші, ніж «партійних» вчених: «Націоналісти свідомо заводять наших істориків і літературознавців в дебрі історії, щоб там дати їм (дописано ручкою: «бій»)»¹⁸.

Після цих публічних виступів Рудницького «долучають» до «школи Грушевського» і він починає фігурувати в партійних документах разом з Крип'якевичем та іншими істориками ЛДУ¹⁹. Як писав Ярослав Дашкевич: «У стінах університету – та поза ними – продовжувалося цькування учнів М. Грушевського Івана Крип'якевича, Мирона Кордуби, Омеляна Терлецького, Івана Шпитковського, а також Михайла Возняка, за іронією долі, Михайла Рудницького, який до школи М. Грушевського, цілком певно, жодного відношення не мав. Але так було потрібно»²⁰.

«Боротьба проти школи Грушевського» велась на двох рівнях – республіканському та місцевому. З точки зору республіканського Києва – необхідно було «приструнити» місцеву інтелігенцію Львова, зробити її не тільки показово лояльною, але й готовою до всіх рівнів колаборації з радянською владою. На місцевому рівні партійні працівники та викладачі намагались використати кампанію в боротьбі проти «конкурентів», що дозволило б звільнити ряд позицій в університеті, які займали «учні Грушевського», і зайняти їх самим. Апогеєм цієї кампанії, головним ритуальним дійством мали стати загальноміські збори інтелігенції Львова в приміщенні театру ім. Заньковецької 14 вересня 1946 року. Збори було проведено згідно з тогочасним радянським ритуалом. На них запросили вчених, наукових працівників, викладачів вузів, письменників, художників, артистів, представників партійних, радянських і громадських організацій міста²¹. Після виступів Миколи Бажана, що тоді займав пост голови Ради міністрів УРСР, Ярослава Галана та декількох інших письменників і викладачів, настала черга «каятись» підсудним. Крип'якевич та Рудницький визнали, що засуджують свої попередні праці, проте Терлецький фактично відмовився каятись. А Михайло Возняк відмовився виступати взагалі²². Насправді ж постановою вченої ради ЛДУ показує, що керівництво університету було незадоволене виступами Рудницького, Давидяка, Коструби, Терлецького, «в яких не було самокритики», відповідно їх засудили за те, що вони «пішли шляхом захисту своїх поглядів і поведінки, ворожих радянській ідеології, затушковували ворожість цих поглядів». Поведінку Рудницького, який на словах неодноразово декларував свою перебудову, а фактично в приватних розмовах виступав проти марксизму-ленінізму, кваліфікували як «дворушництво»²³. В цей же час секретар Львівського обкому КП(б)У Іван Грушецький пише ряд доповідних записок на ім'я Лазаря Кагановича з доносами на Рудницького²⁴.

Таке ставлення до Рудницького радянської влади вочевидь було наслідком його намагань утримати хиткий баланс між показовою лояльністю до радянської влади та власними переконаннями.

Так протривало до 1947 р., коли в рамках великого процесу, організованого проти львівської інтелігенції, Рудницький не потрапляє (частково) під удар. Ймовірно за все, з 1944 р. Михайло Рудницький взяв на себе певні зобов'язання щодо написання книги мемуарів про злочини, вчинені в часи німецької окупації. Інформація про цю книгу анонсувалась в періодиці²⁵ та навіть фігурувала в партійних документах: «(Рудницький) Виступає... активно на різних зборах і вечорах. Працює зараз над збіркою нових оповідань із сучасного життя»²⁶. Тема мемуарів Рудницького, присвячених жертвам нацистської окупації, знову була порушена в 1947 р. у зв'язку з «боротьбою проти школи Грушевського». Зокрема, Ярослав Галан, намагаючись захистити Рудницького на нараді письменників у Львові, вказував на те, що Рудницький може написати мемуари, на що розгніваний голова обкому Іван Грушецький відповів гнівною промовою, вказуючи на зволікання Рудницького в цій справі²⁷. В січні 1947 року Рудницького знімають з посади декана філологічного факультету²⁸. Лазар Каганович в листі до Львівського обкому віддав чіткий наказ: «В роботі з інтелігенцією відмічаються суттєві недоліки. Замість суворої критики буржуазно-націоналістичних помилок і дворушності з боку Барвінського, Рудницького, Возняка, Карманського та інших представників старої Галицької інтелігенції мали місце загравання з нею[...] Про прийняті заходи доповісте ЦК КП(б)У 20 серпня 1947 року»²⁹.

Через декілька днів у Львів приїжджає замголови Раднаркому УРСР Дмитро Мануїльський, який на великому виступі (були присутні близько 500 осіб, в основному інтелігенція)³⁰ виступає з різкою критикою, спрямованою зокрема проти Рудницького, Барвінського, Карманського та Крип'якевича. МДБ після виступу підготувало доповідну записку про реакцію інтелігенції Львова, в ній також були подані короткі характеристики тих, кого критикували. На даний момент Рудницький характеризувався, як «колеблюючийся елемент», що наближається в бік радянської влади та виступає проти українських націоналістів³¹. Рудницький природно сприйняв критику Мануїльського як заборону на вільне висловлювання своїх думок. Закиди місцевій інтелігенції в українському буржуазному націоналізмі і критика загалом викликали невдоволення Рудницького. Він заявив Мануїльському на зібранні: «Я виріс і виховувався в інших умовах і тепер бачу, що я не можу говорити, як звик, те, що я думаю і взагалі вільно висловлювати свої думки»³². Більшість місцевої інтелігенції не підтримали різку критику на адресу Рудницького під час виступу Мануїльського³³.

Через тиждень після виступу Мануїльського, 30 липня 1947 р., відбулися загальні збори львівських письменників, на яких критикували «ворожі твори» П. Карманського та вказувалося на «серйозні помилки в творах члена Спілки письменників М. Рудницького». 15-20 вересня 1947 р. у Києві відбувся розширений Пленум СРПУ, на порядок денний якого було внесено питання «Про виконання Спілкою радянських письменників України постанови ЦК ВКП(б) про журнали «Звезда» і «Ленинград». На Пленумі вже С. Козланюк критикував Рудницького, закликаючи «очистити наші лави»³⁴. Остаточне рішення було ухвалене 17 листопада 1947 р., де на засіданні Президії СРПУ було прийнята постанова про виключення Рудницького³⁵.

Будучи виключеним зі Спілки, письменник в Радянському Союзі фактично втрачав право публікуватись будь-де і залишався без засобів на життя. Коли питання Рудницького було порушене, ще на засіданні львівської спілки, Владімір Беляєв виступив різко проти виключення Рудницького і, зі слів Михайла Пархоменка, заявив, що він їде в Москву і буде обжалувати рішення Спілки. Беляєв стверджував, що Рудницький з 1939 р. зв'язав себе з радянською владою, неодноразово виступав в радянській пресі і друкується за кордоном зі статтями проти німців і націоналістів³⁶. Крім Беляєва, на захист Рудницького виступила Ірина Вільде, яка заявила: «Тоді і нас всіх виключайте». Крім цього, вона сказала, що організує колективний письмовий протест, який буде відісланий в ЦК КП(б)У. Вільде мала намір до підписання цього протесту залучити не тільки письменників, але й ряд інших інтелігентів Львова. В цьому намірі її підтримав і Ярослав Галан³⁷. Письменник Василь Пархоменко досить прозорливо пояснює настрій місцевої інтелігенції в справі Рудницького: «Тому, що всі місцеві безпартійні письменники і багато інтелігентів за час окупації провинились не менше, а значно більше, ніж М. Рудницький. Вони сприйняли удар по Рудницькому, як перший удар, за яким підуть наступні, спрямовані проти них самих»³⁸. Місцева інтелігенція чітко усвідомлювала, що справа Рудницького це «пробний шар», після якого може піти велика хвиля репресій. Звідси і намагання «захистити» Михайла Рудницького³⁹. Крім того, абсурдність звинувачення Рудницького в тому, що він співпрацював з німцями під час окупації, була очевидна всім: «львівські письменники

кажуть, що під час окупації Рудницький, будучи наполовину євреєм, повинен був ховатись від німців, а тепер, мовби, на нього здійснюється наклеп»⁴⁰. Пархоменко вказував на важкий психологічний стан Рудницького, близький до самогубства⁴¹.

В чому ж полягала справа, чому Беляєв почав так заступатись за Рудницького? Очевидно, розгадка криється в тому, що вже починаючи з 1946 р. через таку інституцію, як Слов'янський комітет СРСР⁴², йшли потоки статей, які писав Владімір Беляєв, проте виходили вони під прізвиськом Рудницького, інколи вони друкувались як співавтори⁴³. Ймовірніше за все, рішення Спілки і партійного керівництва про виключення Рудницького спутало всі карти Беляєву та кураторам з МДБ. Якщо б Рудницький був репресований, тоді довелось б шукати нове «прикриття» та «гучне ім'я» для статей Беляєва, що проходили через Слов'янський комітет і радянофільську українську пресу в Північній Америці. Недарма Беляєв тримав руку на пульсі справи відновлення Рудницького в Спілці і допомагав складати тексти прохань про відновлення⁴⁴. Правдоподібно, що саме Беляєв врятував Рудницького, який був дуже близький, особливо восени 1947 року до того, щоб бути репресованим⁴⁵. Рудницькому вдалось зберегти посаду в ЛДУ і у вересні 1950 р. він був відновлений у Спілці⁴⁶. Хоч не в останню чергу тут зіграли роль публікації за прізвиськом Рудницького в Радянському Союзі і за кордоном, спрямовані проти українських націоналістів⁴⁷, проте Рудницький потрібен був радянським спецслужбам не тільки для цього.

Михайла Рудницького органи держбезпеки використовували не лише як носія відомого імені для статей чи відкритих листів у періодиці, але й для безпосередньої роботи з українськими радянофілами в Північній Америці. Показовим тут є випадок Петра Кравчука – канадського письменника та публіциста. Емігрувавши в Канаду в міжвоєнний час, він у 1936 р. вступив у компартію Канади. Після Другої світової війни він як представник «Товариства Об'єднаних Українців Канади» деякий час проживав в УРСР. Кравчук висловлював повну лояльність до радянської системи у розмовах з агентурою. Щоб не втрачати корисного агента впливу, співробітники МДБ та партійних органів влаштовували справжні «потьомкінські» колгоспи, де перед приїздом гостя з-за кордону готували запаси провізії в господарствах колгоспників, а самих колгоспників детально інструктували про те, як розповідати про добре життя, особливо бідняків, які тепер мали можливість вести господарство та будувати собі будинки⁴⁸. Крім цього, Кравчуку показували декількох спеціально підготовлених репатріантів з Німеччини, які хвалили радянський устрій⁴⁹. Коли Петро Кравчук перебував у Львові, то мав зустріч з Лукіяновичем, Беляєвим, Галаном, а пізніше й з Рудницьким. Потім Кравчук побував у селах Північної Буковини. Очевидно, що поїздка Кравчука від початку до кінця була на контролі МДБ, про що й прямо зазначалось в документі⁵⁰.

Такі неофіційні операції поєднувались з вимогами ставити підписи під офіційними зверненнями радянської влади до іноземних країн та еміграції⁵¹. Навіть наприкінці 1950-х рр. різні структури на кшталт Слов'янського комітету «ненав'язливо» нагадували Михайлові Рудницькому про необхідність подальшої співпраці⁵². Крім того, Михайло Рудницький співпрацював і з «Товариством культурних зв'язків з українцями за кордоном», будучи протягом тривалого часу навіть членом правління цієї структури⁵³.

Завершуючи огляд процесу «боротьби проти школи Грушевського», варто ще раз зосередитись на факторі, на який вперше звернув увагу Ярослав Дашкевич. Крім Москви і Києва, важливу роль відігравали місцеві активісти, в першу чергу з числа «прокомуністичних» викладачів та аспірантів ЛДУ. В жовтні 1947 року ректор Белякович та ректорат ЛДУ на вченій раді вирішили обмежитись лише помірною критикою старих поглядів викладачів, тим часом група «активістів» (Диденко, Горбатюк та ін.) намагалась перетворити засідання ради на «критику націоналізму і преклоніння перед Заходом», проте ректорат не підтримав цю ініціативу. Тоді Диденко та Горбатюк пишуть донос вже на ректора Беляковича, закидаючи йому «поблажливе ставлення до Рудницького та інших представників «школи Грушевського»⁵⁴. Диденко спеціально для цієї справи провів пошукові роботи в архіві, намагаючись знайти компромат на Рудницького⁵⁵. Хоч Рудницький не публічно почав активно співпрацювати з радянською владою, проте його публічні виступи та публікації й надалі викликали критику з боку радянських чиновників⁵⁶.

Зрештою, жоден з головних фігурантів «боротьби проти школи Грушевського» не був підданий репресіям. Крип'якевич, Возняк та Рудницький не тільки вціліли, але й на початку 1950-х рр. змогли знову зайняти сильні позиції в інститутах та університеті. Вочевидь, радянська влада використала

давній принцип «divide et impera», поділивши інтелігенцію на декілька груп, спершу критикуючи одну, а потім за допомогою іншої критикуючи попередню. Спочатку був «батіг» у вигляді тривалої кампанії цькування, а після того – нові посади та почесні як «пряник». Метою таких маніпуляцій було підвищення рівня лояльності серед «колеблющейся» інтелігенції, яка повинна була тепер активніше колаборувати. Незгідні ж мали повторити долю Василя Барвінського, засудженого в 1948 році за надуманим звинуваченням в колаборації з нацистами. Партійні документи показують, що для радянської влади Михайло Рудницький так і залишився «чужим», осколком «старого світу». Рудницький також не сприймав радянську владу як «свою», проте вдавався до самоцензурування заради виживання. Вибираючи стратегії виживання в післявоєнному Львові, він намагався балансувати між показною лояльністю до радянської влади і збереженням власної моральної та світоглядної позиції.

¹ Ю. Кисла, *Сталінські спектаклі віри, або як дисциплінували українських письменників у повоєнні роки*. [Stalin's Performances of Faith, or how Ukrainian Writers were Disciplined in The Postwar Years] in «Україна Модерна», 2019 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uamoderna.com/md/kysla-stalinist-performances?fbclid=IwAR0Ez7vGgEuaICNB-PDbylNh4xy4-68en0fwGHcywraUctEXkmm9qkAw0gI> (Accessed: 11.12.2020).

² T.C. Amar, *The Paradox of Ukrainian Lviv. A Borderland City between Stalinists, Nazis, and Nationalists*, Cornell University Press, 2015, 372 pp.

³ Я. Дашкевич, *Постаті. Нариси про діячів історії, політики, культури* [Figures. Essays on figures of history, politics, culture], Львів, Піраміда, 2007, С.417-449.

⁴ О. Гнатюк, *Відвага і страх* [Courage and fear], Київ, Дух і Літера, 2015, С.249-328.

⁵ О. Рубльов, *Сталінізм і доля західноукраїнської інтелігенції, 20-50-ті роки ХХ ст.* [Stalinism and the fate of the Western Ukrainian intelligentsia, 20-50s of XX century], Київ, Наук. думка, 1994, 349 с.

⁶ Я. Шашкевич, *Боротьба з Грушевським та його львівською школою за радянських часів* [Struggle with Hrushevsky and his Lviv school in Soviet times], in «Український історик», 1996, № 1-4, с. 88-141.

⁷ Р. Труба, *Омельян Терлецький і боротьба радянського режиму з львівською історичною школою Михайла Грушевського* [Omelyan Terletsy and the struggle of the Soviet regime with the Lviv historical school of Mykhailo Hrushevsky], in «Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність», 2013, Вип. 23, с.543-556.

⁸ Перший раз – ще за життя Грушевського у великій агентурній справі «Галичани», яку підготували проти галицьких науковців, які працювали в УРСР, зокрема проти відомого географа Степана Рудницького. Детальніше див.: Галузевий державний архів Служби Безпеки України (далі – ГДА СБУ), ф.2, оп.37, спр. 66, НКГБ УССР об'єкт – «Галичане».

⁹ T.C. Amar, *The Paradox*, p.226.

¹⁰ T.C. Amar, *The Paradox*, p.226.

¹¹ Ю. Кисла, *Сталінські спектаклі віри, або як дисциплінували українських письменників у повоєнні роки*. [Stalin's Performances of Faith, or how Ukrainian Writers were Disciplined in The Postwar Years] in *Україна Модерна*, 2019 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uamoderna.com/md/kysla-stalinist-performances?fbclid=IwAR0Ez7vGgEuaICNB-PDbylNh4xy4-68en0fwGHcywraUctEXkmm9qkAw0gI> (Accessed: 11.12.2020).

¹² Я. Дашкевич, *Боротьба з Грушевським*, с.419-420.

¹³ М. Рудницький, *Рішуче порвати з проклятим минулим* [Decisively break with the damned past], *Вільна Україна*, 16 серпня 1946. Стаття була написана в основному Рудницьким, про що свідчить негативна реакція Львівського обкому на неї: Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО), ф.1, оп. 70, спр. 824, *Докладная записка о состоянии идейно-политического воспитания интеллигенции в Львовской области* [Report on the state of ideological and political education of the intelligentsia in the Lviv region], арк. 17.

¹⁴ М. Рудницький, *Рішуче порвати з проклятим минулим*.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Я. Дашкевич, *Боротьба з Грушевським*, с. 426–427.

¹⁷ *Що за «злочин»? [What kind of «crime»?]*, in «Свобода», №218, 6 листопада 1946.

¹⁸ ЦДАГО, ф.1, оп.70, спр. 824, *Докладная записка о состоянии идейно-политического воспитания интеллигенции в Львовской области* [Report on the state of ideological and political education of intelligentsia in the Lviv], арк. 5.

¹⁹ Там само, арк.4; В доповідній записці про настрої львівської інтелігенції на ім'я Кагановича Грушецький прямо називав Рудницького на рівні з Барвінським і Терлецьким «прямим послідовником і учнем ідеолога буржуазного націоналізму Грушевського»: *З інформації Львівського ОБКОМУ КП(б)У ЦК КП(б)У про політичні настрої інтелігенції Львівської області [From the information of the Lviv OBKOM of KP (b) U of the Central Committee of KP (b) U about political moods of the intelligentsia of the Lviv region]* in *Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали, Том. 1, 1939-1953, Київ, Наукова думка, 1995, с. 470.*

²⁰ Я. Дашкевич, *Боротьба з Грушевським*, с.434.

²¹ Я. Дашкевич, *Боротьба з Грушевським*, с.430.

²² Я. Дашкевич, *Боротьба з Грушевським*, с.432.

²³ Я. Дашкевич, *Боротьба з Грушевським*, с.433.

²⁴ ЦДАГО, ф.1, оп. 70, спр. 824, *Докладная записка о состоянии идейно-политического воспитания интеллигенции в Львовской области [A report on the state of ideological and political education of the intelligentsia in the Lviv region]*, арк. 16; Цей допис Грушецький продублював декілька разів: ЦДАГО ф.1. оп.16, спр. 2329, *Постановления ЦК КП(б)У, отчеты, доклады, докладные записки о состоянии и недочетах в работе Львовского Обкома КП(б)У и его отделов. Март-июнь 1947 [Resolutions of the Central Committee of the CP (b) U, reports, detailed notes on the state and shortcomings in the work of the Lviv Regional Committee of the CP (b) U and its departments. March-June 1947]*, арк.47-48, 170-172; ЦДАГО, ф.1. оп.46, спр. 2986, *Доклад, докладные записки, справки... отдела ЦК КП(б)У о состоянии и работе Львовской Областной партийной организации. Январь-июль 1947 [Report, report notes, references of the department of the Central Committee of the CP (b) U on the state and work of the Lviv Regional Party Organization. January-July 1947]*, арк. 38-39, 70.

²⁵ *Хроніка [Chronicle], Радянський Львів, №1, липень 1945, с.76.*

²⁶ *Довідка Львівському ОБКОМУ КП(б)У про письменників львівської організації Спілки радянських письменників, які перебували під німецькою окупацією [Information to the Lviv OBLKOM LP (B) U about the writers of the Lviv organization of the Union of Soviet Writers who were under German occupation]*, in *Культурне життя в Україні. Західні землі, с.355.*

²⁷ *Стенограма виступу І.С. Грушецького на нараді письменників м. Львова. 30 червня 1947 р. [Transcript of the speech of I.S. Hrushetsky at a meeting of writers in Lviv/ June 30, 1947]* in *Культурне життя в Україні. Західні землі, с.411.*

²⁸ Архів Львівського університету (далі – АЛУ), *Особова справа Михайла Рудницького, 1944-1967 [Personal file of Mykhailo Rudnytsky, 1944-1967]*, арк. 82.

²⁹ ЦДАГО, ф.1, оп.46, спр. 3275, *Письмо за подписью т. Кагановича, докладные записки, информации, справки Управления парторганов ЦК КП(б)У о состоянии и работе Львовской Областной партийной организации. Январь-декабрь 1947 [Letter signed by Comrade Kaganovich, detailed notes, information, certificates of the Office of the Central Committee of the CP (b) U on the condition and work of the Lviv Regional Party Organization. January-December 1947]*, арк.15–16.

³⁰ ЦДАГО, ф.1, оп.46, спр. 2986, *Доклад, докладне записки, справки, арк. 98.*

³¹ ГДА СБУ, ф.16, спр. №29, Том 2, *Справка о реакциях интеллигенции г. Львова на доклад «против украинского буржуазного национализма» [Information on the reactions of the intelligentsia of Lviv to the report «against Ukrainian bourgeois nationalism»]*, арк.119.

³² Там само, арк.121.

³³ *Інформація Львівського ОБКОМУ КП(б)У ЦК КП(б)У про реагування інтелігенції Львова на доповідь Д.З. Мануїльського про український буржуазний націоналізм [Information of the Lviv OBKOM of the CP (B) U of the Central Committee of the CP (B) U about the reaction of the Lviv intelligentsia to the report of D.Z. Manuilsky on Ukrainian bourgeois nationalism]* in *Культурне життя в Україні. Західні землі, с.423-426.*

³⁴ О. Рубльов, *Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції, с.228–229.*

³⁵ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі – ЦДАМЛМУ), ф. 590, оп.5, спр. 260, *Спілка письменників України. Особова справа Рудницький Михайло Іванович, прозаїк [Writers' Union of Ukraine. Personal file Rudnytsky Mykhailo Ivanovych, prose writer]*, арк.10.

³⁶ *Доповідна записка літературного критика М. Пархоменка ЦК КП(б)У про львівську організацію Спілки радянських письменників. 15 грудня 1947 р. [Report of the literary critic M. Parkhomenko of the Central Committee of the CP (b) U about the Lviv organization of the Union of Soviet Writers. December 15, 1947]* in *Культурне життя в Україні. Західні землі, с. 502.*

³⁷ ЦДАГО, ф.1, оп.70, спр.693, *Докладная записка о Львовской организации Союза Советских писателей. 15 декабря 1947 г. [Report on the Lviv organization of the Union of Soviet Writers. December 15, 1947]*, арк. 8.

³⁸ Там само.

³⁹ Там само, арк. 7.

⁴⁰ Там само, арк. 9; Так само як і у випадку Рудницького, критику Возняка було сприйнято як «побиття місцевої інтелігенції» та «похід більшовиків» проти неї. Вільде, Козланюк, Галан і Плехатий готувались виступити з колективним листом проти «травлі» Возняка: ЦДАГО, ф.1, оп.70, спр. 824, *Докладная записка о состоянии идейно-политического воспитания интеллигенции в Львовской области [A report on the state of ideological and political education of the intelligentsia in the Lviv region]*, арк.18

⁴¹ Пархоменко писав: «Зараз він старається / якщо не за совість, то за страх/ (підкреслено в оригіналі – І.Ч.) зробити свої лекції краще»: ЦДАГО, ф.1, оп.70, спр.693, *Докладная записка о Львовской организации Союза Советских писателей. 15 декабря 1947 г. [Report on the Lviv organization of the Union of Soviet Writers. December 15, 1947]*, арк.15.

⁴² Н. Кикишев, *Славянское движение в СССР: 1941-1948 годы [Slavic movement in the USSR: 1941-1948]*, Москва, 2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.hrono.ru/libris/lib_k/kik00.php (Accessed: 12.05.2019).

⁴³ ЦДАМЛМУ, ф.780, оп.2, спр.24, *Беляев Володимир Павлович (1907-1990). Матеріали про роботу Беляєва В.П. у Львівській організації СПУ (огляд роботи, протоколи засідань правління, план-проспект альманаху до 10-річчя визволення Західної України та ін., 1948-1949. [Materials about the work of Belyaev VP in the Lviv organization of the SPU (review of work, minutes of board meetings, plan-prospectus of the almanac to the 10th anniversary of the liberation of Western Ukraine, etc., 1948-1949.)]*, арк. 26.

⁴⁴ Рудницький писав до Спілки двічі з проханням про поновлення, в 1948 та 1950 рр., обидва листи зберігаються в фонді Беляєва: ЦДАМЛМУ, ф.780, оп.2, спр.24, *Беляев Володимир Павлович (1907-1990). Матеріали про роботу Беляєва В.П.*, 35 арк.

⁴⁵ Між 21 та 22 жовтнем 1947 року Львівський обком прийняв рішення про масову депортацію «націоналістів» та їх родин. Понад 15 тисяч осіб з області і 275 сімей з самого Львова були депортовані: Т. С. Амар, *The Paradox*, р.235; В еміграції деякий час навіть ходили чутки, що Михайло Рудницький разом з багатьма іншими письменниками отримав 15 років таборів: С.Г., Лист до небіщика [Letter to the deceased], *Свобода*, №13, 18 січня 1949; І. Лисяк-Рудницький, *Щоденники [Diaries]*, Київ, Дух і Літера, 2019, с.402.

⁴⁶ ЦДАМЛМУ, ф. 590, оп.5, спр. 260, *Спілка письменників України. Особова справа Рудницький Михайло Іванович, прозаїк*, арк. 29.

⁴⁷ Там само, арк. 36.

⁴⁸ ГДА СБУ, ф.16, спр. 0715, Матеріали на брательєв Кравчук. 1949. Том 1. *Супровідний лист надісланий міністром держбезпеки УРСР Савченком С.Р. на адресу начальника 2-го ГУМ ДБ СРСР Півторанова Є.П. з довідкою на Кравчука П.І. у додатку [The cover letter was sent by the Minister of State Security of the USSR Savchenko S.R. to the address of the chief of the 2nd GUM DB of the USSR Pivtoranova E.P. with reference to Kravchuk P.I. in the appendix]*, арк. 9-15.

⁴⁹ Там само, арк. 16.

⁵⁰ Там само, арк. 20.

⁵¹ *Тринадцятка – таки фатальне число [Thirteen is a fatal number]*, in «Свобода», No.163, 25 серпня 1956.

⁵² Державний архів Львівської області, Р-1517, оп.1, спр.34, *Листи Редакторів до Рудницького М. [Letters of the Editors to Rudnytsky M.]*, арк. 3

⁵³ Там само, арк.60.

⁵⁴ ЦДАГО, ф.1, оп.70, спр.1371, *Докладная записка инструкторов Управления пропаганды и агитации ЦК КП(б)У т.т. Чеснокова и Еременко и материалы к ней о недостатках в работе Львовского Госуниверситета и ошибках его руководства. Февраль 1948 [Report of the instructors of the Department of Propaganda and Agitation of the Central Committee of the CP (b) U, etc. Chesnokova and Eremenko and materials to it about shortcomings in work of the Lviv State University and mistakes of its management. February 1948]*, арк.6.

⁵⁵ Там само, арк.6.

⁵⁶ ЦДАГО, ф.1, оп.46, спр.5598, *Справки, информации по идеологической работе в Львовской области. Июль 1951 [References, information on ideological work in the Lviv region. July 1951]*, арк.22.

References

1. T.S. Amar, *The Paradox of Ukrainian Lviv. A Borderland City between Stalinists, Nazis, and Nationalists*, Cornell University Press, 2015, 372 pp.
2. *Arkhiv Lvivskoho universytetu (dali – ALU), Osobova sprava Mykhaila Rudnytskoho, 1944-1967 [Personal file of Mykhailo Rudnytsky, 1944-1967]*, арк. 82.

3. Ya. Dashkevych, Postati. Narysy pro diiachiv istorii, polityky, kultury [Figures. Essays on figures of history, politics, culture], Lviv, Piramida, 2007, 808 s.
4. Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti, R-1517, op.1, spr.34, Lysty Redaktoriv do Rudnytskoho M. [Letters of the Editors to Rudnytsky M.], ark. 3
5. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby Bezpeky Ukrainy (dali – HDA SBU), f.2, op.37, spr. 66, NKHB USSR obiekt – «Halychane».
6. HDA SBU, f.16, spr. 0715, Materialy na bratev Kravchuk. 1949. Tom 1. Suprovidnyi lyst nadislanyi ministrom derzhbezpeky URSR Savchenkom S.R. na adresu nachalnyka 2-ho HUM DB SRSR Pivtoranova Ye.P. z dovidkoiu na Kravchuka P.I. u dodatku [The cover letter was sent by the Minister of State Security of the USSR Savchenko S.R. to the address of the chief of the 2nd GUM DB of the USSR Pivtoranova E.P. with reference to Kravchuk P.I. in the appendix], ark. 9-15.
7. HDA SBU, f.16, spr. №29, Tom 2, Spravka o reahyrovaniakh yntellyhentsy h. Lvova na доклад «protyv ukraynskoho burzhuaznoho natsyonalizma» [Information on the reactions of the intelligentsia of Lviv to the report «against Ukrainian bourgeois nationalism»], ark.119
8. O. Hnatiuk, Vidvaha i strakh [Courage and fear], Kyiv, Dukh i Litera, 2015, S.249-328.
9. Khronika [Chronicle], Radianskyi Lviv, №1, lypen 1945
10. Kulturne zhyttia v Ukraini. Zakhidni zemli. Dokumenty i materialy, Tom. 1, 1939-1953, Kyiv, Naukova dumka, 1995, 748 s.
11. N. Kykyshev, Slavianskoe dvyzhenye v SSSR: 1941-1948 roky [Slavic movement in the USSR: 1941-1948], Moskva, 2008 [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.hrono.ru/libris/lib_k/kik00.php (Accessed: 12.05.2019).
12. Yu. Kysla, Stalinski spektakli viry, abo yak dystsyplinuvaly ukrainskykh pysmennykiv u povoienni roky. [Stalins Performances of Faith, or how Ukrainian Writers were Disciplined in The Postwar Years] in «Ukraina Moderna», 2019 [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://uamoderna.com/md/kysla-stalinist-performances?fbclid=IwAR0Ez7vGgEuaICNB-PDbyN4xy4-68en0fwGHcywraUctEXkmm9qkAw0gI> (Accessed: 11.12.2020).
13. I. Lysiak-Rudnytskyi, Shchodennyky [Diaries], Kyiv, Dukh i Litera, 2019b 696 s.
14. S.H., Lyst do nebishchyka [Letter to the deceased], Svoboda, №13, 18 sichnia 1949.
15. O. Rublov, Stalinshchyna y dolia zakhidnoukraynskoi intelihtentsii, 20-50-ti roky XX st.[Stalinism and the fate of the Western Ukrainian intelligentsia, 20-50s of XX century], Kyiv, Nauk. dumka, 1994, 349 s.
16. M. Rudnytskyi, Rishuche porvaty z proklyatym mynulym [Decisively break with the damned past], Vilna Ukraina, 16 serpnia 1946.
17. Ya. Shashkevych, Borotba z Hrushevskym ta yoho lvivskoiu shkoloiu za radianskykh chasiv [Struggle with Hrushevsky and his Lviv school in Soviet times], in «Ukrainskyi istoryk», 1996, № 1-4, c. 88-141.
18. Shcho za «zlochyn»? [What kind of «crime»?], in «Svoboda», №218, 6 lystopada 1946.
19. R. Truba, Omelian Terletskyi i borotba radianskoho rezhymu z lvivskoiu istorychnoiu shkoloiu Mykhaila Hrushevskoho [Omelyan Terletsky and the struggle of the Soviet regime with the Lviv historical school of Mykhailo Hrushevsky], in «Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist», 2013, Vyp. 23, c.543-556.
20. Trynadtsiatka – taky fatalne chyslo [Thirteen is a fatal number], in «Svoboda», No.163, 25 serpnia 1956.
21. TsDAHO, f.1. op.46, spr. 2986, Doklad, dokladne zapysky, spravky... otdela TsK KP(b)U o sostoianny y rabote Lvovskoi Oblasnoi partyinoi orhanyzatsyy. Yanvar-yiul 1947 [Report, report notes, references of the department of the Central Committee of the CP (b) U on the state and work of the Lviv Regional Party Organization. January-July 1947], ark. 38-39, 70.
22. TsDAHO, f.1, op.70, spr. 824, Dokladnaia zapyska o sostoianny ideino-polytycheskoho vospytanyia yntelyhentsy v Lvovskoi oblasti [Report on the state of ideological and political education of intelligentsia in the Lviv], ark. 5.
23. TsDAHO, f.1, op.70, spr.693, Dokladnaia zapyska o Lvovskoi orhanyzatsyy Soiuzu Sovetskykh pysatelei. 15 dekabria 1947 h. [Report on the Lviv organization of the Union of Soviet Writers. December 15, 1947], ark. 8.
24. TsDAHO, f.1, op.70, spr.1371, Dokladnaia zapyska ynstrukturorov Upravleniya propohandy y ahytatsyy TsK KP(b)U t.t. Chesnokova y Eremenko y materialy k nei o nedostatkakh v rabote Lvovskoho Hosunyversyteta y oshybkakh eho rukovodstva. Fevral 1948 [Report of the instructors of the Department of Propaganda and Agitation of the Central Committee of the CP (b) U, etc. Chesnokova and Eremenko and materials to it about shortcomings in work of the Lviv State University and mistakes of its management. February 1948], ark.6.
25. TsDAHO f.1. op.16, spr. 2329, Postanovleniya TsK KP(b)U, otchetы, doklady, dokladne zapysky o sostoianny y nedochetakh v rabote Lvovskoho Obkoma KP(b)U y eho otdelov. Mart-yiun 1947 [Resolutions of the Central

- Committee of the CP (b) U, reports, detailed notes on the state and shortcomings in the work of the Lviv Regional Committee of the CP (b) U and its departments. March-June 1947], ark.47–48.
26. TsDAHO, f.1, op.46, spr. 3275, Pismo za podpysiu t. Kahanovycha, dokladne zapysky, ynformatsyy, spravky Upravleniya partorhanov TsK KP(b)U o sostoianyy y rabote Lvovskoi Oblasnoi partyinoi orhanyzatsyy. Yanvar-dekabr 1947 [Letter signed by Comrade Kaganovich, detailed notes, information, certificates of the Office of the Central Committee of the CP (b) U on the condition and work of the Lviv Regional Party Organization. January-December 1947], ark.15–16.
 27. TsDAHO, f.1, op.46, spr.5598, Spravky, ynformatsyy po ydeolohycheskoi rabote v Lvovskoi oblasti. Yiul 1951 [References, information on ideological work in the Lviv region. July 1951], ark.22.
 28. TsDAMLMU, f.780, op.2, spr.24, Beliaiev Volodymyr Pavlovych (1907-1990). Materialy pro roboti Beliaieva V.P. u Lvivskii orhanizatsii SPU (ohliad roboty, protokoly zasidan pravlinnia, plan-prospekt almanakhu do 10-richchia vyzvolennia Zakhidnoi Ukrainy ta in., 1948-1949. [Materials about the work of Belyaev VP in the Lviv organization of the SPU (review of work, minutes of board meetings, plan-prospectus of the almanac to the 10th anniversary of the liberation of Western Ukraine, etc., 1948-1949.], ark. 26.
 29. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy (dali – TsDAHO), f.1, op. 70, spr. 824, Dokladnaia zapyska o sostoianyy ideino-polytycheskoho vospytanyia yntelyhentsyy v Lvovskoi oblasti [Report on the state of ideological and political education of the intelligentsia in the Lviv region], ark. 17.
 30. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv-muzei literatury i mystetstva Ukrainy (dali – TsDAMLMU), f. 590, op.5, spr. 260, Spilka pysmennykiv Ukrainy. Osobova sprava Rudnytskyi Mykhailo Ivanovych, prozaik [Writers Union of Ukraine. Personal file Rudnytsky Mykhailo Ivanovych, prose writer], ark.10.

Науковий вісник Чернівецького університету імені
Юрія Федьковича: Історія. – № 1. – 2021. – С. 120–130
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. – № 1. – 2021. – pp. 120–130
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2021.53.120-130>
hj.chnu.edu.ua

УДК 94:36(477.8)

© Лілія Дробіна* (Чернівці)

РАДЯНСЬКА ФІНАНСОВА «ДОПОМОГА» ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯМ В ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті йдеться про надання державою матеріальної допомоги фронтовикам західних областей України після Другої світової війни і водночас введення неймовірно великих податків. Адже вирішення життєво важливих питань військовослужбовців відіграло значну політико-ідеологічну функцію і потребувало великих фінансових вкладень.

Наголошується, що проблема матеріального забезпечення та побутового влаштування значної категорії людей залишалась актуальною протягом довгих років. Адже при вкрай низькому рівні заробітної плати, споживання й незадовільних житлових умовах більшості населення, злиденному пенсійному забезпеченні, нееквівалентному затраченій праці розміру доходів усіх категорій працівників, офіційна оцінка «добробуту» населення вважалася високою.

Ключові слова: *військовослужбовець, соціальне забезпечення, Друга світова війна, адаптація, матеріальні труднощі.*

Lilija Drobina (Chernivtsi)

SOVIET FINANCIAL «AID» TO MILITARY PERSONNEL IN THE WESTERN REGIONS OF UKRAINE AFTER WORLD WAR II

Abstract. *The article deals with the provision of material aid by the state after World War II to the front-line soldiers of the western regions of Ukraine and at the same time the introduction of incredibly high taxes. To understand this society means in many ways to find approaches to solving modern problems. And although Soviet historiography presented this topic as a significant achievement, at present, all these «pluses» are perceived as components of the seizure of Ukrainian lands. The largest item of financial expenses was the payment of aid, and it was carried out at the expense of the republican budget on a monthly basis.*

At the same time, under the guise of aid to the post-war economy, the Soviet government, by providing insignificant aid, subsequently formed a new source of its income. We speak about compulsory grocery deliveries and taxes. The main ones were introduced in the USSR in 1944: agricultural, military, single and small-family (for absence of children in the family). As a result of these innovations, the share of income from taxation of the population in the budget has almost tripled. However, in order to show the «advantages» of the Soviet way of life, a group of beneficiaries who were provided with benefits was also defined.

The next aid guaranteed by the government of the Ukrainian SSR was lending for household amenities. The difficult financial situation of families was found in all regions and most families were declared insolvent. It should not be forgotten, however, that a loan policy had been initiated. At first, the state pretended to provide financial aid, and soon unilaterally set the size of the loan in the national plan. For

* к.і.н., асистент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

PhD in History, Assistant Professor, Department of History of Ukraine, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.

orcid.org/0000-0002-8598-4795

e-mail: lildrobina@gmail.com

those who worked, it was a monthly salary, which was deducted by shares on a monthly basis during the year. About the «voluntary» desire to give funds was written in the newspapers about loans. Annual loans, which were carried out by the state, did not contribute to the improvement of the material well-being of Ukrainians.

The patriotic heroics of the restoration era took over the problems of a particular person, was gradually accumulating in Ukrainian society in the late 1940s – early 1950s. After destroying and driving millions of people into the Gulag camps, Stalin forced the majority and workers to come to terms with a minimum of stability and prosperity.

Keywords: *military man, social security, World War II, adaptation, pecuniary burdens.*

Неоднозначним і суперечливим виявився в історії українського народу період після перемоги у Другій світовій війні. З одного боку, перемога породила серед українців оптимізм, віру в краще майбутнє, бажання швидше відновити зруйноване. Але водночас повоєнні роки стали завершальним етапом формування в країні сталінського абсолютизму, особливо в західних областях України. Для поширення свого впливу радянська влада використовували новостворені тут органи соціального забезпечення, в обов'язки яких входило не стільки надання матеріальної допомоги нужденним, скільки проведення агітації та формування точок впливу на місцеве населення. Новоприєднані області були місцем поширення активної боротьби загонів УПА проти радянської влади і це становило загрозу самій системі. Для залучення радянських партійних і військових діячів формувалася система пільг і спрощена система податків, надавалася матеріальна допомога.

Повоєнний період являє собою один з ключових етапів у розвитку радянської системи і суспільства, а взаємозв'язок людини, суспільства і влади – головну проблему радянської епохи. Зрозуміти це суспільство – означає багато в чому знайти підходи до розв'язання сучасних проблем. І тому **метою статті** є аналіз політики радянської влади в повоєнні роки у сфері фінансової допомоги військовослужбовцям і їхнім родинам. Адже тема повоєнного суспільства – одна з найпопулярніших у публіцистиці та історіографічних дослідженнях останніх років, що сприяє не тільки розумінню минулого, а й прогнозуванню майбутнього. **Актуальність зумовлена** і тим, що Україна переживає досить складні часи, воєнні дії в східних областях сьогодні знову порушили болюче питання долі військовослужбовців, які досить часто мають схожі проблеми – матеріальні, житлові, земельні, фінансові.

Про це почали багато писати вже в 90-ті роки ХХ ст., коли дозволили користуватися архівними документами¹. Питання повсякденного повоєнного життя фронтників висвітлювали як українські дослідники в монографіях «Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки»², «Україна в умовах системної кризи (1946–1980-х рр.)»³, окремих статтях⁴, так і російські⁵. І хоча цю тему радянська історіографія підносила як значне досягнення, та в сучасних умовах усі ці «плюси» сприймаються як складові загарбання українських земель.

Результати дослідження. Як відомо, значною групою людей у воєнний і післявоєнний час, яка потребувала допомоги в адаптації до нових умов життя, були особи, пов'язані прямо чи опосередковано з війною, – інваліди війни, військовослужбовці та їхні сім'ї. Вирішення їх життєво важливих питань відіграло значну політико-ідеологічну роль і потребувало великих фінансових вкладень.

Особливість соціальних програм, заснованих на принципі допомоги, – можливість людини, яка потрапила в скрутне становище і не в змозі самостійно з нього вийти, звернутись по допомогу до відповідних інстанцій і розраховувати на соціальний захист (соціальні виплати, соціальні послуги) в обсязі, достатньому для подолання проблем, що зумовили звернення по допомогу. Але проблема післявоєнного періоду полягала в тому, що до цієї категорії належало майже 90% населення. У відділі соцзабезу і держзабезпечення протягом 1945 р. надійшли численні прохання про надання матеріальної допомоги. Лише по Чернівецькій обл. – 22972 заяви⁶, по Тернопільській обл. було 141272 військовослужбовці, з них гостропотребуючі – 3315, сиріт – 1442, особи, в яких згоріли хати, – 2922⁷.

Найбільшою статтею фінансових видатків була виплата допомоги, яка здійснювалася за рахунок республіканського бюджету щомісячно. Основою для виплати був витяг з протоколу засідання комісії про її призначення. Для обліку цих виплат рай- і міськвідділи соцзабезу на кожного

одержувача відкривали особовий листок зазначеної форми, які реєстрували в особовому реєстрі і зберігали окремо від особових рахунків пенсіонерів⁸. Тобто соціальна допомога повинна була надаватись незалежно від віку, місця роботи, участі в трудовій діяльності або сплати страхових внесків, якщо статки сім'ї виявлялись незначними, і виражалась в наданні грошової допомоги і та пільг сім'ям, що виховували дітей; натуральній допомозі малозабезпеченим громадянам (забезпечення безплатними обідами, одягом і паливом, пільгами щодо оплати транспорту, житла тощо); звільненні від центральних податків; обслуговуванні пенсіонерів, інвалідів, одиноких непрацевдатних громадян у будинках-інтернатах. Можна сказати, що соціальна політика була орієнтована на забезпечення мінімально можливих умов для виживання населення, необхідного для виробництва.

Елементи соціальної допомоги ставали неодмінною частиною системи соціального захисту населення. Для їх впровадження необхідно було налагодити тісний контакт з місцевим населенням, для цього проводились подвірні обходи. Їм, безсумнівно, передували партійно-урядові розпорядження для поліпшення матеріальних умов життя населення, серед яких постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 06.07.1945 р. «Про хатній облік і виявлення матеріально-побутових потреб інвалідів Вітчизняної війни» та постанова від 10.11.1945 р. «Про заходи по наданню допомоги демобілізованим, сім'ям загиблих воїнів, інвалідам війни і сім'ям військовослужбовців»⁹, у яких вимагалось проведення подвірних обходів та індивідуальних бесід майже з кожною сім'єю.

В процесі їхньої роботи серед основних завдань були визначені такі питання: по-перше, мобілізація всіх засобів для створення позабюджетних коштів і позафондових натуральних ресурсів для надання практичної грошової допомоги та натуральної допомоги пенсіонерам і дітям-сиротам; по-друге, правильний і своєчасний розподіл асигнованих коштів між районними відділами, а також своєчасний контроль за правильним використанням відпущених їм коштів¹⁰.

Усі види допомоги умовно можна об'єднати в дві групи: матеріальне забезпечення і суспільні послуги. Радянські ідеологи вважали, що всі радянські люди повинні жити за принципами соціалізму – рівність в усьому. Тому матеріальну допомогу планувалось надавати громадянам в однакових (твердих) розмірах для задоволення матеріальних і культурно-побутових потреб, які склалися на даному етапі розвитку соціалістичного суспільства.

Сім'ї військовослужбовців, які перебували на фронтах, отримували допомогу, а ті, хто отримував повідомлення про смерть, переоформлялись на пенсію. При перевірці було виявлено випадки, коли сім'ї продовжували отримувати допомогу замість пенсії. Тільки протягом серпня-листопада 1947 р. по Ровенській обл. переоформились з допомоги на пенсію по знову отриманих повідомленнях 1264 сім'ї¹¹. В середньому на кожну подану заяву видано одноразової грошової допомоги інвалідам війни – 126 крб, інвалідам праці – 134, сім'ям військовослужбовців – 110 крб¹². Припиняли виплату допомоги при відсутності довідок встановленого зразка з військових частин, часто посмертно, і коли військовослужбовці направлялись одразу з армії на роботу в промислові підприємства. А відбувалось це часто примусово, і хоча родина тимчасово втрачала годувальника, радянська влада використовувала це як підставу для відмови у виплаті матеріальної допомоги.

Матеріальне становище населення західних областей було дуже складним, але як показують архівні документи, просити в радянській владі – означало визнати її, тому більшість не хотіли цього робити. Відповідно вже з 1947 р. почав набувати планомірного вирішення процес з'ясування долі родичів, бо багато жителів західних областей не користувалися пільгами як сім'ї загиблих воїнів. Так, в ряді районів Чернівецької обл. зареєстровані випадки, коли сім'ї військовослужбовців відмовлялись від отримання допомоги, а в «Кельменецькому р-ні Чернівецької обл. дружина військовослужбовця пропонувала інспектору райвідділу 3 тис. крб. тільки за те, щоб її позбавили допомоги. В Сторожинецькому р-ні цієї ж області виявлено 30 сімей військовослужбовців, які протягом 3 місяців свідомо приховували те, що ними отримані довідки з військової частини. І тільки після індивідуальної бесіди з кожним із них, вони дали згоду на отримання державної допомоги»¹³. Таку ситуацію селяни між собою характеризували словами: «Це не наша війна».

Іншою стороною програми подвірного обходу була необхідність перевірки нужденності заявника з метою підтвердження або спростування його права на отримання допомоги. Подвірні обходи вперше почали проводити в 1944 р. сільськими і міськими радами домоуправлінь і в більшості

випадків їх проводили учителі села. В результаті в Городенківському р-ні Станіславської обл. було виявлено 785 сімей військовослужбовців, які не стояли на обліку¹⁴. По Тернопільській обл. взято на облік 5144 сімей, розглянуто 2357 заяв¹⁵.

Питання покращення благополуччя сімей військовослужбовців систематично висвітлювались в районній і обласній пресі. В обласній газеті «Радянська Буковина» за 1945 р. опубліковано 118 різноманітних статей, присвячених наданню допомоги сім'ям військовослужбовців і дітям-сиротам¹⁶. Але в більшості випадків одноразові допомоги інвалідам війни, праці та військовослужбовцям видавалися без належного детального вивчення родинного та майнового стану заявників, а саме обстеження проводилося із затримкою до 3-х і більше місяців, а в окремих випадках і після обстеження проходило до 1-2 міс., клопотання про надання роботи розглядалося також з великим запізненням – до 3-4 місяців¹⁷.

Організаційні підвалини важливої галузі матеріально-побутового забезпечення уразливих соціальних груп населення системи соцзабезу формувалися впродовж усього періоду її становлення в західних областях України не як джерело підвищення матеріального достатку. Хоча суми і були порівняно значними, але їх не вистачало для створення відповідних матеріальних умов для всіх нужденних. Адже система не вирішувала всіх проблем, хоча поступово і набувала конкретного статусу суспільної цінності, особливо для тих категорій людей, які втратили працездатність, сподіваючись на допомогу. Зокрема, в основному допомоги передбачались для інвалідів війни, військовослужбовців та їхніх родин, а для інвалідів праці ніякі фонди не передбачались, крім хлібних карточок в містах (60 крб).

Для одноразової допомоги суми призначались різні: від мінімальної 350 крб до максимальної 2750 крб¹⁸, близько 500 крб. отримували сім'ї загиблих військовослужбовців¹⁹. Часто виплати допомоги приурочували до різних свят: до дня Жовтневої революції, річниці Червоної армії.

Для вирішення фінансових запитів виплати в 1945 р. становили значну суму для Станіславської області – 260 тис. крб допомоги²⁰, по Волинській обл. – 881 тис. крб²¹, хоча вже в 1950 р. – лише 400 тис. крб²². З кожним роком сума зменшувалась, бо, на думку чиновників, уже нормалізовано матеріальне становище заявників і допомоги вони не потребують.

Аналізуючи ті події, можна зробити висновок, що під прикриттям допомоги післявоєнній економіці радянська влада, надавши незначну допомогу, згодом сформувавши нове джерело своїх доходів. Мова йде про те, що на сільських трудівників накладалися обов'язкові продуктові поставки і податки, що поряд із низькими заготівельними цінами на сільськогосподарську продукцію стало одним із головних засобів викачування коштів із села. Радянські історики неодноразово наголошували, що з встановленням радянської влади було ліквідовано безземелля, безробіття, значно піднявся рівень заробітної плати, знижено ціни на товари масового вжитку, плату за комунальні послуги, зокрема квартплату, яка раніше забирала до третини заробітку²³. В той же час не вказувалося, що з 1928 до 1953 р. ціни на зерно, картоплю й продукцію тваринництва не змінювалися, тоді як ціни на промислову продукцію постійно зростали.

Основні податкові джерела наповнення бюджету СРСР ввели у 1944 р.: сільськогосподарський, військовий, з неодружених і малосімейних (за бездітність). Цей вид податку (кріпацького) регулювання кількості населення закріпився на десятиліття. Податок на бездітність становив у 1944 р. по УРСР 150 крб в рік з колгоспників, при наявності 1 дитини – 50 крб, 2 – 25 крб, а з інших категорій населення відповідно 90, 30, 15. В результаті цих нововведень частка прибутків від оподаткування населення у бюджеті збільшилася з 5,2% у 1941 р. до 13,2% у 1945 р.²⁴.

Найважчим було виконання різноманітного роду обов'язкових поставок і податків, бо влада визначала завищені плани, часто не зважаючи на об'єктивні можливості господарства. Проте, щоб показати «переваги» радянського способу життя, з тих пір, коли були введені ці побори, виокремилась і група пільговиків, яким надавались певні пільги: їх або частково, або повністю звільняли від продподатку. Пільги надавались і в довоєнний час, але не такого масового характеру. Якщо в 1940 р. загальна сума фінансування на безплатні виплати і пільги з державних коштів становила 42 млрд крб і в середньому на душу населення припадало 220 крб, то в 1950 р. відповідно 122 млрд крб і 670 крб на одного²⁵. Але статистика не враховувала, що одні отримували 250 крб., а інші – до 1000 крб., і зрозуміло, що рівень достатку був також різним. При всьому бажанні зрівняти всіх так і не вдавалось.

Впродовж війни тричі запроваджувались додаткові пільги сім'ям військовослужбовців, які перебували на дійсній військовій службі, а в 1945 р. за постановами від 21.09.1945 р. звільнені й інваліди I і II груп та їхні сім'ї²⁶. РНК СРСР ухвалила постанову про збереження податкових пільг для демобілізованих з Червоної армії і членів їхніх сімей у 1945 р. по всіх податках²⁷.

У Чернівецькій обл. по різних податках надано пільг за 1945 р. на суму 16,3 млн крб і різної допомоги та пенсії на 18 млн крб²⁸, з них інвалідам війни – 641 тис. крб і по обов'язкових держпоставках по культурах на 9425 ц²⁹. По Станіславській обл. у 1950 р. надано урядових пільг для інвалідів війни, сімей загиблих військовослужбовців і престарілих пенсіонерів 1594 господарствам, в т.ч.: по с/г податку – 1206, по с/г поставках – 932 і по квартплаті – 456 чол.³⁰

Безумовно, в практиці застосування законів про пільги було також багато порушень. Значна частина сімей військовослужбовців через незнання законів не користувались відповідними пільгами. Десятки мобілізованих офіцерів кожного дня оббивали пороги міського військкомату та інших установ міста, щоб з'ясувати, якими пільгами користуються вони по одержаних нагородах, але вичерпної відповіді не завжди могли одержати³¹. Місцеве керівництво не поспішало ділитися інформацією, маючи перед собою вказівки такого плану: «...не надавати пільги безпідставно, адже по державним пільгам інваліди війни звільнялися на сотні млн. крб., тисячі тонн сільськогосподарської продукції»³². Кожний із нижчої ланки влади вважав краще знизити число пільговиків. Тому-то, приміром, під час обласної перевірки в Чернівецькій обл. виявлено, що лише в Чернівецькому р-ні з 2300 сімей військовослужбовців пільгами по держпоставках користувалися тільки 676 сімей³³. А в пресі зазначалось, що Чернівецьким райфінвідділом звільнено в 1945 р. від податків 4795 сімей, а 2195 родин – від держпоставок³⁴.

Нелегким для селян був сільськогосподарський податок, який постійно зростав. Ним обкладались всі доходи особистого господарства колгоспників і одноосібників. Нараховувався за твердими ставками, диференційованими за областями і навіть окремими населеними пунктами залежно від середнього доходу особистого підсобного господарства в даній місцевості.

Збором податків займалися податкові інспектори і ревізори, штат яких постійно зростав. У їхні функції входив облік усіх джерел доходу сім'ї та організація своєчасного збору податків. Інститут податкових інспекторів і ревізорів був потужним важелем адміністративного й морально-психологічного тиску на селянство.

Податки на присадибну ділянку накладались відповідно до її розміру в цілому, а крім того, податок з кожного дерева, вулика пасіки, якщо вони були. У 1946 р. кожен селянський двір мав здати державі в середньому по 40 кг м'яса, навіть при відсутності худоби, 200 літрів молока (і це в той час, коли 43% колгоспників не мали корів), по 90 штук яєць, заплатити від 5 до 10 руб. за кожне плодове дерево на присадибній ділянці. 19 березня 1946 р. постановою Радою Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) середньорічні норми поставок молока державі встановлювались у розмірі до 260 л з кожної корови колгоспника і до 300 л – з кожної корови, яка перебувала у власності одноосібника³⁵. Якщо поточного року селянин не все здав, то решта у вигляді «недоїмки» плюсувалось до плану на наступний рік. Інколи ці «недоїмки» набігали за 5-6 років, і селянин не мав змоги «розрахуватися» з державою. Тоді «уповноважені» держави конфіскували в селянина те, що в нього було (навіть корову) за податковий чи контракційний борг³⁶.

З 1945 р. перевірками постійно фіксувались допущені помилки і порушення закону про надання пільг, а саме, що деякі райони не надавали пільг повністю або частково, виявлено випадки неправильного обкладання хлібопоставками сімей військовослужбовців. У розгляд скарг, які зазвичай стосувались райуповноважених про неправильне надання ними пільг, втручались органи держзабезпечення, а іноді справа доходила до прокуратури. З подібних прикладів можна навести такі: в с. Суховерхів Кіцманського р-ну Чернівецької обл. з 15 перевірених господарств 11 було обкладено незаконно, в с. Кліводин з 11 – 6, в с. Раранче (нині – с. Рідківці) Садгірського р-ну з 32 – 18³⁷. В Долинському р-ні Станіславської обл. під час подвірного обходу по селах виявлено 104 сім'ї військовослужбовців, які були незаконно обкладені фінансовими і продуктовими податками³⁸.

Саме через інститут уповноважених здійснювалося державне керівництво колгоспами. Перед уповноваженими стояло конкретне і основне завдання: будь-якими шляхами й методами домогтися виконання планів хлібозаготівель. При цьому методи застосовувались будь-які, в тому числі й карально-репресивні. І хоча райуповноважених було чимало, зазвичай за кількістю сільрад, проте

вимагалось підключення до цієї роботи всіх працівників районних відділів. Часто формально-бюрократичний підхід до питання звільнення інвалідів війни I і II груп затягувався вимаганням зайвих довідок та документів.

Крім натурально-продуктових повинностей, українські колгоспники мали виконувати ще й грошові. Це були державні і місцеві податки, державні позики, інші платежі. Селяни платили сільськогосподарський податок, податок на коней одноосібних господарств, стягувалися загальні збори з усього населення країни, зокрема з холостяків, одиноких і малосімейних громадян. З 1942 до 1946 р. все населення СРСР залучалось до виплати військового податку, в основі якого також лежав принцип подушного обкладання. Відповідно до прийнятого у 1942 р. Указу Президії Верховної Ради СРСР про місцеві податки і збори, сільське населення залучалося до сплати земельної ренти, податку з будівель, з власників транспортних засобів, включаючи велосипеди, власників худоби, разових зборів на колгоспних ринках³⁹. Майже кожна сім'я в сільській місцевості виконувала так зване самообкладання, яке формально вважалося добровільним.

Державні плани хлібопоставок постійно зростали. А оскільки, на думку радянських функціонерів, через те, що більшість селян західноукраїнських областей не встигли приєднатися до колгоспної системи, то і хлібопоставки зривалися. В результаті, сім'ї, що підлягали 100% звільненню, обкладалися хлібопоставками з розрахунку більшої території землі, ніж було в наявності. Як, приміром, сім'я загиблого військовослужбовця Ф.П. Тулика, яка мала 3 малих дітей, землі 2,05 га, а хлібопоставку їй визначено з розрахунку 2,3 га. Аналогічні факти виявлені і в інших сільрадах Чернівецької області⁴⁰. Крім того, в ряді районів були встановлені факти нетерпимого ставлення до місцевих сімей військовослужбовців з боку окремих працівників району. Показовим був приклад по с. Слобода-Комарівці Сторожинецького р-ну Чернівецької обл.: у незаконно обкладеної податком сім'ї загиблого військовослужбовця Ф.Гинчука було описано і конфісковано все майно, а дружину Ф.Гинчука агент уповнаркомзагу О.Леонтьєв погрожував «згноїти в тюрмі». Траплялись випадки і фізичного насильства: в с. Малинці Хотинського р-ну цієї ж області уповноважений райкому партії П.Кілікашвілі при проведенні хлібозаготовок, викликаючи селян у сільраду, здійснював побиття і лявав їх нецензурними словами⁴¹.

Хоча уряд УРСР звільнив від сільськогосподарського податку та від зборів на потреби житлово-і культурно-побутового будівництва ряд категорій селянських господарств, що становили близько 35%, в західних областях існувала величезна невідповідність між матеріально-технічною базою всієї радянської економіки і дрібноселянським виробництвом. Селяни працювали без вихідних увесь світловий день, їм заборонялося без дозволу виїжджати із сіл, вони не мали паспортів, їхні присадибні ділянки зменшували, обкладали надмірними податками, селяни похилого віку не отримували пенсій тощо. Незважаючи на опір, 1,5 млн селянських господарств західних областей України у повоєнні роки було колективізовано, примусово утворено 7 тис. колгоспів. Після укрупнення їх стало понад 4 тис. Спротив колективізації, що продовжувався, було зламане лише на початку 50-х років.

Наступною допомогою, гарантованою з боку уряду УРСР, було кредитування для господарсько-побутового облаштування (індивідуальне житлове будівництво, капітальний ремонт будинків, придбання домашньої худоби). Найгострішим стояло питання кредитів на купівлю худоби, без якої селянство не бачило свого існування.

Розміри кредитування були досить значними і по СРСР склали 265 млн крб в 1944 р.⁴². Незадовільність кредитування полягала в тому, що повернути кредит виявлялося справою значно важчою, ніж його взяти. Позика, метою якої було полегшити житлово-господарське облаштування, спровокувала загострення житлових та економічних негараздів і стала справжньою кабалою. Вже постанова № 1826 від 21.07.1945 р. декларувала: «Дозволити надавати відстрочки в погашенні кредиту терміном від 2 до 5 років, виданих на індивідуальне житлове будівництво, капітальний ремонт будинків, придбання домашньої худоби, господарське облаштування переселенців і зселення з хуторів таким категоріям: сім'ям військовослужбовців, які загинули на фронтах; інвалідам війни; позичальникам, які втратили все у зв'язку з війною; пенсіонерам, в яких сім'я загинула на фронті; сім'ям, які отримували допомогу від держави»⁴³. Складний матеріальний стан родин виявлявся в усіх областях при перевірці платоспроможності набувачів кредиту, і більшість родин були визнані неплатоспроможними.

При цьому не варто забувати, що з приходом радянської влади в західні області була започаткована політика позик. Держава спочатку робили вигляд, що надає фінансову допомогу, а незабаром в односторонньому порядку встановлювала розмір позики в загальнодержавному плані для області, району, міст і сіл. «Уповноважені» з району і сільрад під моральним тиском і погрозами примушували службовців, робітників і мешканців села підписуватися на ту чи іншу суму, визначену ними. Для тих, хто працював, як правило, вона становила місячну зарплату, яку частинами щомісячно відраховували впродовж року. Фактично вона нагадувала продрозкладку 1919-1920 рр., тільки в грошовому еквіваленті, і мала добровільно-примусовий характер. Починаючи з 1940 р. населення в обов'язковому порядку оформляло позичку. Не минуло це і важкий 1947 р. За даними ошадкаси і держкредиту по Україні на 10.05.1947 р. позика становила 99,3 млн крб (робітники «позичили» державі 70 млн крб, колгоспники – 29 млн крб)⁴⁴. Про «добровільне» бажання віддати кошти писалось в постійних рубриках газет про позички. Таким чином, щорічні позички, які здійснювалися державою, не сприяли покращенню матеріального благополуччя українців.

Висновки. Патріотична героїка відбудовчої доби заступила проблеми конкретної людини, які поступово нагромаджувалися в українському суспільстві кінця 1940-х – початку 1950-х рр. Органи соцзабезу, з одного боку, виконували роль надання конкретної соціальної допомоги, а з другого, були популяризаторами радянської влади, яка дбає про людину, віддану цій владі. Монопольне становище державної форми власності сприяло централізації соціального забезпечення. За цих умов швидке піднесення добробуту здійснити було неможливо.

Отже, проблема матеріального забезпечення та побутового влаштування значної категорії людей залишалась актуальною протягом довгих років. Адже при вкрай низькому рівні заробітної плати, споживання й незадовільних житлових умовах більшості населення, злиденному пенсійному забезпеченні, поширеному до того ж лише на меншість трударів, нееквівалентному затраченій праці розміру доходів усіх категорій працівників, офіційна оцінка «добробуту» населення вважалася високою. Знищивши згодом і загнавши в табори ГУТАБу мільйони людей, Й.Сталін змусив більшість трудівників примиритися з мінімумом стабільності й благополуччя.

¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. Р-348 Народний комісаріат соціального забезпечення УРСР, оп.3, спр.36 *Доповідні і зведені звіти про роботу НК СЗ і інструкції за 1945 р., арк. 15.*

² В.Даниленко, Г.Касьянов, С.Кульчицький, *Сталінізм на Україні: 20 – 30-ті роки* [Stalinism in Ukraine: 1920s - 1930s], Київ, Либідь, 1991, 342 с.

³ В.Баран, *Україна в умовах системної кризи (1946-1980 рр.)* [Ukraine in the System Crisis (1946-1980)], Київ, Альтернативи, 1999, 303 с.

⁴ О.Янковська, *Повсякденне життя громадян УРСР як втілення політики держави (1945-1953 рр.)* [Everyday Life of the Citizens of the UkSSR as the Embodiment of State Policy (1945-1953)], in *Історія повсякденності: теорія і практика: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14-15 травня 2010 р., Переяслав-Хмельницький, 2010, С.176-178.*; В.Кононенко, *Суспільно-політичні настрої та моральний стан населення України в повоєнний період (1945-1953 рр.): автореф. дис. ... канд. істор. наук 07.00.01* [Socio-political sentiments and the moral condition of the population of Ukraine in the postwar period (1945-1953): dissertation abstract... Cand. of History Science 07.00.01], Київ, 2004, 22 с.; М.Герасимова, *Джерела з історії радянської повсякденності* [Sources from the History of Soviet Everyday Life], in *Історичні і політологічні дослідження, Донецьк, Вид-во ДонНУ, 2007, № 1/2 (31/32), с. 293–298*; Г.Гордієнко, *Недержавні форми підтримки інвалідів Вітчизняної війни в УРСР упродовж 1941–1950 рр.* [Non-State Forms of Support for Disabled Veterans of the Patriotic War in the Ukrainian SSR during 1941-1950], in *Київська старовина, 2012, №3, с.60–68.*

⁵ Є Зубкова, *Повоєнне радянське суспільство: політика і повсякденність. 1945-1953 роки* [Post-War Soviet Society: Politics and Everyday Life. 1945-1953], Москва, РОССПЭН, 2000, 229 с.; В.Зима, *Повоєнне суспільство: голод і злочинність(1945-1946)* [Postwar Society: Famine and Crime (1945-1946)], in *Вітчизняна історія, 1995, №5, с.45–59.*

⁶ Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО), ф. Р-3 Виконавчий комітет Чернівецької обласної Ради депутатів трудящих, оп.2, спр.784 *Справа №14. Звіт про підсумки роботи відділів по державному забезпеченню і побутовому влаштуванні сімей військовослужбовців Чернівецької обл. за 1945 р., арк.19.*

⁷ Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО), ф. Р-1833 Виконком Тернопільської обласної ради депутатів трудящих, оп.2, спр.41 *Звіт про роботу облвідділу соцзабезпечення і побутового облаштування сімей військовослужбовців за 4-й квартал 1944 р. і 1 пол. 1945 р. (1945 р.)*, арк.4.

⁸ ДАЧО, ф. Р-717 Відділ соціального забезпечення Чернівецького міського виконавчого комітету (міськсозбез), оп.1, спр.2 *Наказ Президії Верховної Ради «Про порядок призначення і виплату допомоги сім'ям військовослужбовців у військовий час»*, арк.3.

⁹ Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО), ф. Р-788 Відділ соціального забезпечення виконавчого комітету Станіславської обласної ради депутатів трудящих, оп.1, спр.10 *Звіт по державному забезпеченню і побутовому облаштуванню сімей військовослужбовців за 1945 р. (18.01.1946 р.)*, арк.1.

¹⁰ ЦДАВО України, ф. Р-348 Народний комісаріат соціального забезпечення УРСР, оп.3, спр.256 *Звіти про роботу обласних, міських і районних відділів соціального забезпечення УРСР. Сталінського і Станіславського облсоцзабезів (1947 р.)*, арк.94.

¹¹ ЦДАВО України, ф. Р-348 Народний комісаріат соціального забезпечення УРСР, оп.3, спр.255 *Звіти про роботу обласних, міських і районних відділів соціального забезпечення УРСР. Полтавського, Ровенського, Кіровоградського і Харківського облсоцзабезів (1947 р.)*, арк.56.

¹² ДАІФО, ф. Р-788 Відділ соціального забезпечення виконавчого комітету Станіславської обласної ради депутатів трудящих, оп.1, спр.92 *Довідка про роботу сектора працевлаштування за 1952 р. (17.01.1953 р. – 18.01.1953 р.)*, арк.6.

¹³ ДАЧО, ф. Р-3 Виконавчий комітет Чернівецької обласної Ради депутатів трудящих, оп.2, спр.784 *Справа №14. Звіт про підсумки роботи відділів по державному забезпеченню і побутовому влаштуванні сімей військовослужбовців Чернівецької обл. за 1945 р.*, арк.65.

¹⁴ ДАІФО, ф. Р-788 Відділ соціального забезпечення виконавчого комітету Станіславської обласної ради депутатів трудящих, оп.1, спр.10 *Звіт по державному забезпеченню і побутовому облаштуванню сімей військовослужбовців за 1945 р. (18.01.1946 р.)*, арк.15.

¹⁵ ДАТО, ф. Р-1833 Виконком Тернопільської обласної ради депутатів трудящих, оп.2, спр.41 *Звіт про роботу облвідділу соцзабезпечення і побутового облаштування сімей військовослужбовців за 4-й квартал 1944 р. і 1 пол. 1945 р. (1945 р.)*, арк.2.

¹⁶ Радянська Буковина (Чернівці), 1945.

¹⁷ ДАЧО, ф. Р-717 Відділ соціального забезпечення Чернівецького міського виконавчого комітету (міськсозбез), оп.1, спр.30 *Річний звіт про виконання кошторису Чернівецького міського відділу соцзабезу за 1950 р.*, арк.6.

¹⁸ ДАЧО, ф. Р-3 Виконавчий комітет Чернівецької обласної Ради депутатів трудящих, оп.2, спр.431 *Справа №3. Протоколи засідання Чернівецького виконавчого комітету за 1945 р.*, арк.32.

¹⁹ ДАЧО, ф. Р-3 Виконавчий комітет Чернівецької обласної Ради депутатів трудящих, оп.2, спр.431 *Справа №3. Протоколи засідання Чернівецького виконавчого комітету за 1945 р.*, арк.255.

²⁰ ДАІФО, ф. Р-788 Відділ соціального забезпечення виконавчого комітету Станіславської обласної ради депутатів трудящих, оп.1, спр.3 *Довідки, докладні, тексти виступів зав. облсозбезом по соціальному забезпеченню трудящих за 1944, 1945, 1946 роки (20.11.1944 р. – 16.07.1946 р.)*, арк.37.

²¹ Державний архів Волинської області (далі – ДАВО), ф. Р-13 Волинський обласний відділ соціального забезпечення, оп.3, спр.14 *Річний звіт про діяльність за 1945 р.*, арк.2.

²² ДАВО, ф. Р-13 Волинський обласний відділ соціального забезпечення, оп.3, спр.38 *Звіт про роботу облвідділу по держзабезпеченню і побутовому облаштуванню сімей військовослужбовців за 1946 р.*, арк.3-10.

²³ І.Кошарний, *У сузір'ї соціалістичної культури* [In the constellation of socialist culture], in *Культурне будівництво у возз'єднаних областях Української РСР (1939-1958 рр.)*, Львів, Вища школа, 1975, с.16.

²⁴ І.Білас, *Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз* [Repressive and Punitive System in Ukraine. 1917-1953: Socio-Political and Historical-Legal Analysis], Київ, Либідь-Військо України, Книга 2, 1994, с.364.

²⁵ С.Фігурнов, *Реальна заробітна плата і підйом матеріального благополуччя трудящих в СРСР* [Real Wages and Rise of Material Well-Being of Workers in the USSR], Москва, Вид-во соц.-екон.літ-ри, 1960, с.58.

²⁶ ДАЧО, ф. Р-15 Відділ соціального забезпечення Чернівецького обласного виконавчого комітету (облсоцзабез), оп.4, спр.1в *Стенограма обласної наради працівників соцзабезу і охорони здоров'я з питань працевлаштування, лікування і протезування інвалідів Великої Вітчизняної війни за 1946 р.*, арк.26.

²⁷ *Податкові пільги демобілізованим* [Tax Breaks for Demobilized Military], in *Вільна Україна (Львів)*, 1945, 5 серп.

²⁸ ДАЧО, ф. Р-3 Виконавчий комітет Чернівецької обласної Ради депутатів трудящих, оп.2, спр.784 *Справа №14. Звіт про підсумки роботи відділів по державному забезпеченню і побутовому влаштуванні сімей військовослужбовців Чернівецької обл. за 1945 р.*, арк.18.

²⁹ ДАЧО, ф. Р-15 Відділ соціального забезпечення Чернівецького обласного виконавчого комітету (облсоцзабез), оп.4, спр.1-в *Стенограма обласної наради працівників соцзабезу і охорони здоров'я з питань працевлаштування, лікування і протезування інвалідів Великої Вітчизняної війни за 1946 р.*, арк.2.

³⁰ ДАІФО, ф. Р-788 Відділ соціального забезпечення виконавчого комітету Станіславської обласної ради депутатів трудящих, оп.1, спр.54 *Звіт Станіславського обласного відділу соціального забезпечення про роботу органів соціального забезпечення за 1946-1950 рр.*, арк.5.

³¹ П.Петренко, *Краще обслуговувати демобілізованих* [Better Service to Demobilized Military] in Радянська Буковина (Чернівці), 1946, 27 лист.

³² ЦДАВО України, ф. Р-348 Народний комісаріат соціального забезпечення УРСР, оп.3, спр.31 *Тези доповіді Народного Комісара Соціального забезпечення тов. Муратова В.А. «Успіхи і недоліки в роботі органів соціального забезпечення УРСР» за 1945 р.*, арк.14.

³³ ДАЧО, ф. Р-3 Виконавчий комітет Чернівецької обласної Ради депутатів трудящих, оп.2, спр.784 *Справа №14. Звіт про підсумки роботи відділів по державному забезпеченню і побутовому влаштуванні сімей військовослужбовців Чернівецької обл. за 1945 р.*, арк.119.

³⁴ *Сокирянський відділ держзабезпечення надав допомогу* [The Sokyryany State Security Department Provided Assistance] in Радянська Буковина (Чернівці), 1945, 31 жовт.

³⁵ В.Даниленко, *Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.)* [Postwar Ukraine: Essays on Social History (Second Half of the 1940s - Mid-1950s)], Кн. 1, ч. 1-2, Київ: Інститут історії України НАН України, 2010, с.11.

³⁶ П.Брицький, *Голодомори ХХ століття в Україні – непростимі злочини комуністичної влади* [Holodomors of the 20th century in Ukraine - Unforgivable Crimes of the Communist Government], in Національна книга пам'яті жертв голодоморів в Україні, Чернівці, с.48.

³⁷ ДАЧО, ф. Р-3 Виконавчий комітет Чернівецької обласної Ради депутатів трудящих, оп.2, спр.784 *Справа №14. Звіт про підсумки роботи відділів по державному забезпеченню і побутовому влаштуванні сімей військовослужбовців Чернівецької обл. за 1945 р.*, арк.18.

³⁸ ДАІФО, ф. Р-788 Відділ соціального забезпечення виконавчого комітету Станіславської обласної ради депутатів трудящих, оп.1, спр.10 *Звіт по державному забезпеченню і побутовому влаштуванню сімей військовослужбовців за 1945 р. (18.01.1946 р.)*, арк.29.

³⁹ В.Даниленко, *Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.)* [Postwar Ukraine: Essays on Social History (Second Half of the 1940s - Mid-1950s)], с.11.

⁴⁰ ДАЧО, ф. Р-3 Виконавчий комітет Чернівецької обласної Ради депутатів трудящих, оп.2, спр.784 *Справа №14. Звіт про підсумки роботи відділів по державному забезпеченню і побутовому влаштуванні сімей військовослужбовців Чернівецької обл. за 1945 р.*, арк.118.

⁴¹ ДАЧО, ф. Р-3 Виконавчий комітет Чернівецької обласної Ради депутатів трудящих, оп.2, спр.784 *Справа №14. Звіт про підсумки роботи відділів по державному забезпеченню і побутовому влаштуванні сімей військовослужбовців Чернівецької обл. за 1945 р.*, арк.119.

⁴² *Кредити сільському населенню (ТАРС)* [Loans to Rural Population (TARS)] in Червоний прапор (Луцьк), 1945, 26 трав.

⁴³ ДАІФО, ф. Р-788 Відділ соціального забезпечення виконавчого комітету Станіславської обласної ради депутатів трудящих, оп.1, спр.4 *Постанова Ради народних комісарів СРСР №1826 від 21 липня 1945 р. «Про надання пільг індивідуальним позичальникам по зсудам сільгоспбанку і Центрбанку (18.08.1945 р.)»*, арк.1-2.

⁴⁴ *Почалась підписка на займ* [Loan Subscription Started] in Львівська правда (Львів), 1947, 8 трав.

References

1. V.Baran, *Ukraina v umovakh systemnoi kryzy (1946-1980 rr.)* [Ukraine in the System Crisis (1946-1980)], Kyiv, Alternatyvy, 1999, 303 s.
2. I.Bilas, *Represyвно-karalna systema v Ukraini. 1917–1953: suspilno-politychnyi ta istoryko-pravovyi analiz* [Repressive and Punitive System in Ukraine. 1917-1953: Socio-Political and Historical-Legal Analysis], Kyiv, Lybid-Viisko Ukrainy, Knyha 2, 1994, 688 s.
3. P.Brytskyi, *Holodomory XX stolittia v Ukraini – neprostymi zlochyny komunistychnoi vlady* [Holodomors of the 20th century in Ukraine - Unforgivable Crimes of the Communist Government], in *Natsionalna knyha pamiati zhertv holodomoriv v Ukraini*, Chernivtsi, s.16-56.

4. V.Danylenko, H.Kasianov, S.Kulchytskyi, Stalinizm na Ukraini: 20 – 30-ti roky [Stalinism in Ukraine: 1920s - 1930s], Kyiv, Lybid, 1991, 342 s.
5. V.Danylenko, Povoienna Ukraina: narysy sotsialnoi istorii (druga polovyna 1940-kh – seredyna 1950-kh rr.) [Postwar Ukraine: Essays on Social History (Second Half of the 1940s - Mid-1950s)], Kn. 1, ch. 1-2, Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2010, 351 s.
6. Derzhavnyi arkhiv Volynskoi oblasti (dali – DAVO), f. R-13 Volynskiyi oblasnyi viddil sotsialnoho zabezpechennia, op.3, spr.14 Richnyi zvit pro diialnist za 1945 r., 54 ark.
7. DAVO, f. R-13 Volynskiyi oblasnyi viddil sotsialnoho zabezpechennia, op.3, spr.38 Zvit pro robotu oblvidilu po derzhzabezpechenniu i pobutovomu oblashtuvanniu simej viiskovosluzhbovtiv za 1946 r., 14 ark.
8. Derzhavnyi arkhiv Ivano-Frankivskoi oblasti (dali – DAIFO), f. R-788 Viddil sotsialnoho zabezpechennia vykonavchoho komitetu Stanislavskoi oblasnoi rady deputativ trudiashchykh, op.1, spr.3 Dovidky, dokladni, teksty vystupiv zav. obsobezom po sotsialnomu zabezpechenniu trudiashchykh za 1944, 1945, 1946 roky (20.11.1944 r. – 16.07.1946 r.), 301 ark.
9. DAIFO, f. R-788 Viddil sotsialnoho zabezpechennia vykonavchoho komitetu Stanislavskoi oblasnoi rady deputativ trudiashchykh, op.1, spr.4 Postanova Rady narodnykh komisariv SRSR №1826 vid 21 lypnia 1945 r. «Pro nadannia pilh individualnym pozychalnykam po zsudam silhospbanku i Tsentrbanuku (18.08.1945 r.)», 18 ark.
10. DAIFO, f. R-788 Viddil sotsialnoho zabezpechennia vykonavchoho komitetu Stanislavskoi oblasnoi rady deputativ trudiashchykh, op.1, spr.10 Zvit po derzhavnomu zabezpechenniu i pobutovomu oblashtuvanniu simej viiskovosluzhbovtiv za 1945 r. (18.01.1946 r.), 30 ark.
11. DAIFO, f. R-788 Viddil sotsialnoho zabezpechennia vykonavchoho komitetu Stanislavskoi oblasnoi rady deputativ trudiashchykh, op.1, spr.54 Zvit Stanislavskoho oblasnoho viddilu sotsialnoho zabezpechennia pro robotu orhaniv sotsialnoho zabezpechennia za 1946-1950 rr., 31 ark.
12. DAIFO, f. R-788 Viddil sotsialnoho zabezpechennia vykonavchoho komitetu Stanislavskoi oblasnoi rady deputativ trudiashchykh, op.1, spr.92 Dovidka pro robotu sektora pratsevlashtuvannia za 1952 r. (17.01.1953 r. – 18.01.1953 r.), 18 ark.
13. Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoi oblasti (dali – DATO), f.R-1833 Vykonkom Ternopilskoi oblasnoi rady deputativ trudiashchykh, op.2, spr.41 Zvit pro robotu oblvidilu sotszabezpechennia i pobutovoho oblashtuvannia simej viiskovosluzhbovtiv za 4-y kvartal 1944 r. i 1 pol. 1945 r. (1945 r.), 5 ark.
14. Derzhavnyi arkhiv Chernivetskoj oblasti (dali – DAChO), f.R-3 Vykonavchyi komitet Chernivetskoj oblasnoi Rady deputativ trudiashchykh, op.2, spr.431 Sprava №3. Protokoly zasidannia Chernivetskoho vykonavchoho komitetu za 1945 r., 291 ark.
15. DAChO, f. R-3 Vykonavchyi komitet Chernivetskoj oblasnoi Rady deputativ trudiashchykh, op.2, spr.784 Sprava №14. Zvit pro pidsumky roboty viddiliv po derzhavnomu zabezpechenniu i pobutovomu vlashtuvanni simej viiskovosluzhbovtiv Chernivetskoj obl. za 1945 r., 163 ark.
16. DAChO, f. R-15 Viddil sotsialnoho zabezpechennia Chernivetskoho oblasnoho vykonavchoho komitetu (oblsotszabez), op.4, spr.1-v Stenohrama oblasnoi narady pratsivnykiv sotszabezuvu i okhorony zdorovia z pytan pratsevlashtuvannia, likuvannia i protezuvannia invalidiv Velykoi Vitchyznianoj viiny za 1946 r., 64 ark.
17. DAChO, f. R-717 Viddil sotsialnoho zabezpechennia Chernivetskoho miskoho vykonavchoho komitetu (miskotszabez), op.1, spr.2 Nakaz Prezydii Verkhovnoi Rady «Pro poriadok pryznachennia i vyplatu dopomohy simiam viiskovosluzhbovtiv u viiskovyj chas», 64 ark.
18. DAChO, f. R-717 Viddil sotsialnoho zabezpechennia Chernivetskoho miskoho vykonavchoho komitetu (miskotszabez), op.1, spr.30 Richnyi zvit pro vykonannia koshtorysu Chernivetskoho miskoho viddilu sotszabezuvu za 1950 r., 13 ark.
19. S.Fihurnov, Realna zarobitna plata i pidiom materialnoho blahopoluchchia trudiashchykh v SRSR [Real Wages and Rise of Material Well-Being of Workers in the USSR], Moskva, Vyd-vo sots.-ekon.lit-ry, 1960, 200 s.
20. M.Herasymova, Dzherela z istorii radianskoj povsiakdennosti [Sources from the History of Soviet Everyday Life], in Istorychni i politolohichni doslidzhennia, Donetsk, Vyd-vo DonNU, 2007, № 1/2 (31/32), s. 293–298.
21. H.Hordiienko, Nederzhavni formy pidtrymky invalidiv Vitchyznianoj viiny v URSSR uprodovzh 1941–1950 rr. [Non-State Forms of Support for Disabled Veterans of the Patriotic War in the Ukrainian SSR during 1941–1950], in Kyivska starovyna, 2012, №3, s.60–68.
22. O.Iankovska, Povsiakdenne zhyttia hromadian URSSR yak vtillennia polityky derzhavy (1945-1953 rr.) [Everyday Life of the Citizens of the UkSSR as the Embodiment of State Policy (1945-1953)], in Istoriia povsiakdennosti: teoriia i praktyka: materialy Vseukr. nauk. konf., Pereiaslav-Khmelnyskyi, 14-15 travnia 2010 r., Pereiaslav-Khmelnyskyi, 2010, S.176-178.

23. V.Kononenko, *Suspilno-politychni nastroi ta moralnyi stan naseleння Ukrainy v povoiennyi period (1945-1953 rr.): atoref. dys. ... kand. istor. nauk 07.00.01 [Socio-political sentiments and the moral condition of the population of Ukraine in the postwar period (1945-1953): dissertation abstract... Cand. of History Science 07.00.01]*, Kyiv, 2004, 22 s.
24. I.Kosharnyi, *U suziri sotsialistychnoi kultury [In the constellation of socialist culture]*, in *Kulturne budivnytstvo u vozzednanykh oblastiakh Ukrainskoi RSR (1939-1958 rr.)*, Lviv, Vyscha shkola, 1975, 240 s.
25. *Kredyty silskomu naseleńniu (TARS) [Loans to Rural Population (TARS)]* in *Chervonyi prapor (Lutsk)*, 1945, 26 trav.
26. P.Petrenko, *Krashche obsluhovuvaty demobilizovanykh [Better Service to Demobilized Military]* in *Radianska Bukovyna (Chernivtsi)*, 1946, 27 lyst.
27. *Podatkovi pilhy demobilizovanykh [Tax Breaks for Demobilized Military]*, in *Vilna Ukraina (Lviv)*, 1945, 5 serp.
28. *Pochalas pidpyska na zaim [Loan Subscription Started]* in *Lvivska pravda (Lviv)*, 1947, 8 trav.
29. *Sokyrianskyi viddil derzhzabezpechennia nadav dopomohu [The Sokyryany State Security Department Provided Assistance]* in *Radianska Bukovyna (Chernivtsi)*, 1945, 31 zhovt.
30. *Tsentrалnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (dali – TsDAVO Ukrainy), f.R-348 Narodnyi komisariat sotsialnoho zabezpechennia URSR, op.3, spr.31 Tezy dopovidi Narodnoho Komisara Sotsialnoho zabezpechennia tov. Muratova V.A. «Uspikhy i nedoliky v roboti orhaniv sotsialnoho zabezpechennia URSR» za 1945 r., 47 ark.*
31. *TsDAVO Ukrainy, f.R-348 Narodnyi komisariat sotsialnoho zabezpechennia URSR, op.3, spr.36 Dopovidni i zvedeni zvity pro robotu NK SZ i instruktsii za 1945 r., 36 ark.*
32. *TsDAVO Ukrainy, f.R-348 Narodnyi komisariat sotsialnoho zabezpechennia URSR, op.3, spr.255 Zvity pro robotu oblasnykh, miskykh i raionnykh viddiliv sotsialnoho zabezpechennia URSR. Poltavskoho, Rovenskooho, Kirovohradskoho i Kharkivskoho oblsozbeziv (1947 r.), 159 ark.*
33. *TsDAVO Ukrainy, f.R-348 Narodnyi komisariat sotsialnoho zabezpechennia URSR, op.3, spr.256 Zvity pro robotu oblasnykh, miskykh i raionnykh viddiliv sotsialnoho zabezpechennia URSR. Stalinskoho i Stanislavskoho oblsozbeziv (1947 r.), 121 ark.*
34. Ie Zubkova, *Povoienne radianske suspilstvo: polityka i povsiakdennist. 1945-1953 roky [Post-War Soviet Society: Politics and Everyday Life. 1945-1953]*, Moskva, ROSSPEN, 2000, 229 s.
35. V.Zyma, *Povoienne suspilstvo: holod i zlochynnist(1945-1946) [Postwar Society: Famine and Crime (1945-1946)]*, in *Vitchyzniana istoriia*, 1995, №5, s.45–59.

Науковий вісник Чернівецького університету імені
Юрія Федьковича: Історія. – № 1. – 2021. – С. 131–142
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. – № 1. – 2021. – pp. 131–142
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2021.53.131-142>
hj.chnu.edu.ua

УДК 94(470):323.12(=411.16)

© Олександр Безаров* (Чернівці)

УЧАСТЬ ЄВРЕЇВ У ПРОЦЕСАХ СТАНОВЛЕННЯ РОСІЙСЬКОГО СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНОГО РУХУ

Висвітлено проблеми участі євреїв у процесах становлення російського соціал-демократичного руху наприкінці XIX – на початку XX століття. Проаналізовано сучасну історіографію проблеми. Автор зауважив, що єврейські соціал-демократи Російської імперії взяли активну участь в організаційному і кадровому забезпеченні процесів становлення та розвитку російського соціал-демократичного руху, сприяли підготовці та проведенню установчого з'їзду Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП). Зазначено, що посилення державного антисемітизму, єврейські погроми та загострення політичної кризи в Російській імперії напередодні Першої російської революції підштовхували російську та єврейську соціал-демократію до вироблення єдиної позиції з приводу участі пролетаріату у майбутніх революційних подіях, оптимізували пошук подолання тієї внутрішньопартійної кризи, що виникла після виходу Бунду зі складу РСДРП. Уперше в своїй історії єврейські соціал-демократи спробували запалити вогонь російської революції на «єврейській вулиці», довести політичну значущість потужного революційного потенціалу єврейських мас у смугі осілості для загальноросійського соціал-демократичного руху.

Ключові слова: Російська імперія, євреї, соціал-демократія, Бунд, РСДРП.

Oleksandr Bezarov (Chernivtsi)

PARTICIPATION OF JEWS IN THE PROCESSES OF RUSSIAN SOCIAL-DEMOCRATIC MOVEMENT

Abstract. *The formation of social democracy in the Russian Empire was another stage in the «Russian reception» of the Western models of the socialist movement, the result of certain ideological contradictions on the Russian ground. Given the semi-feudal society of the Russian Empire, the paternalism of autocratic power, the absence of deep traditions of liberal culture, the Russian social democratic movement could hardly count on obvious success without a deep revolutionary renewal of the entire socio-economic and political system of the Russian state. Since Jews were an urban ethnic group, it is not surprising that the provinces of the Jewish Pale in the late 19th century proved to be the epicentre of the revolutionary energy concentration.*

Thus, in the late 19th century the processes of formation and development of not the Russian, but the Jewish social-democratic movement continued on the territory of the Jewish Pale, the prominent centres of which were the Belarusian and Ukrainian cities of the Russian Empire. Despite the low level of the industrial development in the north-western part of the Russian Empire, as well as police persecution,

* д.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Doctor of History, Associate Professor, Department of World History, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.

orcid.org/0000-0002-8467-0647

e-mail: alex.bezarov@gmail.com

imprisonment, and exile of many activists, the Jewish Social Democratic movement grew qualitatively and quantitatively, got loyal supporters, and spread to other cities such as Minsk, Grodno, Bialystok and Warsaw. The Bund (the Union of Jewish Workers in Lithuania, Poland, and Russia) played a key role in organizing the Congress of the Russian Social Democratic Labour Party (RSDLP) on March 1-3, 1898, at which the Russian Social Democratic Labour Party (RSDLP) was founded which was supposed to unite revolutionary Marxist groups of the empire, regardless of their ethnicity. The processes of formation of the organizational and personnel structure of the Russian Social-Democracy continued during the First Russian Revolution. Jews took an active part in these processes. Their role in the organization of Russian social-democratic movement and in its staffing is difficult to overestimate. In particular, S. Dikstein, H.S. Khurgin, E.A. Abramovich, I.A. Gurvich, E.A. Gurvich, O. Belakh, L. Berkovich and many other Jewish activists found themselves at the origins of Russian social-democratic movement, and such distinguished Jewish figures of Russian social democracy as P. Axelrod and Yu. Martov in the early 19th century headed the Menshevik wing of the RSDLP.

The author noted that until 1917 the model for the development of the social democratic movement in the Russian Empire was the European Social Democracy, among the recognized authorities of which were also Jews (F. Lassall, E. Bernstein, V. Adler, O. Bauer). Eventually, the Jewish origin of Marx, the founder of «scientific» socialism, canonized his doctrine in the mass consciousness of the urban Jewry of the Russian Empire, which awaited a new messiah who would «bring» them out of the ghetto of the Jewish Pale.

At the same time, the theory of self-liberation of the Jewish proletariat, adopted by the Jewish Social Democrats of Vilno, Minsk, and Kyiv as opposed to the seemingly utopian ideas of the Zionists from Basel, Switzerland, became the leading ideology of the Russia's first political organization of Jewish proletariat – the Bund, which emerged in the same 1897, when the First World Congress of Zionists took place.

Thus, the intensification of state anti-Semitism, the Jewish pogroms, and the escalation of the political crisis in the Russian Empire on the eve of the First Russian Revolution pushed Russian and Jewish Social-Democracy to develop a common position on the proletariat's participation in future revolutionary events, optimized the search for overcoming the internal party crisis that arose after the withdrawal of the Bund from the RSDLP. For the first time in its history, the Jewish Social Democrats tried to ignite the fire of the Russian revolution on the «Jewish street» and prove the political significance of the powerful revolutionary potential of the Jewish masses in the Jewish Pale for the all-Russian social democratic movement.

Keywords: *Russian Empire, Jews, Social Democracy, Bund, RSDLP.*

Формулювання наукової проблеми. Становлення соціал-демократії в Російській імперії виявилось черговим етапом у «російській рецепції» західних моделей соціалістичного руху, наслідком певних ідейних суперечностей на російському ґрунті. За умови напівфеодального суспільства Російської імперії, патерналізму самодержавної влади, відсутності глибоких традицій політичної культури лібералізму, російський соціал-демократичний рух навряд чи міг розраховувати на очевидний успіх без глибокого революційного оновлення всієї соціально-економічної та політичної системи Російської держави.

Оскільки євреї були міським етносом, то не дивно, що губернії смуги осілості наприкінці XIX ст. виявилися епіцентром концентрації революційної енергії. Російсько-єврейська інтелігенція залишалася заручницею політики асиміляції, що її провадив російський уряд у другій половині XIX ст., але наприкінці століття вона опинилася затиснутою поміж націоналізмом аграрних етносів імперії (передусім поляків), імперським патріотизмом Романових і малозрозумілим селянським соціалізмом неонародників. Самодержавство виявляло свою необачність у політиці з єврейського питання у тому, що витискувало асимільовану частину російського єврейства на периферію соціально-економічної модернізації Російської імперії, тобто парадоксальним чином забезпечувало умови для посилення революційної активності євреїв. Політичною помилкою самодержавства у розв'язанні єврейського питання було те, що воно вкотре не розглядало російських євреїв як своїх союзників у спробах модернізувати імперію, а тому залишалася у полоні власного антисемітизму доти, доки євреї знову не відповіли вибухом своєї революційності, але відтепер у лавах російської соціал-демократії.

Отже, завданням статті є визначення місця та ролі євреїв у процесах становлення російського соціал-демократичного руху наприкінці XIX – на початку XX століття.

Аналіз останніх досліджень. З-поміж сучасних українських істориків, які вивчали проблеми участі євреїв у процесах становлення та розвитку російської соціал-демократії, варто зазначити В. І. Гусева¹ і О. М. Федькова². Зокрема, В. І. Гусев ґрунтовно висвітлив місце та роль Єврейського робітничого союзу в Литві, Польщі та Росії (Бунд) у революційних процесах у Російській імперії на початку XX ст., дійшов висновку про те, що його діяльність була інтернаціональною й спрямована на здобуття євреями рівноправності з іншими народами імперії³. На думку дослідника, «немає жодних підстав називати Бунд партією», яка «уособлювала вузьконаціональні інтереси євреїв», адже була невід'ємною складовою загальноросійського «визвольного руху»⁴. Натомість О. М. Федьков зауважив, що Бунд став першою в Російській імперії єврейською соціал-демократичною партією, що мала на меті взяти участь у загальноросійському соціалістичному русі⁵. Автор справедливо наголосив на тому, що «Бунду судилося стати головним ініціатором розробки організаційних принципів взаємин між марксистськими партіями в Російській імперії», а «єврейська соціал-демократія однією з перших у Російській імперії долучилася до розробки національного питання»⁶. О. М. Федьков проаналізував причини революційної активності євреїв в українських губерніях імперії Романових, спробував уточнити кількість єврейських активістів у лавах української і російської соціал-демократії та визначити їхній вплив на процеси розвитку останньої. На його думку, «єврейський пролетаріат вирізнявся серед інших національних груп робітників кращою організованістю, вищою політичною та національною свідомістю»⁷.

Російський історик Я. Г. Рокитянський глибоко проаналізував життєвий шлях видатного російського марксиста Д. Б. Рязанова (Гольдендаха) та визначив його політичні ідеї як «класичну соціал-демократію»⁸. Я. Г. Рокитянський вважав, що Рязанов був типовим представником асимільованої частини євреїв Одеси⁹. Єврейське походження відомого марксиста, як зазначав автор, не могло не позначитися на еволюції його поглядів, адже політика антисемітизму, що була характерною для правління Олександра III, змусила шістнадцятирічного Д. Б. Гольдендаха стати революціонером¹⁰. Цікавим було зауваження іншого російського дослідника Ю. В. Анісіна з приводу того, що відомий лідер меншовицької фракції Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП) Ю. Й. Мартов був водночас «засновником чисто єврейського робітничого руху заради власне єврейських інтересів»¹¹.

І. В. Бобров у своїй кандидатській дисертації дійшов висновку, що однією з причин популярності ідеології соціал-демократії серед російських євреїв було їхнє захоплення ідеями марксизму, який запропонував їм розв'язання єврейського питання на уламках самодержавного режиму, на засадах єврейської національно-культурної автономії у майбутній Російській соціалістичній республіці¹². Автор слушно зауважив, що, незважаючи на різні погляди соціал-демократів на проблему асиміляції євреїв, меншовики, більшовики та бундівці були свідомі того, що антисемітизм і націоналізм загрожували розвитку російського соціал-демократичного руху¹³.

Білоруський дослідник Я. Басін у двох статтях ґрунтовно висвітлив діяльність єврейських марксистів у білоруських містах Російської імперії, підкреслив провідну роль відомих російсько-єврейських революціонерів у створенні РСДРП¹⁴, а також проаналізував реакцію російських та єврейських соціал-демократичних діячів на події єврейських погромів у Кишиневі та Гомелі у 1903 р., визначив помітну динаміку зростання кількості євреїв у російському соціал-демократичному русі наприкінці XIX – на початку XX століття¹⁵. Я. Басін переконаний у тому, що «режим абсолютної монархії в Росії впав під тиском революційної стихії, започаткованої бунтівними євреями»¹⁶.

Виклад основного матеріалу. Відомо, що соціал-демократичний рух у Російській імперії виник на території її північно-західних та західних губерній, у місцевостях із кустарним і промисловим виробництвом. Географічне сусідство з Австро-Угорщиною та Німеччиною, звідки, власне, й потрапляли ідеї соціал-демократії до Росії, а також традиції цехової самоорганізації єврейських робітників Польщі та Литви, їхній відносно високий рівень освіченості були, на нашу думку, тими чинниками, які сприяли поширенню ідеології соціал-демократії серед російських євреїв. Наприклад, у Варшаві на початку 1880-х рр. співзасновником «Міжнародної соціально-революційної партії» був польсько-єврейський соціаліст Ш. Р. Дікштейн – один із перших популяризаторів вчення К. Маркса

у Росії¹⁷. Як зауважував відомий діяч та історик єврейського робітничого руху в Російській імперії М. Г. Рафес, «єврейський робітник вступив на історичну арену як соціаліст, а його ідеологією від самого початку був марксизм, ідея класової боротьби, інтернаціонального єднання робітничих мас»¹⁸.

Отже, можна зазначити, що наприкінці XIX ст. на теренах смуги єврейської осілої тривали процеси становлення та розвитку не російського, а власне єврейського соціал-демократичного руху, помітними центрами якого були білоруські та українські міста Російської імперії. Крім пропагандистських заходів, які зазвичай проводилися російською мовою, гуртки займалися і суто технічними питаннями, як-то: організація нелегального транспортування революційної літератури, переховування революціонерів, налагодження зв'язків із революційною еміграцією тощо. Зокрема, у Мінську було засновано декілька гуртків єврейських робітників на чолі з Х. Ш. Хургінім, Е. А. Абрамовичем, І. А. Гурвічем та О. Белахом¹⁹. В Одесі, Кременчуці та Рогачеві (Харківської губернії) та Києві виникли групи, які загалом склалися з єврейського студентства місцевих реальних училищ, єврейських робітників і ремісників²⁰.

Власне ідея створення нового типу єврейських робітничих гуртків як прототипу для майбутньої організації єврейського пролетаріату (Бунд), в яких спочатку робітники опановували російську мову та природничі дисципліни і лише згодом вивчали основи соціалізму, належала лікарю-офтальмологу Е. А. Абрамовичу. Завдяки неабиякій популярності серед робітників (через свої політичні погляди він навіть залишив лікарську діяльність і влаштувався слюсарем у залізничних майстернях) та особистим якостям і зв'язкам із єврейською еміграцією у Західній Європі та Північній Америці, йому вдалося наприкінці 1880-х рр. організувати у Мінську та Києві соціал-демократичні гуртки. Усе це дозволило деяким дослідникам вважати Е. А. Абрамовича одним із перших практиків російської соціал-демократії, котрий водночас стояв біля витоків єврейського робітничого руху в Російській імперії²¹. Також відомими єврейськими піонерами російського соціал-демократичного руху були Л. Беркович, котрий заради пропаганди ідей марксизму відмовився від майбутньої кар'єри рабина, та колишня діячка «Землі та Волі» Є. А. Гурвич, котра стала професійною революціонеркою у вимушеному вигнанні у Швейцарії²².

Незважаючи на невисокий рівень розвитку промисловості у Північно-Західному краї Російської імперії, а також на переслідування з боку поліції, ув'язнення та заслання, яких зазнавали чимало активістів, єврейський соціал-демократичний рух зростав якісно та кількісно, набував відданих прихильників та поширювався в інших містах, таких як Мінськ, Гродно, Білосток і Варшава. «У той час, – зазначав Ю. Й. Мартов у 1895 р., – як ми усі наші надії пов'язували із загальноросійським рухом, ми непомітно для себе підняли єврейський рух до такої висоти, до якої російський рух ще не піднявся...»²³. Справді, російським соціал-демократам не вистачало у 1890-х рр. відповідних людських і фінансових ресурсів, які були необхідними для того, аби вплинути на розвиток єврейського робітничого руху. Російська організація була нечисленною й до 1898 р. не мала єдиної організаційної структури. Фактично єврейські та російські соціал-демократичні організації до початку XX ст. розвивалися автономно, проте єврейська «Віленська соціал-демократична група» на чолі з А. І. Кремером не вважала такі процеси доречними та прагнула допомагати російській соціал-демократії у різний спосіб. Зокрема, у 1896 р. єврейські соціал-демократичні комітети Вільно, Мінська та Варшави передали свої мандати на Лондонському конгресі II Інтернаціоналу російській групі соціал-демократів «Звільнення праці», яка, у свою чергу, у доповіді її лідера зазначала, що єврейський пролетаріат «може, у певному сенсі, розглядатися як авангард армії робітників у Росії»²⁴. Політична підтримка російському соціал-демократичному рухові з боку єврейських соціал-демократів була очевидною.

Звісно, що серед діячів російської та єврейської соціал-демократії упродовж становлення їхніх організацій виникали певні розбіжності національного характеру²⁵. Проте єврейські соціал-демократичні групи, зокрема у Києві, вже у 1896 р. підштовхували лідерів російської соціал-демократії до створення єдиної російської соціал-демократичної партії, в якій єврейський пролетаріат, безумовно, посідав би провідне місце, хоча й і без офіційного членства в ній²⁶. Марксистки з Вільно стверджували, що у пролетаря, котрий спілкувався на їдиш, були свої національні інтереси, що відрізнялися від російських та польських, і що у нього було право на автономію у межах загального революційного руху по всій імперії. Як пригадували засновники першої в Росії політичної

організації єврейського пролетаріату, «ми були запалені вірою у те, що наш союз стане втіленням усього революційного в єврейському народі, усього того, що живить ненависть до самодержавства та експлуатації»²⁷.

На Установчих зборах, які таємно відбулися у Вільно 25–27 вересня 1897 р., нову організацію єврейських соціал-демократів було названо концептуально як Всезагальне об'єднання (з їдиш – «бунд») єврейських робітників у Росії та Польщі, а у 1901 р. було ухвалено додаткове географічне уточнення: «у Литві, Польщі та Росії»²⁸. Метою Бунду була не лише організація єврейського пролетаріату західноросійських губерній, але й сприяння діяльності плеханівському «Союзу російських соціал-демократів», що діяв за кордоном, серед членів якого була чимала кількість бундівців²⁹, яким вдалося організувати та налагодити транспортування нелегальної літератури, що призначалася для соціал-демократичних груп у Російській імперії. Наприклад, редакторка російськомовної літератури бундівських видань Є. А. Гурвич, яка водночас координувала діяльність російських та закордонних осередків соціал-демократів з приводу організації та проведення установчих зборів РСДРП, у 1897 р. підготувала нове російськомовне видання «Капіталу». Переклад російською відомого твору К. Маркса з'явився у 1899 р., але за редакцією П. Б. Струве, адже коштів на видання свого доробку у Є. А. Гурвич не було³⁰.

Натомість вона, разом з іншими бундівцями (А. І. Кремером, П. Б. Берманом, А. Я. Мутніком і Ш. Кацем), за участі єврейських соціал-демократів із Києва (Б. А. Ейдельмана і Н. А. Вигдорчика) фактично організувала перший в історії російської соціал-демократії загальнопартійний форум.

Отже, Бунд відіграв ключову роль в організації 1–3 березня 1898 р. у Мінську з'їзду, на якому було засновано РСДРП, що мала об'єднати усі революційні марксистські групи імперії незалежно від їхньої етнічної приналежності.

Бунд, лідери якого від самого заснування цієї потужної політичної організації підкреслювали, що тільки повалення самодержавства приведе до скасування громадянського безправ'я євреїв, висував вимоги стосовно здобуття національно-культурної автономії для єврейського народу в оновленій Росії. На думку відомого діяча єврейської соціал-демократії у Російській імперії В. Д. Медема, майбутня «Російська демократична республіка» має перетворитися на федерацію, за прикладом США, й бути «вільною від одноманітності, має втратити свій російський характер й диференціюватися відповідно до різноманітності народів, з якими їй доведеться рахуватися»³¹.

Після того, як Бунд заявив про те, що виступає за національне та соціальне відродження єврейського пролетаріату, він почав закликати, згідно зі своїми вимогами, до перебудови РСДРП із централістської партії на федералістську. Оскільки Бунд, який орієнтувався на приклад австрійської соціал-демократії, позиціонував себе як єдиного представника і захисника інтересів єврейського пролетаріату в Російській імперії, то, звісно, що його лідери вимагали включення його як однієї із секцій до складу РСДРП³². Проте ця принципова позиція наразила Бунд на гострий конфлікт із очільниками РСДРП Г. В. Плехановим та В. І. Леніним, котрі не вважали, що австрійська модель національних соціал-демократичних організацій була прийнятною формою для партійного розвитку російської соціал-демократії³³.

Натомість розбіжності у поглядах на організацію партійної діяльності з боку лідерів єврейської та російської соціал-демократії мали не тільки політичний характер, але зумовлювалися їхніми особистими амбіціями та інтересами.

Відомо, що важливим джерелом фінансування для соціал-демократичних організацій за кордоном були кошти російсько-єврейських соціалістів у Нью-Йорку, де у серпні 1891 р. було утворено «Російське соціал-демократичне товариство», що виникло в результаті розпаду соціалістичної групи «Саморозвиток». Метою товариства, яке очолював відомий діяч міжнародного та російського соціалістичного руху С. М. Інгерман, було сприяння розвитку соціал-демократичного руху російських та єврейських емігрантів у США³⁴. Однак на початку ХХ ст. воно перетворилося на своєрідний притулок для політичних емігрантів із Російської імперії, котрі за сприяння товариства видавали впливові соціалістичні газети, читали щонеділі публічні лекції, встановлювали нові політичні контакти. Майже всі члени товариства були єврейського походження, і навіть після поразки Першої російської революції, коли до Нью-Йорка почали приїжджати російські революціонери, вони жили в єврейських кварталах, працювали в єврейських майстернях і ресторанах, успішно вчилися розмовляти на їдиш³⁵. Наприклад, брат Є. А. Гурвич І. А. Гурвич, котрий був змушений

переховуватися від російської поліції у Нью-Йорку ще від 1890 р., зазначав про винятково єврейський характер місцевих соціалістичних груп³⁶.

Очевидно, що плеханівці не були байдужими до тих матеріальних статків, якими володіли впливові єврейські кола в США. «Необхідно зміцнювати й налагоджувати нові контакти у середовищі єврейської соціал-демократії, – писав С. М. Інгерман у 1891 р. у своєму листі до відомого російсько-єврейського революційного діяча П. Б. Аксельрода, – адже, якщо Ваші імена стануть популярними в єврейській масі, ми зможемо золото лопатами гребти...»³⁷. Навесні 1892 р. Г. В. Плеханов запропонував одному з лідерів польських соціал-демократів Я. Тишці (Л. Іогіхесу), котрий, мабуть, отримав відповідні кошти від американських товаришів для розвитку російського революційного руху, увійти до складу «Звільнення праці». Після того, як той не погодився, Г. В. Плеханов переконав Ф. Енгельса відмовитися від послуг російсько-єврейського публіциста, одного з лідерів «економізму» і засновника «Соціал-демократичної бібліотеки» у Женеві Б. Н. Кричевського, котрий запланував видати російською окремі твори знаного марксиста. Відносини з єврейськими лідерами польської соціал-демократії були зовсім зіпсовані після того, як Г. В. Плеханов на конгресі II Інтернаціоналу в Цюріху виступив проти надання відомій єврейській революціонерці Р. Люксембург мандата делегатки конгресу³⁸.

На початку 1899 р. П. Б. Аксельрод отримав від нью-йоркських соціалістів чергову суму грошей для розвитку революційного руху в Росії, проте якій власне організації (групі Г. В. Плеханова чи бундівцям на чолі з Т. М. Копельзоном) адресувалася ця допомога, було незрозуміло. Зрештою, до американської преси потрапили не зовсім приємні для єврейських діячів епітети з листа Г. В. Плеханова та П. Б. Аксельрода, в якому вони «просили допомогти їм у боротьбі з «мінськими та віленськими єврейчиками»³⁹. За умов гострого протистояння між бундівцями та «Союзом російських соціал-демократів за кордоном», що була створена Г. В. Плехановим у Швейцарії у 1895 р., відомий лідер російської соціал-демократії був змушений створити окрему «Революційну соціал-демократичну організацію». Відповідно «Союз російських соціал-демократів за кордоном» у 1901 р. вочевидь опинився під контролем бундівців⁴⁰.

Отже, на наш погляд, не варто недооцінювати гіркий присмак антисемітизму, що відчувався у ставленні Г. В. Плеханова до лідерів Бунду. Ще у 1885 р. він у листі до П. Б. Аксельрода зазначав про його неприємні відчуття з приводу того, що факт його (християнина і росіянина) одруження на єврейці Р. М. Боград ставав об'єктом прискіпливої уваги з боку єврейської релігійної громадськості, позбавитися якої, як виявилось, було непросто, адже, за словами Г. В. Плеханова, «євреї так само є нетерпимими щодо християн, як і ці останні стосовно них»⁴¹. Згодом, у пристрасній полеміці із «непослідовними сіоністами», як називав Г. В. Плеханов бундівців, російський революціонер небезпідставно закидав останнім звинувачення у тому, що вони, мовляв, прагнули «утвердити Сіон не в Палестині, але в межах російської держави»⁴². Тобто взаєморозуміння між лідерами єврейського та російського соціал-демократичного руху не було.

Ба більше, В. І. Ленін підтримав у 1903 р. на II з'їзді РСДРП позицію Г. В. Плеханова проти Бунду, зміст якої полягав у звинуваченнях останнього в єврейському націоналізмі та порушенні суворой партійної дисципліни⁴³. Йому заперечував член Закордонного комітету Бунду М. І. Лібер, котрий зауважував, що національний принцип партійної роботи дозволить розв'язати організаційні питання, що пов'язані, приміром, із мовою агітації, із розумінням потреб єврейського пролетаріату, що, зрештою, на його думку, приведе до ще більшої згуртованості РСДРП⁴⁴.

Проте антибундівська позиція В. І. Леніна залишалася непримиренною. Із посиланням на теорію К. Каутського про чинники, що формували націю⁴⁵, він доводив абсурдність самої полеміки з приводу єврейської національності, адже в такому випадку, зазначав більшовицький лідер, «бундівцям залишається хіба що розробити ідею про національні особливості російських євреїв, мовою яких є жаргон, а територією – смуга осілості»⁴⁶.

Здавалося, що гостра дискусія між ідеологами єврейської та російської соціал-демократії заважала їхнім тактичним цілям у майбутній російській революції, а перспективи співпраці ставали примарними. Однак В. І. Ленін поступився деякими своїми принципами, адже був зацікавлений в єврейських марксистах, які насправді створили найкращу соціал-демократичну організацію в Росії, мали кошти, зв'язки та відмінну систему пропаганди⁴⁷. Наприклад, такі відомі діячі більшовицької фракції РСДРП, як Я. С. Ганецький (Фюрстенберг) і Г. Є. Зінов'єв (Радомисльський), були свого

часу близькими до бундівського руху єврейськими революціонерами⁴⁸, а до об'єднаного ЦК РСДРП від Бунду у різні часи входили Р. А. Абрамович, А. І. Кремер, Ф. М. Койген, М. І. Лібер та І. Л. Айзенштадт⁴⁹.

Консолідованою позицією відзначилися російські та єврейські соціал-демократи упродовж жорстокої хвилі єврейських погромів у Російській імперії 1903–1904 років. Вони не тільки засудили провокаційну політику російського уряду, що була, на їхній погляд, спрямована на розпалювання міжнаціональної ворожнечі в країні, але й змусили міжнародну громадськість вплинути на таку ганебну практику самодержавства, як потурання єврейським погромам⁵⁰. Непримиренність російської соціал-демократії до явища єврейських погромів дала свої результати. Наприклад, у Смілі Київської губернії у вересні 1904 р. місцевому осередку РСДРП вдалося зупинити тисячний нагвалт погромників і врятувати місцевих євреїв від трагедії; в Одесі організовані робітничі групи не дозволили жодних провокацій, а катеринославські соціал-демократи взагалі закликали до повалення самодержавства, адже лише у такий спосіб, на їхнє переконання, воно «змогло б змити криваву пляму погромів»⁵¹. Водночас зауважимо, що в оцінках прямої участі російських урядовців в організації єврейських погромів варто бути вкрай обережним, адже, на нашу думку, ці факти не доведені документально. Крім цього, не варто, як нам видається, виключати значення пропагандистського ефекту від єврейських погромів, який застосовувався у революційній риторичній соціал-демократів.

Процеси становлення організаційної та кадрової структури російської соціал-демократії тривали й у роки Першої російської революції. Особливо помітними вони були на місцевому рівні, де соціал-демократам доводилося конкурувати у своєму політичному впливі на маси робітників і селян з іншими ліворадикальними партіями та групами (есерами, анархістами, польськими соціалістами, вірменськими дашнаками та єврейськими соціалістами-сіоністами), а подекуди і між собою. Зокрема, меншовицькі осередки РСДРП в українських губерніях прагнули посилити свою революційну активність завдяки діяльності Української соціал-демократичної спілки (УСДПС, Спілка), яка була структурним підрозділом РСДРП. Українська соціал-демократія не мала тоді власної організаційної і політичної структури, а її розвиток надихався більш досвідченими єврейськими соціал-демократами. Наприклад, УСДПС тісно співпрацювала з Бундом у справі фінансування своєї діяльності⁵², а її функціонування спрямовувалося такими відомими діячами російського та єврейського соціал-демократичного руху, як Ю. Й. Мартов, Д. Б. Рязанов, Ю. Ларін, Л. Д. Троцький, М. С. Урицький, В. М. Крохмаль та І. С. Біск, котрий, до речі, був засновником УСДПС⁵³. Загалом цю організацію українських соціал-демократів навряд чи можна вважати українською або навіть російською за своїм національним складом, адже, наприклад, 85 % від усіх членів Васильківського осередку УСДПС у Київській губернії у 1907 р. були євреями⁵⁴. Очевидно, що діяльність Спілки визначалася певними тактичними цілями російських і єврейських соціал-демократів на українських землях Російської імперії, зокрема у справі роздмухування революційних настроїв серед українських селян⁵⁵.

Отже, у процесах становлення російської соціал-демократії євреї взяли активну участь, а їхню роль в організації російського соціал-демократичного руху, в його кадровому забезпеченні важко переоцінити. Взірцем для розвитку соціал-демократії у Російській імперії аж до 1917 р. поставала європейська соціал-демократія, з-поміж визнаних авторитетів якої також були євреї (Ф. Лассаль, Е. Бернштейн, В. Адлер, О. Бауер). Зрештою, єврейське походження засновника «наукового» соціалізму К. Маркса канонізувало його вчення у масовій свідомості містечкового єврейства Російської імперії, яке очікувало на нового месію, котрий «виведе» їх із гетто смуги осілості. Водночас теорія самозвільнення єврейського пролетаріату, що була взята на озброєння єврейськими соціал-демократами з Вільно, Мінська та Києва, на протигагу утопічним, як тоді здавалося, ідеям сіоністів із швейцарського Базеля, стала провідною ідеологією першої в Російській імперії політичної організації єврейського пролетаріату – Бунду, який виник у тому ж 1897 р., коли відбувся Перший світовий конгрес сіоністів. Посилення державного антисемітизму, єврейські погроми та загострення політичної кризи в Російській імперії напередодні Першої російської революції підштовхували російську та єврейську соціал-демократію до вироблення єдиної позиції з приводу участі пролетаріату у майбутніх революційних подіях, оптимізували пошук подолання тієї внутрішньопартійної кризи, що виникла після виходу Бунду зі складу РСДРП. Уперше в своїй

історії єврейські соціал-демократи спробували запалити вогонь російської революції на «єврейській вулиці», довести політичну значущість потужного революційного потенціалу єврейських мас у смузї осілости для загальноросійського соціал-демократичного руху.

¹ В. Гусев, *До питання про наукову розробку діяльності Бунду в Україні* [On the issue of scientific development of the Bund in Ukraine], in «Історіографічні дослідження в Україні», 2000, № 10, с. 157–171; В. Гусев, *Национальная программа Бунда: от гражданского равноправия евреев к экстерриториальной культурно-национальной автономии (1897–1917 гг.)* [National Bund Program: From Civil Equality of Jews to Extraterritorial Cultural-National Autonomy (1897–1917)], in «Материалы XI ежегодной международной междисциплинарной конференции по иудаике», часть I, академическая серия, вып. 16, Москва, Пробел-2000, 2004, с. 224–240; В. Гусев, *Бунд и российская социал-демократия: проблемы взаимоотношений (конец XIX – начало XX вв.)* [The Bund and Russian Social Democracy: Problems of Relationships (late 19th – early 20th centuries)], in «Труды по еврейской истории и культуре: Материалы XXI Международной ежегодной конференции по иудаике», Москва, 2014, с. 97–114.

² О. Федьков, *Українська соціал-демократична спілка на початку XX ст.: у пошуках ідейно-політичної ідентичності* [Ukrainian Social Democratic Union in the early twentieth century: in search of ideological and political identity], Кам'янець-Подільський, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017, 600 с.

³ В. Гусев, *До питання про наукову розробку діяльності Бунду в Україні*, с. 167.

⁴ В. Гусев, *Национальная программа Бунда*, с. 224.

⁵ О. Федьков, *Українська соціал-демократична спілка на початку XX ст.*, с. 83.

⁶ О. Федьков, *Українська соціал-демократична спілка на початку XX ст.*, с. 85, 87.

⁷ О. Федьков, *Українська соціал-демократична спілка на початку XX ст.*, с. 56.

⁸ Я. Рокитянский, *Академик Д. Б. Рязанов. Между большевизмом и меньшевизмом* [Academician D. B. Ryazanov. Between Bolshevism and Menshevism], in «Мировая социал-демократия: теория, история и современность. Материалы научной международной конференции (25–26 июня 2003, г. Москва)», Москва, Собрание, 2006, с. 378–397.

⁹ Я. Рокитянский, *Гуманист октябрьской эпохи: Академик Д. Б. Рязанов – социал-демократ, правозащитник, учёный* [Humanist of the October era: Academician D. B. Ryazanov – social democrat, human rights activist, scientist], Москва, Собрание, 2009, с. 45.

¹⁰ Я. Рокитянский, *Гуманист октябрьской эпохи*, с. 46.

¹¹ Ю. Анисин, *Участие евреев в деятельности Полесских организаций политических партий России на рубеже XIX–XX вв.* [Participation of Jews in the activities of Polesie organizations of political parties in Russia at the turn of the 19th and 20th centuries], in «Вестник Брянского государственного университета», 2012, № 2, Брянск, РИО БГУ, 2012, с. 15.

¹² И. Бобров, *Еврейский вопрос в идеологии и политической деятельности российских марксистов (конец XIX – февраль 1917 г.): Автореферат диссертации на соискание ученой степени канд. ист. наук* [The Jewish Question in the Ideology and Political Activity of Russian Marxists (end of XIX – February 1917): Abstract of a dissertation], Тюмень, 2003, с. 27.

¹³ И. Бобров, *Еврейский вопрос в идеологии и политической деятельности российских марксистов*, с. 29.

¹⁴ Я. Басин, *Евреи у истоков российской социал-демократии* [Jews at the origins of Russian social democracy], in «Заметки по еврейской истории», 2018, апрель, № 4 (207), URL: <https://z.berkovich-zametki.com/2018-znomer4-basin/>

¹⁵ Я. Басин, «Утопить русскую революцию в крови». Погромы 1903 года и общественная мысль в России начала XX века [«To drown the Russian revolution in blood.» The pogroms of 1903 and public thought in Russia at the beginning of the 20th century], in «Еврейская старина», 2015, № 3 (86), URL: <https://berkovich-zametki.com/2015/Starina/Nomer3/Basin1.php>

¹⁶ Я. Басин, «Утопить русскую революцию в крови».

¹⁷ А. Варский, *Юлиан Мархлевский (1866–1925)* [Julian Markhlevsky (1866–1925)], in «Вестник Коммунистической академии», 1925, Кн. XII, с. 10.

¹⁸ М. Рафес, *Гириш Леккерт и его покушение (Вместо предисловия)* [Hirsch Leckert and his assassination attempt (Instead of a preface)], in «Красный архив», 1926, т. 2 (15), с. 86 (С. 86 – 95).

¹⁹ Н. Бухбиндер, *Еврейские революционные кружки 80-х и начала 90-х гг. Период пропаганды* [Jewish revolutionary circles of the 80s and early 90s. Propaganda period], in «Еврейская летопись», Сб. I, Петроград, Москва, 1923, с. 53–54.

²⁰ В. Гусев, *К вопросу о зарождении бундовского движения в Украине (конец XIX – начало XX века)* [On the issue of the origin of the Bund movement in Ukraine (late 19th – early 20th century)], in «Вестник еврейского университета в Москве», 1996, №2, с. 106–108.

²¹ С. Сватиков, *Евреи в русском освободительном движении: публикация, вступительная статья и указатель В. Е. Кельнера* [Jews in the Russian liberation movement: publication, introductory article and index by V. E. Kelner], in «Евреи и русская революция. Материалы и исследования: редактор-составитель О. В. Будницкий», Москва, Иерусалим, Гешарим, Мосты культуры, 1999, с. 133–134; Я. Басин, *Евреи у истоков российской социал-демократии*.

²² Я. Басин, *Евреи у истоков российской социал-демократии*.

²³ Й. Френкель, *Пророчество и политика. Социализм, национализм и русское еврейство, 1862–1917 гг.: перевод с англ. В. Ильина* [Prophecy and Politics. Socialism, Nationalism and Russian Jewry, 1862–1917: translated from English. V. Ilyina], Иерусалим, Москва, Гешарим, Мосты культуры, 2008, с. 233.

²⁴ В. Гусев, *К вопросу о зарождении бундовского движения в Украине*, с. 106.

²⁵ О. Безаров, *Єврейський чинник у революційному русі в Російській імперії (1861–1917 роки)* [The Jewish factor in the revolutionary movement in the Russian Empire (1861–1917)], Чернівці: Технодрук, 2018, с. 209–210.

²⁶ Й. Френкель, *Пророчество и политика*, с. 273.

²⁷ Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ), ф. 271 Всеобщий еврейский рабочий союз в Литве, Польше и России (Бунд), оп. 1, д. 144 *Письмо Заграничного комитета Бунда по вопросу об объединении Бунда с Партией*, л. 4.

²⁸ *Отчёт ЦК Бунда о IV съезде Бунда в апреле 1901 г., август 1901 г.* [Report of the Central Committee of the Bund on the IV Congress of the Bund in April 1901, August 1901], in «Бунд. Документы и материалы. 1894–1921», Москва, РОССПЭН, 2010, с. 178.

²⁹ *Статья «Наши цели», позднее марта 1898 г.* [Article «Our goals», later March 1898], in «Бунд. Документы и материалы. 1894–1921», Москва, РОССПЭН, 2010, с. 73.

³⁰ Я. Басин, *Евреи у истоков российской социал-демократии*.

³¹ В. Медем, *Социал-демократия и национальный вопрос* [Social Democracy and the National Question], Саратов, Типография Губернского правления, 1917, с. 43.

³² Н. Бухбиндер, *История еврейского рабочего движения в России: по неизданным архивным материалам* [History of the Jewish Labor Movement in Russia: Based on Unpublished Archival Materials], Ленинград, Академическое издательство, 1925, с. 91.

³³ Й. Френкель, *Пророчество и политика*, с. 321.

³⁴ *138. С. М. Ингерман – П. Б. Аксельроду. 1894, 16 февраля* [S. M. Ingerman – P. B. Axelrod. 1894, February 16], in «Из архива группы «Освобождение труда». Переписка Г. В. и Р. М. Плехановых, П. Б. Аксельрода, В. И. Засулич и Л. Г. Дейча. Вып. 1: 1883–1897 гг.: отв. ред. П. Ю. Савельев», Москва, Памятники исторической мысли, 2009, с. 282.

³⁵ Д. Шуб, *Из давних лет. Страницы воспоминаний* [From the old days. Memories Pages], in «Новый журнал», 1970, № 98, с. 185–188.

³⁶ Я. Басин, *Евреи у истоков российской социал-демократии*.

³⁷ *98. С. М. Ингерман – П. Б. Аксельроду. 1891, 13 октября* [S. M. Ingerman – P. B. Axelrod. 1891, October 13], in «Из архива группы «Освобождение труда». Переписка Г. В. и Р. М. Плехановых, П. Б. Аксельрода, В. И. Засулич и Л. Г. Дейча. Вып. 1: 1883–1897 гг.: отв. ред. П. Ю. Савельев», Москва, Памятники исторической мысли, 2009, с. 214.

³⁸ Н. Пухлов, *Из истории Польской социал-демократической партии (1893–1904)* [From the history of the Polish Social Democratic Party (1893–1904)], Москва, Наука, 1968, с. 112.

³⁹ Й. Френкель, *Пророчество и политика*, с. 284.

⁴⁰ РГАСПИ, ф. 283 Союз русских социал-демократов, оп. 1, д. 120 *Отчёт администрации Союза русских социал-демократов, представленный на III съезд Союза, состоявшийся 29 сентября – 3 октября 1901 г., 1877–1904 годы*, л. 26.

⁴¹ *12. Г. В. Плеханов – П. Б. Аксельроду. 1885, лето* [G. V. Plekhanov – P. B. Axelrod. 1885, summer], in «Из архива группы «Освобождение труда». Переписка Г. В. и Р. М. Плехановых, П. Б. Аксельрода, В. И. Засулич и

Л. Г. Дейча. Вып. 1: 1883–1897 гг.: отв. ред. П. Ю. Савельев», Москва, Памятники исторической мысли, 2009, с. 61.

⁴² А. Локшин, *Отношение правящих сфер и русской интеллигенции Российской империи к сионизму (1897–1904)* [The attitude of the ruling spheres and the Russian intelligentsia of the Russian Empire to Zionism (1897–1904)], in «Научные труды по иудаике. Материалы XVII Международной ежегодной конференции по иудаике. Т. II. Академическая серия. Вып. 31», Москва, Сэфер, 2010, с. 188.

⁴³ Й. Френкель, *Пророчество и политика*, с. 299–300.

⁴⁴ Доклад М. И. Либера на II съезде РСДРП «О месте Бунда в партии» и ответы на заданные вопросы, 1–5 августа (19–23 июля) 1903 г. [Report of M. I. Lieber at the II Congress of the RSDLP «On the place of the Bund in the party» and answers to questions asked, August 1–5 (July 19–23) 1903], in «Бунд. Документы и материалы. 1894–1921», Москва, РОССПЭН, 2010, с. 341.

⁴⁵ Каутский К. *Еврейство и раса* [Jewishness and race], in «Каутский К. Еврейство и раса. Статьи по вопросам национальности: пер. с нем», М.: Книжный дом «Либроком», 2012, с. 3–148.

⁴⁶ В. І. Ленін, *Становище Бунду в партії* [The position of the Bund in the party], in «Ленін В. І. Повне зібрання творів: пер. з п'ятого російського видання. Т. 8», Київ, Вид-во політичної літератури України, 1970, с. 70.

⁴⁷ Й. Петровский-Штерн, *Еврейский вопрос Ленину* [Jewish question to Lenin], Москва, Мосты культуры, Гешарим, 2012, с. 137–138.

⁴⁸ В. Медем, *Из моей жизни: воспоминания: пер. с англ. О. В. Борисовой* [From my life: memoirs: trans. from English O. V. Borisova], Москва, Новый Хронограф, 2015, с. 219.

⁴⁹ И. Розенталь, *Бунд. Краткий очерк истории* [Bund. A brief outline of history], in «Бунд. Документы и материалы. 1894–1921», Москва, РОССПЭН, 2010, с. 542.

⁵⁰ Я. Копанский, *Кровавые события 1903 года и мировая демократическая общественность* [The bloody events of 1903 and the world democratic community], in «Кишинёвский погром 1903 г.: сб. статей: отв. ред. И. Э. Левит», Кишинёв, Лига, 1993, с. 70.

⁵¹ В. Гусев, *К вопросу о зарождении бундовского движения в Украине*, с. 122.

⁵² О. Федьков, *Українська соціал-демократична спілка на початку ХХ ст.*, с. 302.

⁵³ О. Федьков, *Українська соціал-демократична спілка на початку ХХ ст.*, с. 211.

⁵⁴ О. Федьков, *Українська соціал-демократична спілка на початку ХХ ст.*, с. 311.

⁵⁵ О. Федьков, *Українська соціал-демократична спілка на початку ХХ ст.*, с. 148.

References

1. Yu. Anisin, Uchastiye evreyev v deyatelnosti Poleskikh organizatsiy politicheskikh partiy Rossii na rubezhe XIX–XX vv. [Participation of Jews in the activities of Polesie organizations of political parties in Russia at the turn of the 19th and 20th centuries], in «Vestnik Bryanskogo gosudarstvennogo universiteta», 2012, № 2, Bryansk, RIO BGU, 2012, s. 12–17.
2. Ya. Basin, Evrei u istokov rossiyskoy sotsial-demokratii [Jews at the origins of Russian social democracy], in «Zametki po evreyskoy istorii», 2018, aprel, № 4 (207), URL: <https://z.berkovich-zametki.com/2018-znomer4-basin/>
3. Ya. Basin, «Utopit russkuyu revolyutsiyu v krovi». Pogromy 1903 goda i obshchestvennaya myslya v Rossii nachala XX veka [«To drown the Russian revolution in blood.» The pogroms of 1903 and public thought in Russia at the beginning of the 20th century], in «Evreyskaya starina», 2015, № 3 (86), URL: <https://berkovich-zametki.com/2015/Starina/Nomer3/Basin1.php>
4. O. Bezarov, Yevreyskiy chynnyk u revoliutsiinomu rusi v Rosiiskii imperii (1861–1917 roky) [The Jewish factor in the revolutionary movement in the Russian Empire (1861–1917)], Chernivtsi: Tekhnodruk, 2018, 440 s.
5. I. Bobrov. Evreyskiy vopros v ideologii i politicheskoy deyatelnosti rossiyskikh marksistov (konets XIX – fevral 1917 g.): Avtoreferat dissertatsii na soiskaniye uchenoy stepeni kand. ist. Nauk [The Jewish Question in the Ideology and Political Activity of Russian Marxists (end of XIX – February 1917): Abstract of a dissertation], Tyumen. 2003. 29 s.
6. N. Bukhbinder, Evreyskiye revolyutsionnyye kruzhki 80-kh i nachala 90-kh gg. Period propagandy [Jewish revolutionary circles of the 80s and early 90s. Propaganda period], in «Evreyskaya letopis», Sb. I, Petrograd, Moskva, 1923, s. 52–58.
7. N. Bukhbinder, Istoriya evreyskogo rabocheho dvizheniya v Rossii: po neizdannym arkhivnym materialam [History of the Jewish Labor Movement in Russia: Based on Unpublished Archival Materials], Leningrad, Akademicheskoye izdatelstvo, 1925, 387 s.

8. Doklad M. I. Libera na II syezde RSDRP «O meste Bunda v partii» i otvety na zadannyye voprosy. 1–5 avgusta (19–23 iyulya) 1903 g. [Report of M. I. Lieber at the II Congress of the RSDLP «On the place of the Bund in the party» and answers to questions asked, August 1–5 (July 19–23) 1903], in «Bund. Dokumenty i materialy. 1894–1921», Moskva, ROSSPEN, 2010, s. 341–345.
9. O. Fedkov, Ukrainska sotsial-demokratychna spilka na pochatku KhKh st.: u poshukakh ideino-politychnoi identychnosti [Ukrainian Social Democratic Union in the early twentieth century: in search of ideological and political identity], Kamianets-Podilskyi, Kamianets-Podilskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Ohiiienka, 2017, 600 s.
10. Y. Frenkel, Prorochestvo i politika. Sotsializm, natsionalizm i russkoye evreystvo. 1862–1917 gg.: per. s angl. V. Ilyina [Prophecy and Politics. Socialism, Nationalism and Russian Jewry, 1862–1917: translated from English. V. Ilyina], Ierusalim, Moskva, Gesharim, Mosty kultury, 2008. 844 s.
11. G. V. Plekhanov – P. B. Akselrodu. 1885. leto [G. V. Plekhanov – P. B. Axelrod. 1885, summer], in «Iz arkhiva grupy «Osvobozhdeniye truda». Perepiska G. V. i R. M. Plekhanovykh. P. B. Akselroda. V. I. Zasluchich i L. G. Deycha. Vyp. 1: 1883–1897 gg.: otv. red. P. Yu. Savelyev», Moskva. Pamyatniki istoricheskoy mysli, 2009, s. 60–62.
12. V. Gusev, Bund i rossiyskaya sotsial-demokratiya: problemy vzaimootnosheniy (konets XIX – nachalo XX vv.) [The Bund and Russian Social Democracy: Problems of Relationships (late 19th – early 20th centuries)], in «Trudy po evreyskoy istorii i kulture: Materialy XXI Mezhdunarodnoy ezhegodnoy konferentsii po iudaike», Moskva, 2014, s. 97–114.
13. V. Gusev, K voprosu o zarozhdenii bundovskogo dvizheniya v Ukraine (konets XIX – nachalo XX veka) [On the issue of the origin of the Bund movement in Ukraine (late 19th – early 20th century)], in «Vestnik evreyskogo universiteta v Moskve», 1996, №2, s. 104–132.
14. V. Gusev, Natsionalnaya programma Bunda: ot grazhdanskogo ravnopraviya evreyev k eksterritorialnoy kulturno-natsionalnoy avtonomii (1897–1917 gg.) [National Bund Program: From Civil Equality of Jews to Extraterritorial Cultural-National Autonomy (1897–1917)], in «Materialy XI ezhegodnoy mezhdunarodnoy mezhdistsiplinarnoy konferentsii po iudaike», chast I. akademicheskaya seriya. vyp. 16, Moskva, Probel-2000, 2004, s. 224–240
15. V. Husiev, Do pytannia pro naukovu rozrobku diialnosti Bundu v Ukraini [On the issue of scientific development of the Bund in Ukraine], in «Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini», 2000, № 10, s. 157–171.
16. Kautskiy K. Evreystvo i rasa [Jewishness and race], in «Kautskiy K. Evreystvo i rasa. Stati po voprosam natsionalnosti: per. s nem», Moskva, Knizhnyy dom «Librokom», 2012, s. 3–148.
17. Ya. Kopanskiy, Krovavye sobyitiya 1903 goda i mirovaya demokraticeskaya obshchestvennost [The bloody events of 1903 and the world democratic community], in «Kishinevskiy pogrom 1903 g.: sb. statey: otv. red. I. E. Levit», Kishinev. Liga, 1993, s. 62–87.
18. V. I. Lenin, Stanovishche Bundu v partii [The position of the Bund in the party], in «Lenin V. I. Povne zibrannia tvoriv: per. z piatoho rosiiskoho vydannia. T. 8», Kyiv, Vyd-vo politychnoi literatury Ukrainy, 1970, s. 62–73.
19. A. Lokshin, Otnosheniye pravyashchikh sfer i russkoy intelligentsii Rossiyskoy imperii k sionizmu (1897–1904) [The attitude of the ruling spheres and the Russian intelligentsia of the Russian Empire to Zionism (1897–1904)], in «Nauchnyye trudy po iudaike. Materialy XVII Mezhdunarodnoy ezhegodnoy konferentsii po iudaike, T. II. Akademicheskaya seriya. Vyp. 31», Moskva, Sefer, 2010, s. 168–188.
20. V. Medem, Iz moyey zhizni: vospominaniya: per. s angl. O. V. Borisovoy [From my life: memoirs: trans. from English O. V. Borisova], Moskva, Novyy Khronograf, 2015, 560 s.
21. V. Medem, Sotsial-demokratiya i natsionalnyy vopros [Social Democracy and the National Question], Saratov, Tipografiya Gubernskogo pravleniya, 1917, 68 s.
22. Otchet TsK Bunda o IV syezde Bunda v aprele 1901 g. avgust 1901 g. [Report of the Central Committee of the Bund on the IV Congress of the Bund in April 1901, August 1901], in «Bund. Dokumenty i materialy. 1894–1921», Moskva, ROSSPEN, 2010, s. 161–183.
23. Y. Petrovskiy-Shtern, Evreyskiy vopros Leninu [Jewish question to Lenin], Moskva, Mosty kultury, Gesharim, 2012, 288 s.
24. N. Pukhlov, Iz istorii Polskoy sotsial-demokraticeskoy partii (1893–1904) [From the history of the Polish Social Democratic Party (1893–1904)], Moskva, Nauka, 1968, 250 s.
25. M. Rafes, Girsh Leckert i ego pokusheniye (Vmesto predisloviya) [Hirsch Leckert and his assassination attempt (Instead of a preface)], in «Krasnyy arkhiv», 1926, t. 2 (15), s. 86–95.

26. Ya. Rokityanskiy, Akademik D. B. Ryazanov. Mezhdru bolshevizmom i menshevizmom [Academician D. B. Ryazanov. Between Bolshevism and Menshevism], in «Mirovaya sotsial-demokratiya: teoriya, istoriya i sovremennost. Materialy nauchnoy mezhdunarodnoy konferentsii (25–26 iyunya 2003. g. Moskva)», Moskva, Sobraniye, 2006, s. 378–397.
27. Ya. Rokityanskiy, Gumanist oktyabrskoy epokhi: Akademik D. B. Ryazanov – sotsial-demokrat. pravozashchitnik. Uchenyy [Humanist of the October era: Academician D. B. Ryazanov – social democrat, human rights activist, scientist], Moskva, Sobraniye, 2009, 576 s.
28. Rossiyskiy gosudarstvennyy arkhiv sotsialno-politicheskoy istorii (RGASPI), f. 271 Vseobshchiy evreyskiy rabochiy soyuz v Litve. Polshe i Rossii (Bund), op. 1, d. 144 Pismo Zagranichnogo komiteta Bunda po voprosu ob obyedinenii Bunda s Partiyey.
29. RGASPI, f. 283 Soyuz russkikh sotsial-demokratov, op. 1, d. 120 Otchet administratsii Soyuzu russkikh sotsial-demokratov, predstavlenyy na III syezd Soyuzu, sostoyavshiy 29 sentyabrya – 3 oktyabrya 1901 g. 1877–1904 gody.
30. I. Rozental, Bund. Kratkiy ocherk istorii. [Bund. A brief outline of history], in «Bund. Dokumenty i materialy. 1894–1921», Moskva, ROSSPEN, 2010, s. 536–550.
31. S. M. Ingerman – P. B. Akselrodu. 1891. 13 oktyabrya [S. M. Ingerman – P. B. Axelrod. 1891, October 13], in «Iz arkhiva gruppy «Osvobozhdeniye truda». Perepiska G. V. i R. M. Plekhanovykh. P. B. Akselroda. V. I. Zasluch i L. G. Deycha. Vyp. 1: 1883–1897 gg.: otv. red. P. Yu. Savelyev», Moskva, Pamyatniki istoricheskoy mysli, 2009, s. 213–214.
32. S. M. Ingerman – P. B. Akselrodu. 1894. 16 fevralya [S. M. Ingerman – P. B. Axelrod. 1894, February 16], in «Iz arkhiva gruppy «Osvobozhdeniye truda». Perepiska G. V. i R. M. Plekhanovykh. P. B. Akselroda. V. I. Zasluch i L. G. Deycha. Vyp. 1: 1883–1897 gg.: otv. red. P. Yu. Savelyev», Moskva, Pamyatniki istoricheskoy mysli, 2009, s. 281–282.
33. Statia «Nashi tseli», pozdneye marta 1898 g. [Article «Our goals», later March 1898], in «Bund. Dokumenty i materialy. 1894–1921», Moskva, ROSSPEN, 2010, s. 67–75.
34. S. Svatikov, Evrei v russkom osvoboditelnom dvizhenii: publikatsiya. vstupitelnaya statia i ukazatel V. E. Kelnera [Jews in the Russian liberation movement: publication, introductory article and index by V. E. Kelner], in «Evrei i russkaya revolyutsiya. Materialy i issledovaniya: redaktor-sostavitel O. V. Budnitskiy», Moskva, Ierusalim, Gesharim, Mosty kultury, 1999, s. 31–158.
35. D. Shub, Iz davnikh let. Stranitsy vospominaniy [From the old days. Memories Pages], in «Novyy zhurnal», 1970, № 98, s. 182–208.
36. A. Varskiy, Yulian Markhlevskiy (1866–1925) [Julian Markhlevsky (1866–1925)], in «Vestnik Kommunisticheskoy akademii», 1925, Kn. XII, s. 7–18.

ЕТНОЛОГІЯ

Науковий вісник Чернівецького університету імені
Юрія Федьковича: Історія. – № 1. – 2021. – С. 143–150
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. – № 1. – 2021. – pp. 143–150
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2021.53.143-150>
hj.chnu.edu.ua

© Галина Мельничук* (Косів)
© Вікторія Дутка** (Косів)

ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТОК НАРОДНОГО УЖИТКОВОГО МИСТЕЦТВА КОСІВЩИНИ (КІНЕЦЬ XVIII – ДРУГА ПОЛ. XIX ст.)

У статті досліджуються історичні та соціально-економічні передумови виникнення народного ужиткового мистецтва Косівщини. Розглянуто народне гончарство, ткацтво та ліжникарство, традиція яких побутує на Гуцульщині до сьогодні. Стисло окреслено розвиток народних промислів, показано їхнє значення для гірського населення. Проаналізована діяльність місцевих осередків гончарного промислу та майстрів гончарної справи. З'ясовано, що Косівщина у другій пол. XIX ст. вважалась центром народного ткацтва і ліжникарства, тут було засноване Ткацьке товариство, а згодом діяла ткацька школа.

Ключові слова: Косівщина, ужиткове мистецтво, народні промисли, майстри, гончарство, кераміка, килимарство, ліжникарство.

Halyna Melnychuk (Kosiv)
Viktoriia Dutka (Kosiv)

ORIGIN AND DEVELOPMENT OF FOLK APPLIED ART OF KOSIV REGION (END OF 18th – SECOND HALF OF 19th CENTURIES)

Abstract. *In Hutsul region, due to many historical circumstances and peculiarities of the natural and geographical environment, a specific way of managing the locals was formed; home crafts and handicrafts were developed.*

The process of formation and development of Hutsul crafts is inextricably linked with the life of the mountaineers, who almost completely provided themselves with consumer goods. The availability of natural raw materials and the remoteness from industrial centres encouraged locals to engage in pottery, weaving, producing furniture, utensils, brass, clothing, lizhnyky (blankets of wool) and more.

The most popular trades of Kosiv region at the end of the 18th – second half of the 19th centuries were pottery and artistic weaving, including lizhnyk making. Having a fertile artistic and raw material base, the

* к.і.н., доцент кафедри історії мистецтва та гуманітарних наук Косівського інституту прикладного та декоративного мистецтва Львівської національної академії мистецтв.

PhD in History, Assistant Professor, Department of History of Art and Humanities, Kosiv Institute of Applied and Decorative Arts, Lviv National Academy of Arts.

orcid.org/0000-0003-2922-6559

e-mail: galyna_kv@ukr.net

** к.мист., доцент, професор кафедри декоративного мистецтва Косівського інституту прикладного та декоративного мистецтва Львівської національної академії мистецтв.

PhD in Art History, Assistant Professor, Professor, Department of Decorative Art of Kosiv Institute of Applied and Decorative Arts, Lviv National Academy of Arts.

orcid.org/0000-0002-6269-7486

e-mail: radiokosiv@gmail.com

manufacture of lizhnyks has always played a huge role in the life of Hutsul house. The lizhnyk had to be among the dowry of the girl; it was given at baptisms and it accompanied the last journey.

The development of Kosiv, Pistyn and Kut pottery was facilitated by the presence of rich deposits of plastic pottery clays, as well as the need to make utensils for everyday use. The products of each of these centres of pottery differed in their characteristics, which depended on the natural properties of materials, the level of ceramic production and local traditions.

The artistic traditions and the unique spiritual culture, over the centuries, are a permanent basis for the development of folk arts and crafts. From generation to generation passed artistic and stylistic techniques of decoration; the secrets of technical and technological skills, and improved techniques for processing natural materials. Traditions of folk arts and crafts, which have stood out in a bright artistic phenomenon, have become one of the important aspects of socio-economic and artistic life of modern Hutsul region.

The rapid development of factory industry in the second half of the 19th century caused a reduction in the production of most household items. At the same time, the growth of industrial production of goods, trends in their domestic use contributed to the rise of the role of artistic origin in traditional types of applied crafts.

Improving the quality of products, adjusting the development of industrial production and folk crafts required the introduction of art and industrial education. In this context, the establishment in 1882 of the Weaving School in Kosiv was a significant event in the beginning of professional education in Hutsul region.

Keywords: *applied arts, folk crafts, traditions, masters, pottery, ceramics, carpet weaving, lizhnyk making, art and industrial education.*

На теренах Гуцульщини, в силу багатьох історичних обставин та особливостей природно-географічного середовища, сформувався специфічний спосіб господарювання місцевих жителів, розвинулись домашні промисли і ремесло.

Процес становлення і розвитку гуцульських промислів нерозривно пов'язаний з життям горян, які майже повністю забезпечували себе виробами ужиткового призначення. Наявність природної сировини та віддаленість від промислових центрів спонукали місцевих жителів займатися гончарством, ткацтвом, виробляти меблі, посуд, мосяж, одяг, ліжники тощо.

Найпопулярнішими промислами Косівщини кінця XVIII – другої пол. XIX ст. були гончарство та художнє ткацтво, зокрема ліжникарство. Маючи благодатну мистецьку і сировинну базу, виготовлення ліжників завжди відіграло величезну роль у побуті гуцульської хати. Ліжник обов'язково мав бути серед приданого дівчини, його дарували на хрестини та проводжали з ним в останню путь.

Розвитку косівської, пістинської і кутської кераміки сприяла наявність багатих покладів пластичних гончарних глин, а також потреба у виготовленні посуду для щоденного вжитку. Вироби кожного з цих осередків гончарного промислу відрізнялись між собою характерними особливостями, які залежали від природних властивостей матеріалів, рівня керамічного виробництва та місцевих традицій.

Саме мистецькі традиції та унікальна духовна культура протягом віків є сталою основою розвитку народного ужиткового мистецтва та домашнього ремесла. З покоління в покоління передавалися художньо-стильові прийоми декорування, таємниці технічної та технологічної майстерності, вдосконалювалися прийоми обробки природних матеріалів. Традиції народних художніх промислів, що виокремились в яскраве мистецьке явище, стали одним із важливих аспектів соціально-економічного і мистецького життя сучасної Гуцульщини.

Стрімкий розвиток фабрично-заводської промисловості у другій половині XIX ст. зумовив скорочення виробництва більшості предметів домашнього вжитку. Водночас зростання промислового виробництва товарів, тенденції до їх побутового використання сприяли піднесенню ролі мистецького начала у традиційних видах ужиткового промислу.

Покращення якості виробів, коригування розвитку промислового виробництва і народних ремесел вимагали запровадження системи художньо-промислової освіти. У цьому контексті заснування 1882 року Ткацької школи у Косові стало визначною подією у започаткуванні фахової освіти на Гуцульщині.

Постановка наукової проблеми. Історія виникнення і розвитку ужиткового мистецтва Гуцульщини сягає давніх часів. Процес його становлення відбувався у синтезі з життям гуцулів, які майже повністю забезпечували себе виробами ужиткового призначення. Наявність сировини та віддаленість від промислових центрів спонукали горян виробляти тканини, посуд, мосяж, одяг, ліжники тощо. У кожному господарстві були необхідні пристрої й обладнання для обробки матеріалів та виготовлення предметів вжитку.

Нині, коли ужиткове мистецтво займає вагомe місце як серед предметів побуту, так і в оздобленні приміщень, пізнання його джерел становить великий інтерес. Нові дослідження, популяризація кращих надбань визначних осередків народних промислів важливі у науковому і в практичному планах, що в свою чергу сприятиме формуванню та вихованню патріотичної молоді.

Аналіз останніх досліджень. Витоки наукових досліджень гуцульських промислів датуються другою половиною XIX століття. Першим життя та побут гуцулів описав український письменник і етнограф С.Витвицький¹ у книзі «Про гуцулів», яка була видана в 1863 році. У 80-х роках XIX ст. народні ремесла Гуцульщини вивчали українські громадські діячі і вчені І.Вагилевич², Я.Головацький³. Дослідження традицій виготовлення різьбярських, килимових, ткацьких виробів містяться у працях Л.Вербицького⁴, Р.Кайдля⁵ та ін.

Українські письменники і дослідники І.Франко⁶, В.Гнатюк⁷ та ін. у своїх працях висвітлювали побут гуцулів, що супроводжувався безперервним домашнім виробництвом. В.Шухевич детально описує процес виготовлення й оздоблення гуцульської кераміки, а також представляє в ілюстраціях зразки глиняного посуду⁸. В історіографії XX століття розвиток окремих осередків традиційного народного мистецтва знайшов відображення у працях В.Молинь⁹, І.Пелипейка¹⁰, М.Гнатюка¹¹, Р.Шамагало¹² та ін. Зокрема, гуцульську кераміку досліджували Ю.Лашук¹³, К.Матейко¹⁴ та ін. Пістинській кераміці присвячена монографія О.Слободяна, в якій висвітлена історія, художні особливості гончарних виробів. Автор зазначає, що «мистецтво пістинських гончарів позначене високою майстерністю, що знайшло своє вираження в декоративних розписах виробів у кінці XVIII – першій половині XX ст., належало до провідних осередків народного мистецтва Європи»¹⁵.

Характерні особливості ткацького промислу та народного ліжникарства на Косівщині досліджують І.Вах¹⁶, В.Дутка¹⁷, Б.Книш¹⁸. Вивчала народну художню тканину і художні особливості ліжників Гуцульщини етнограф С.Сидорович¹⁹.

Ужитковому мистецтву і народним промислам Гуцульщини присвячені монографії Ю.Гошка²⁰, В.Клапчука²¹ та ін. Як зазначають дослідники, наприкінці XIX століття на Гуцульщині сформувалися центри народних художніх ремесел, які забезпечували місцеве населення не тільки предметами домашнього побуту, а й впливали на соціально-економічний розвиток краю.

Виклад основного матеріалу. Природні та економічні чинники, а також попит серед місцевого населення і туристів сприяли розвитку певних видів народних художніх промислів Гуцульщини. Оскільки околиці Косова багаті на запаси глини, то гончарство тут існувало з давніх часів. Але ужитково-декоративна кераміка зародилася наприкінці XVIII – на поч. XIX ст. Кахлеві печі косівського виробництва були відомі в Румунії та Угорщині, а найдавніші з них зберігаються в музеях Бухареста і Відня²².

Головними гончарними осередками Косівщини були Пістинь, Косів (із селами Старий Косів, Сморна, Вербовець, Москалівка, Монастирське) і Кути (з селом Старі Кути). Оскільки гончарство тут було основним ремеслом, то місцеві виробники досить швидко оволоділи майстерністю та опанували свій унікальний стиль.

На початку XIX ст. пістинські гончарі Дмитро Зінтюк, Красовські, Кошаки, Волощуки освоїли техніку «ріжкування», фігурних мотивів та сакральних композицій. У середині XIX ст. косівські майстри виробили власну систему малюнків, витриманих у червоно-біло-зеленій гамі, якими прикрашались миски, тарілки, свічники, частково й кахлі²³.

Імена гончарів XVIII ст. залишаються невідомими. А в XIX ст. знаними майстрами-гончарями були Іван, Михайло і Йосип Баранюки, П.Гавришів, М.Ковальський, О.Бахматюк, а також Г.Кошук, М.Білецький та ін., які стояли біля витоків косівської школи кераміки.

Пік розвитку кераміки в Україні припав на кінець XIX століття – у той час функціонувало понад 700 гончарних центрів, а в Косові, Коломиї, Кутах і Пістині працювало понад 250 гончарів. Найдавнішими гуцульськими керамічними раритетами вважаються дві ікони 1811 року авторства

Матвія Ковальського, які у селі Буковець знайшов Володимир Шухевич і передав у Музей графа В. Ідушицького²⁴.

Серед виробів гуцульських майстрів найчастіше зустрічаємо кахлі, дзбанки, полумиски і миски, калачі (куманці), свічники, рідше – пасківники, канделябри, чаші і дискоси. Водночас найбільшою симпатією серед широкого кола шанувальників цієї кераміки все ж користуються «писані» печі.

Народна кераміка Косівщини другої половини XIX ст. славиться побутовими димленими виробами, декоративно-побутовим посудом, керамікою. Наприкінці XIX ст. відбулось згасання діяльності гончарних осередків Косівщини, продукція яких не витримала конкуренції з промисловим виробництвом.

Ткацтво на Косівщині відоме здавна. Перша цехова організація ткачів Косівщини з'явилась в 1775 р. у с. Яворів. Як ужитковий промисел, тобто виготовлення не тільки для власних потреб, а й на продаж, починається з XIX ст. Про значну кількість ткачів у цьому регіоні ще в другій половині XVIII ст. свідчить оплата від ткацьких верстатів. Так, Старі Кути, Рибно, Довгопілля, Розтоки платили в рік 308 злотих. На Косівщині в місті та навколишніх селах було 4000 ткацьких верстатів²⁵.

Найбільша концентрація ткачів-ремесників була в передмістях Косова, де у 1754 р. проживали 33 ткачі. Велика кількість ткачів Косівщини виробляла полотна і вовняні тканини для верхнього одягу. Наприкінці XVIII ст. кожне косівське село мало подібний пристрій для валяння сукон, що використовувалися для пошиття верхнього одягу у гуцулів²⁶. Згідно з джерелами, основна маса тканин виробів не тільки забезпечувала тканинами місцеве населення, але й спрямовувалась на міжнародний ринок. Разом із ткацтвом розвивалися й інші галузі народних промислів: виробництво сукна, кожухарство, шевство. Але кількість народних майстрів, зайнятих у цих промислах, майже неможливо встановити, оскільки їхня праця ніким не обліковувалась²⁷.

З метою підтримки подальшого розвитку народного ткацтва Гуцульщини в 1850 р. в Косові було засноване Ткацьке товариство, яке згодом ініціювало створення в місті ткацької школи. Майстри ткацької справи спочатку працювали дома, а з 1897 року товариство мало своє приміщення. Крім полотна, виготовляли запаски, верети і килими²⁸.

Одним із найпоширеніших видів народних промислів Гуцульщини залишається ліжникарство як окремий вид художнього ткацтва. Ліжники – це ткані вироби з овечої вовни, зазвичай із візерунком, мають пухнастий ворс з одного або двох боків. Їх ще називають гуцульськими ковдрами, оскільки ними широко користуються в повсякденному житті: накривають ліжка, лави, вкриваються взимку. Перші вироби відрізнялися від сучасних. Вони були переважно однотонні – сірі, білі, чорні або смугасті²⁹. Зародження традиції тісно пов'язане з вівчарством. Саме в цій місцевості є необхідні умови для тримання овець, вовна яких є основним матеріалом для ліжників. Протягом трьох століть технологія виготовлення ліжників майже не змінилась.

У гуцульських селах Косівщини добре налагоджено процес заготівлі й обробки вовни, а також механізовані етапи виготовлення ліжників – «грамплювання» (очищення й вичісування вовни) та «валяння»³⁰. Особливо важливим для збуту є традиційний Косівський базар, який і сьогодні є основним місцем реалізації народних виробів.

Перша згадка про ліжники вказує на 1515 рік: у Делятині був «вальник», що сьогодні має назву «валило» (валило – велика дерев'яна діжка, звужена донизу, в яку спадає з величезною силою потік води, завдяки чому утворюється вир, у якому «валяються» ліжники). Є також відомості, що у XVI столітті на Прикарпатті виготовляли ліжники, які потім обмінювали на інші товари. Наприклад, за гарний ліжник можна було виміняти корову чи навіть двох – це свідчить про надзвичайно високу цінність ліжника, адже корова завжди була мірилом добробуту селянської родини. У 1869 році польський етнограф В.Поль так описав побут гуцулів: «Про багатство гуцула свідчить кількість ліжників, порозвішуваних на жердці біля ліжка»³¹.

У 1930 році у Познані проходила виставка-ярмарок, де ліжники викликали значний інтерес, завдяки чому у наступні роки світовий попит на українські ліжники був дуже високим. Однак Друга світова війна та подальші події зупинили розвиток ліжникарства до 60-70-х років XX ст., коли СРСР почав фінансувати створення ткацьких цехів на Гуцульщині³².

Сьогодні все менше людей займаються виготовленням ліжників, що зумовлено кількома факторами: по-перше, молоді люди не хочуть займатися фізично тяжкою працею, яка не приносить

бажаного їм прибутку; по-друге, з 2008 р. через повінь зменшилась кількість валил на річках, які використовують під час виготовлення ліжників.

Важливе місце в ужитковому мистецтві гуцулів займає мальована кераміка, появу якої відносять ще до XV ст. З другої половини XIX ст. у зв'язку з розвитком фабрично-заводського виробництва багатьох предметів домашнього вжитку та сільськогосподарського реманенту виготовлення традиційних виробів самими селянами скорочується. Разом з тим звужується сфера застосування різьблення по дереву, особливо на Гуцульщині. Наприкінці XIX ст. поширюється виготовлення на продаж дрібних виробів з дерева, у яких важливе було не вжиткове значення, а декоративне. В цей період з'являються талановиті народні майстри з різьблення дерева, обробки металу, шкіри, вовни і глини, які формують технологічні та естетичні стереотипи виробів.

З метою кращої реалізації речей домашнього вжитку гуцули постійно працювали над удосконаленням виробів з дерева, вовни, полотна, глини, прикрашали та оздоблювали їх різноманітними гуцульськими орнаментами. Продукцію збували на торгах і ярмарках, які відігравали значну роль в економічному та суспільно-політичному житті населення Карпат і Прикарпаття. На торгах в основному проходив обмін товарами, а на ярмарках – торгівля окремими товарами, тут укладались договори про виготовлення та доставку товарів. Відбувались і спеціалізовані ярмарки, на яких продавались полотна, дерев'яні, гончарні вироби та ін. На той час вони були центром запозичення досвіду виробництва різних товарів та відігравали важливу роль у культурному обміні.

Примітивні ремісничі вироби, насамперед домашнього вжитку, дозволили до середини XIX ст. сформувати базу для подальшого удосконалення як техніки виробництва, так і довершеності виробів. Швидкий розвиток народних промислів у 70-80-х рр. XIX ст. диктував необхідність великої кількості робітників, які б займалися ремеслом не як допоміжним, а основним видом діяльності на підприємствах. Покращення якості виробів, розвиток промислового виробництва і народних ремесел вимагав запровадження художньо-промислової освіти.

Відомий дослідник Гуцульщини В.Гнатюк зазначав: «Для піддержання домашнього промислу, так високо розвиненого у Гуцулів, і для піддержання вродженого Гуцулам артизму, належало би заснувати в Жабю промислову школу, яка не вводила би одначе до виробів міжнародних мотивів, але розроблювала би та посувала наперед своєрідні, власні гуцульські. Керманичем її мусів би бути такий чоловік, що не лише фахово був би підготовлений, але й був би всесторонно обізнаний з гуцульською штукою. В школі повинні би бути окремі відділи для токарства, різьбарства, столярства, теслярства, слюсарства і гончарства. Під таку школу треба би заздалегідь підготувати ґрунт, а до сього надавала би ся дуже народна чотирикласова школа. Здало б ся у компетентних чинників тільки більше доброї волі та прихильности до місцевої людности, якої одначе дуже трудно добачити ся»³³.

Під впливом інтелігенції та членів «Просвіти» в Карпатському регіоні було відкрито ряд професійних мистецьких шкіл: Коломийська гончарна школа (1876 р.), Косівська ткацька школа (1882 р.), Коломийська школа деревного промислу (1888 р.), школа різьбарства та металевої орнаментики у Вижниці (1904 р.).

Відкриття промислових шкіл тісно пов'язане з розвитком художніх промислів Гуцульщини. Влада активно долучала до їх розбудови майстрів із околиць сіл. Діяльність художньо-промислових шкіл мала значний вплив на соціально-економічний розвиток Гуцульщини того часу. Ця тенденція простежувалась майже в усіх містечках та центрах народних ремесел і промислів³⁴.

Висновки. Виникнення і розвиток ужиткового мистецтва Косівщини був зумовлений природними, побутовими та естетичними потребами місцевого населення, а також прагненням до прикрашання всього, що його оточувало. Очевидним залишається той факт, що географічні й соціально-економічні чинники були передумовою виникнення гончарного і ткацького ремесла.

Розвитку гуцульської кераміки сприяла наявність багатих покладів пластичних гончарних глин, а також потреба у виготовленні посуду для щоденного вжитку. Вироби кожного осередку гончарного промислу відрізнялись між собою характерними особливостями, які залежали від природних властивостей матеріалів, рівня керамічного виробництва та місцевих традицій.

Виробництво полотна, вовняних виробів було одним із найбільш поширених видів гуцульського ужиткового мистецтва. Про це свідчать значні обсяги їх продажу на внутрішньому і міжнародному ринках. Але скільки людей працювало в цьому виробництві, визначити неможливо, оскільки воно ніде не обліковувалось.

Розвиток ліжникарства на Гуцульщині зумовлений декількома чинниками. По-перше, їх виготовлення було пов'язане зі сприятливими умовами вирощування овець, вовна яких слугувала основним матеріалом для їх виробництва. По-друге, був добре налагоджений процес заготівлі вовни. По-третє, ліжники, крім тепла і затишку в хаті, втілювали естетичні уподобання народних мистецьких талантів. По-четверте, у гірській місцевості ліжникарство часто є найдоступнішим способом заробітку, адже вироби мають значний попит серед туристів.

Тісний взаємозв'язок природи та життєдіяльності гуцульського народу спостерігається і в наш дні. Незважаючи на те, що цивілізація вплинула на якість побутування гірських жителів, вони й сьогодні активно продукують екологічно чисті, художньо унікальні витвори ужиткового мистецтва, у своїй більшості – з метою їх реалізації на місцевих ринках.

¹ S. Witwicki, *Rys historyczny o Huculach* [Historical Outline about Hutsuls], Lwow, Druk. M.F. Poremby, 1863, 134 s.

² И. Вагилевич, *Гуцулы, обитатели восточной отрасли Карпатских гор* [Hutsuls, the Dwellers of the Eastern Sector of Carpathian Mountains], Санкт-Петербург, 1855, Т. 2, с. 17-56.

³ Я. Головацький, *Мандрівка по галицькій та угорській Русі: описана в Аркушах до приятеля* [Journey through Galician and Hungarian Rus: Described in Sheets to a Friend], in «Жовтень», 1976, № 6, с. 49-94.

⁴ Л. Вербицький, *Взори промислу домашнього. Вишивка селян на Русі* [Home Handicraft Patterns. Embroidery of the Villagers in Rus], Львів, 1887, Т. 3, с. 141.

⁵ R. Kaindl, *Pasterstwo I wierzenia pasterskie u Huculów* [Shepherding and Pastoral Beliefs of Hutsuls], Lud.-Lwów, 1896, Т. 2, s. 201-210.

⁶ І. Франко, *Вибрані твори* [Selected Works], Дрогобич, 2005, Т. 2, 712 с.

⁷ В. Гнатюк, *Ткацтво у Східній Галичині / Матеріали до українсько-руської етнології* [Weaving in Eastern Halychyna / Materials for Ukrainian-Rus Ethnology], Львів, 1900, Т. 3, с. 12-26.

⁸ В. Шухевич, *Гуцульщина. Перша і друга частини. Репринтне видання* [Hutsulshchyna. The First and the Second Parts. Reprinted Edition], in «Гуцульщина», 1997, 352 с.

⁹ В. Молинь, *Виставка домашнього промислу в Коломиї (погляд крізь століття)* [Exhibition of Home Crafts in Kolomyia (a Look through the Centuries)], in «Народознавчі зошити», 2014, № 1 (115), с. 130-136.

¹⁰ І. Пелипейко, *Містечко над Рибницею* [The Town on the Rybnycia River], Косів, 2004, с. 56-52.

¹¹ М. Гнатюк, *Красою гір натхненні: Народне мистецтво Гуцульщини і Покуття (кінець ХІХ – початок ХХІ ст.)* [Inspired by the Beauty of Mountains: Folk Art of Hutsulshchyna and Pokuttia (Late 19th – Early 21st Centuries)], Івано-Франківськ, Вид-во ПНУ, 2010, 322 с.

¹² Р. Шамагало, *Мистецька освіта в Україні середини ХІХ – середини ХХ ст.: структурування, методологія, художні позиції* [Art Education in Ukraine of the Middle of the 19th – the Middle of the 20th Centuries: Structuring, Methodology, Artistic Positions], Львів, 2005, 528 с., 742 іл.

¹³ Ю. Лашук, *Гуцульська кераміка* [Hutsul Pottery], Київ, Державне видавництво літератури з будівництва і архітектури УРСР, 1956, 84 с.

¹⁴ К. Матейко, *Народна кераміка західних областей Української РСР ХІХ-ХХ ст. Історико-етнографічне дослідження* [Folk Ceramics of Western Regions of the Ukrainian SSR of the 19th – 20th Centuries. Historical and Ethnographic Research], Київ, АН УРСР, 1959, 68 с.

¹⁵ О. Слободян, *Пістинська кераміка ХІХ – першої половини ХХ ст.* [Pistyn Pottery of the 19th – the First Half of the 20th Centuries], Косів, Колір-друк, 2004, с. 9.

¹⁶ І. Вах, *До історії дослідження географії народних художніх промислів на Гуцульщині* [To the History of Geography Study of Folk Arts and Crafts in Hutsul Region], Тернопіль, Підручники і посібники, 2005, Вип. 2 (12), с. 66-69.

¹⁷ В. Дутка-Жаворонкова, *Косівська ткацька школа. Проблеми збереження та розвитку традицій* [Kosiv Weaving School. Problems of Preservation and Development of Traditions], URL: [https:// if.ua/2009/03/12/1009/](https://if.ua/2009/03/12/1009/)

¹⁸ Б. Книш, *Гуцульські ліжники. Традиції та сучасні інтерпретації (за матеріалами Косівського району Івано-Франківської обл.)* [Hutsul Lzhnyks. Traditions and Modern Interpretations (Based on the Materials of Kosiv District of Ivano-Frankivsk Region)], in «Народознавчі зошити», № 1 (145), 2019, с. 81-91.

¹⁹ С. Сидорович, *Художня тканина західних областей УРСР* [Artistic Fabric of the Western Regions of the UkrSSR], Київ, Наукова думка, 1979, с. 79-80.

²⁰ Ю. Гошко, *Промисли й торгівля в Українських Карпатах XV-XIX* [Handicrafts and Trade in the Ukrainian Carpathians 15th-19th], Київ, 1991, 97 с.

²¹ В. Клапчук, *Гуцульщина та гуцули: економіка і народні промисли (друга половина XIX – перша третина XX ст.)* [Hutsulshchyna and Hutsuls: Economics and Folk Handicrafts (Second Half of 19th – First Third of 20th Centuries)], Львів, Івано-Франківськ, 2009, 508 с.

²² І. Пелипейко, *Містечко над Рибницею*, с. 288.

²³ *Косівська мальована кераміка* [Kosiv Painted Ceramics], URL: <http://lib.knukim.edu.ua/proekti-biblioteki/proekt-skarbi-nacii/kosivska-malovana-keramika>

²⁴ Г. Івашків, *Декор гуцульської народної кераміки* [Decor of Hutsul Folk Ceramics], URL: https://zaxid.net/blogi_tag50977

²⁵ Ю. Гошко, *Промисли й торгівля в Українських Карпатах XV-XIX*, с. 11.

²⁶ *Гуцульщина: Історико-етнографічне дослідження* [Hutsulshchyna: Historical and Ethnographic Research], Київ, Наукова думка, 1987, с. 365.

²⁷ Ю. Гошко, *Промисли й торгівля в Українських Карпатах XV-XIX*, с. 11.

²⁸ І. Пелипейко, *Містечко над Рибницею*, с. 283.

²⁹ Г. Мельничук, *Традиційні заняття і культура гуцулів: проблеми збереження і відродження (кінець XX – початок XXI ст.)* [Traditional Occupations and Culture of Hutsuls: Issues of Preservation and Revival (Late 20th – Early 21st Centuries)], in «Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича: Історія. Чернівці: Чернівецький університет», 2020, № 1, с. 127.

³⁰ Б. Книш, *Гуцульські ліжники. Традиції та сучасні інтерпретації (за матеріалами Косівського району Івано-Франківської обл.)*, с. 82.

³¹ *Як вони це роблять? Історія та технологія виготовлення ліжників на Гуцульщині* [How do They Make it? History and Technology of Lizhnyks-Making in Hutsulshchyna], URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/video/28923191.html>, <https://official-online.com/lifestyle-2/style-life/unique-hutsul-blankets/>

³² *Як вони це роблять? Історія та технологія виготовлення ліжників на Гуцульщині*, URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/video/28923191.html>, <https://official-online.com/lifestyle-2/style-life/unique-hutsul-blankets/>

³³ В. Гнатюк, *В справі Гуцульщини (1913)* [In the Case of Hutsulshchyna (1913)], URL: <http://spadok.org.ua/gutsulshchyna/volodymyr-gnatiuk-v-spravi-gutsulshchyny-1913>

³⁴ Л. Синишин, *Вплив державної освітньої політики на розвиток художньо-промислової освіти Галичини (друга половина XIX – початок XX століття)* [The Influence of State Educational Policy on the Development of Art and Industrial Education in Galicia (Second Half of 19th – Early 20th Centuries)], in «Молодий вчений», № 11 (38), листопад 2016, с. 502.

References

1. V. Dutka-Zhavoronkova, Kosivska tkatska shkola. Problemy zberezhenia ta rozvytku tradytsii [Kosiv Weaving School. Problems of Preservation and Development of Traditions], URL: <http://kosivart.if.ua/2009/03/12/1009/>
2. I. Franko, Vybrani tvory [Selected Works], Drohobych, 2005, T. 2, 712 s.
3. M. Hnatiuk, Krasoiu hir natkhnenni: Narodne mystetstvo Hutsulshchyny i Pokuttia (kinets XIX – pochatok XXI st.) [Inspired by the Beauty of Mountains: Folk Art of Hutsulshchyna and Pokuttia (Late 19th – Early 21st Centuries)], Ivano-Frankivsk, Vyd-vo PNU, 2010, 322 s.
4. V. Hnatiuk, Tkactvo u Skhidnii Halychyni / Materialy do ukrainsko-ruskoj etnologii [Weaving in Eastern Halychyna / Materials for Ukrainian-Rus Ethnology], Lviv, 1900, T. 3, s. 12-26.
5. V. Hnatiuk, V spravi Hutsulshchyny (1913) [In the Case of Hutsulshchyna (1913)], URL: <http://spadok.org.ua/gutsulshchyna/volodymyr-gnatiuk-v-spravi-gutsulshchyny-1913>
6. Ya. Holovatskyi, Mandrivka po halytskii ta uhorskii Rusi: opysana v Arkushakh do pryatelia [Journey through Galician and Hungarian Rus: Described in Sheets to a Friend], in «Zhovten», 1976, № 6, s. 49-94.
7. Yu Hoshko, Promysly y torhivlia v Ukrainskykh Karpatakh XV-XIX [Handicrafts and Trade in the Ukrainian Carpathians 15th-19th], Kyiv, 1991, 97 s.
8. Hutsulshchyna: Istoryko-etnografichne doslidzhennia [Hutsulshchyna: Historical and Ethnographic Research], Kyiv, Naukova dumka, 1987, 471 s.
9. H. Ivashkiv, Dekor hutsulskoi narodnoi keramiky [Decor of Hutsul Folk Ceramics], URL: https://zaxid.net/blogi_tag50977

10. R. Kaindl, Pasterstwo I wierzenia pasterskie u Huculów [Sheepherding and Pastoral Beliefs of Hutsuls], Lud.-Lwów, 1896, T. 2, s. 201-210.
11. V. Klapchuk, Hutsulshchyna ta hutsuly: ekonomika i narodni promysly (druha polovyna XIX – persha tretyna XX st.) [Hutsulshchyna and Hutsuls: Economics and Folk Handicrafts (Second Half of 19th – First Third of 20th Centuries)], Lviv, Ivano-Frankivsk, 2009, 508 s.
12. B. Knysh, Hutsulski lizhnyky. Tradytsii ta suchasni interpretatsii (za materialamy Kosivskoho raionu Ivano-Frankivskoi obl.) [Hutsul Lizhnyks. Traditions and Modern Interpretations (Based on the Materials of Kosiv District of Ivano-Frankivsk Region)], in «Narodoznavchi zoshyty», № 1 (145), 2019, s. 81-91.
13. Kosivska malovana keramika [Kosiv Painted Ceramics], URL: <http://lib.knukim.edu.ua/proekti-biblioteki/proekt-skarbi-nacii/kosivska-malovana-keramika>
14. Yu. Lashchuk, Hutsulska keramika [Hutsul Pottery], Kyiv, Derzhavne vydavnytstvo literatury z budivnytstva i arkhitektury URSR, 1956, 84 s.
15. K. Mateiko, Narodna keramika zakhidnykh oblastei Ukrainskoi RSR XIX-XX st. Istoryko-etnografichne doslidzhennia [Folk Ceramics of Western Regions of the Ukrainian SSR of the 19th – 20th Centuries. Historical and Ethnographic Research], Kyiv, AN URSR, 1959, 68 s.
16. H. Melnychuk, Tradytsiini zaniattia i kultura hutsuliv: problemy zberezhenntia i vidrodzhennia (kinets XX – pochatok XXI st.) [Traditional Occupations and Culture of Hutsuls: Issues of Preservation and Revival (Late 20th – Early 21st Centuries)], in «Naukovyi visnyk Chernivetskoho natsionalnoho universytetu imeni Yuriiia Fedkovycha: Istoriiia. Chernivtsi: Chernivetskyi universytet», 2020, № 1, s. 127.
17. V. Molyn, Vystavka domashnoho promyslu v Kolomyi (pohliad kriz stolittia) [Exhibition of Home Crafts in Kolomyia (a Look through the Centuries)], in «Narodoznavchi zoshyty», 2014, № 1 (115), s. 130-136.
18. I. Pelypeiko, Mistechko nad Rybnitsei [The Town on the Rybnitsia River], Kosiv, 2004, s. 56-52.
19. R. Shmahalo, Mystetska osvita v Ukraini seredyny XIX – seredyny XX st.: strukturuvannia, metodolohiia, khudozhni pozytsii [Art Education in Ukraine of the Middle of the 19th – the Middle of the 20th Centuries: Structuring, Methodology, Artistic Positions], Lviv, 2005, 528 s., 742 il.
20. V. Shukhevych, Hutsulshchyna. Persha i druha chastyny. Reprintne vydannia [Hutsulshchyna. The First and the Second Parts. Reprinted Edition], in «Hutsulshchyna», 1997, 352 s.
21. O. Slobodian, Pistynska keramika XIX – pershoi polovyny XX st. [Pistyn Pottery of the 19th – the First Half of the 20th Centuries], Kosiv, Kolir-druk, 2004, 151 s.
22. S. Sydorovych, Khudozhnia tkanyna zakhidnykh oblastei URSR [Artistic Fabric of the Western Regions of the UkrSSR], Kyiv, Naukova dumka, 1979, s. 79-80.
23. L. Synyshyn, Vplyv derzhavnoi osvitoi polityky na rozvytok khudozhno-promyslovoi osvity Halychyny (druha polovyna XIX – pochatok XX stolittia) [The Influence of State Educational Policy on the Development of Art and Industrial Education in Galicia (Second Half of 19th – Early 20th Centuries)], in «Molodyi vchenyi», № 11 (38), lystopad 2016, s. 502.
24. I. Vagilevich, Guculy, obitateli vostochnoj otrasli Karpatskikh gor [Hutsuls, the Dwellers of the Eastern Sector of Carpathian Mountains], Sankt-Peterburg, 1855, T. 2, s. 17-56.
25. I. Vakh, Do istorii doslidzhennia heohrafii narodnykh khudozhnykh promysliv na Hutsulshchyni [To the History of Geography Study of Folk Arts and Crafts in Hutsul Region], Ternopil, Pidruchnyky i posibnyky, 2005, Vyp. 2 (12), s. 66-69.
26. L. Verbytskyi, Vzory promyslu domashnoho. Vyshyvka selian na Rusi [Home Handicraft Patterns. Embroidery of the Villagers in Rus], Lviv, 1887, T. 3, s. 141.
27. S. Witwicki, Rys historychny o Huculach [Historical Outline about Hutsuls], Lwow, Druk. M.F. Poremby, 1863, 134 s.
28. Yak vony tse robliat? Istoriiia ta tekhnolohiia vyhotovlennia lizhnykiv na Hutsulshchyni [How do They Make it? History and Technology of Lizhnyks-Making in Hutsulshchyna], URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/video/28923191.html>, <https://official-online.com/lifestyle-2/style-life/unique-hutsul-blankets/>

ПУБЛІКАЦІЯ ДЖЕРЕЛ

Науковий вісник Чернівецького університету імені
Юрія Федьковича: Історія. – № 1. – 2021. – С. 151–158
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. – № 1. – 2021. – pp. 151–158
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2021.53.151-158>
hj.chnu.edu.ua

УДК 94(477)«16»

© Тарас Ковалець* (Чернівці)

«LITWIE Z KORONĄ SPÓLNA SPRAWA...». ОБЛОГА ЗАПОРОЖЦЯМИ ГОМЕЛЯ ТА КОЗАЦЬКО-ЛИТОВСЬКІ ПЕРЕГОВОРИ У ЧЕРВНІ 1651 РОКУ ЗА МАТЕРІАЛАМИ МАЛОВІДОМИХ ДОКУМЕНТІВ (ПУБЛІКАЦІЯ ДЖЕРЕЛ)

У статті періодично з науковим коментуванням та перекладом на українську мову здійснено повнотекстову публікацію двох документів, які походять із табору коронного війська та висвітлюють події початку козацько-литовської кампанії 1651 р. – облогу запорожцями міста Гомеля та переговори козацьких послів із польним гетьманом литовським князем Янушем Радзивіллою.

Ключові слова: Військо Запорозьке, Януш Радзивілл, Стефан Пободайло, Мартин Небаба, кампанія 1651 р., Гомель, дипломатія.

Taras Kovalets (Chernivtsi)

«LITHUANIA WITH THE CROWN HAS A COMMON CAUSE...». THE SIEGE OF GOMEL BY THE COSSACKS AND THE COSSACK-LITHUANIAN NEGOTIATIONS IN JUNE 1651 ON THE BASIS OF LITTLE-KNOWN DOCUMENTS (PUBLICATION OF SOURCES)

Abstract. *The article has archeographic nature and contains the text of two documents in Polish found in the Manuscripts Department of Vasyl Stefanyk Lviv National Scientific Library, the report of a certain apprentice of the nobleman Krzysztof Fasz about the siege of Gomel and the report prepared for the command of the crown army about Cossack diplomatic mission to the field hetman of Lithuania Janusz Radziwill in June 1651. The purpose of the article is to make the first edition and scientifically comment on the mentioned documents together with their translation into Ukrainian.*

The year 1651 promised to be a turning point for the young Cossack state, which was trying to establish itself on the map of Europe. At the end of the winter, the Zaporozhian Army, the Crimean Khanate, the Polish Crown, and the Grand Duchy of Lithuania began preparations for a new round of armed conflict. The war, as two years before, was to last on two fronts – the Cossack-Polish and the Cossack-Lithuanian.

Cossack regiments led by Martyn Nebaba, Matvii Gladkyi and Prokop Shumeiko, as well as certain Tatar units were transferred to Liubech and Loyev. The Cossacks guarded the crossings across the Dnieper and Sozh, preparing for the possible arrival of Lithuanian troops or the beginning of the Cossack offensive to the north.

In the spring, Sivershchyna, which was a border region, became the scene of small skirmishes between the Cossacks of the Chernihiv Regiment and some units of the Lithuanian army. These skirmishes quickly escalated into full-fledged hostilities. Finally, on May 26, the Cossacks began the siege of Gomel Castle.

* к.і.н., асистент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

PhD in History, Assistant Professor, Department of History of Ukraine, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.

orcid.org/000-0002-3275-7767

e-mail: t.kovalets@chnu.edu.ua

Although the course of the siege of Gomel has been well studied by M. Hrushevskiy, the published document (№ 1) contains valuable and unique evidence of the activities of the Cossack departures, the mood in the besieged castle and the mention of the massacre of the burghers made by the Lithuanian garrison, also movement of the main Lithuanian army to repel Gomel.

The second document, a report from the Lithuanian camp about the Cossack embassy to J. Radziwiłł, is already known to researchers. For the first time, M. Hrushevskiy partially introduced it into scientific circulation, using several fragments of it translated into Ukrainian. However, the historian did not pay much attention to the interesting data given in this report, first of all those concerning the description of the reception of envoys, their life in the Lithuanian camp, etc. Also, the researcher failed to correctly read certain fragments, including the name of one of the Cossack envoys.

Keywords: Zaporozhian Host, Janusz Radziwiłł, Stefan Pobodailo, Martyn Nebaba, 1651 campaign, Gomel, diplomacy.

Постановка проблеми і значення. Стаття має археографічний характер і містить текст двох віднайдених нами у фондах Відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки імені Василя Стефаника (далі: ЛНБ) польськокомовних документів – рапорту певного челядника сіверського шляхтича Кшиштофа Фаща про облогу міста Гомеля і звіту, підготовленого для командування коронного війська про діяльність козацької дипломатичної місії до польного гетьмана литовського Януша Радзивілла у червні 1651 р.¹

Аналіз останніх публікацій. Козацько-литовське протистояння у 1651 р. у сучасній історіографії вже стало предметом ґрунтовних розвідок. Передусім варто згадати доробок українських дослідників Андрія Гурбика² та Ігоря Кондратьєва³, а також їх польського колеги Конрада Бобятинського⁴. Ці історики передусім спробували відтворити передумови та хід битви під Лоєвом (також відомої, як битва під Ріпками) 6 липня 1651 р. Все ж вказаній козацькій дипломатичній місії, зважаючи на тематику статей, дослідниками було присвячено небагато уваги.

Мета і завдання статті. Першодруком здійснити публікацію та наукове коментування згаданих документів разом з їх перекладом на українську мову.

Виклад. Рік 1651-й обіцяв бути переломним для молодого козацького держави, котра намагалася утвердитися на карті Європи. Вже наприкінці зими Військо Запорозьке, Кримське ханство, Польська Корона і Велике князівство Литовське розпочали підготовку до нового витка збройного конфлікту. Війна, як і два роки перед тим, мала тривати на два фронти – козацько-польському та козацько-литовському.

До Любеча та Лоєва були переміщені козацькі полки під проводом Мартина Небаби, Матвія Гладкого і Прокопа Шумейка, а також певні татарські підрозділи. Запорожці стерегли переправи через Дніпро і Сож, готуючись до можливого прибуття литовського війська або початку козацького наступу на північ.

Навесні Сіверщина, котра була прикордонним регіоном, стала ареною дрібних сутичок між козаками Чернігівського полку та окремими підрозділами литовського війська. Ці сутички швидко переросли у повноцінні бойові дії. Зрештою, 26 травня козаки розпочали облогу гомельського замку.

Хоча перебіг облоги Гомеля вже достатньо добре вивчений М. Грушевським⁵, публікований документ (№ 1) містить цінні та унікальні свідчення про діяльність козацьких чат, настрої у обложеному замку та згадку про різанину міщан, здійснену литовським гарнізоном, забезпечення останнього боеприпасами і провізією, а також пересування основного литовського війська на відсіч Гомелю.

Другий документ, рапорт з литовського табору про козацьке посольство до Я. Радзивілла, вже відомий дослідникам. Вперше в науковий обіг його частково ввів М. Грушевський, помістивши кілька фрагментів з нього у перекладі на українську мову у своєму *magnum opus* (див. прим. 15, 17–18). Поза увагою історика все ж залишилося багато цікавих даних, наведених у цьому рапорті, передусім тих, що стосуються опису прийому послів, їхнього побуту у литовському таборі тощо. Також дослідникові не вдалося правильно прочитати певні місця документа, у тому числі прізвище одного із козацьких посланців.

Кожен з документів наводимо нижче першодруком із перекладом на українську мову. Публікація тексту джерел здійснена за методикою, обґрунтованою в іншому нашому виданні⁶. Там само вміщено перелік використаних тут умовних скорочень⁷.

Висновки. Публіковані документи дозволяють значно глибше і повнокровніше дослідити обставини облоги Гомеля, а також хід козацько-литовських переговорів на початку кампанії 1651 р.

ДОКУМЕНТИ

1.

Рапорт челядника п. Лаща. З Бобруйська, 7–9 червня 1651 р.

/36536/ Powiada, że w sobotę do domu spod Homla wyjechał. Że nieprzyjaciel pewnie w niedzielę podstąpił o południu, stanął na spasowiszczu blisko miasta i okopał się. Konie zaś mają wszyscy za rzeką Szoszą.

Że czaty sam i tam rzucił dla chleba, który gwałtem łapią, chłopcy męczą. Że *capitan* Giedro[*y*]ć z piechotą nie mógł ujsć [?], bo tegoż dnia podstąpił nieprzyjaciel i wrócić się musiał.

Że chłop w poniedziałek do niego przybiegł i dał znać, że /366/ w nocy haniebny był wrzask, strzelba i mocno do szturm przypuścili [*Kozacy*], ale odbici.

Że się po mieszczanach zdrada pokazała, i 7 ich się z parkanów do nieprzyjaciela spuściło, i nasi zaraz mieszczanów wyścinali w mieście.

O życzliwości chłopskiej powiada, że byleby się odsiecz pokazała, chcą ich bić, [*Kozaków,*] i wszystkiego pomagać [*wojsku litewskiemu*].

O piechocie naszej prawi, że gotowi się bronić dobrze i mają prochów i żywności z potrzebą na jakiś czas, ale o jeździe powiada, że bieda.

O potędze nieprzyjacielskiej, że w niedzielę Niebaba z Szumiejkiem podstąpił w 7 tys., a w poniedziałek przyszło świeżych kilkaset.

Die 9 junii pod Bobrujskiem obóz WXL ruszył się. Piechota i artyleria na bajdakach wodą, a *cavalleria* z dragonią łądem poszli do Horwola, tam pójdą na odsiecz do Homla, Panie Boże szczęście.

Переклад

Каже, що в суботу додому з-під Гомеля виїхав, що ворог, певно, в неділю підійшов ополудні, став на пасовищі біля міста і окопався. Коні ж мають всі за рікою Сожем⁸.

Що чати туди і сюди вислав за хлібом, який гвалтом беруть, селян мучать. Що капітан Гедройц⁹ з піхотою не міг піти, бо того ж дня підійшов ворог і він мусив повернутися.

Що селянин в понеділок до нього прибіг і дав знати, що вночі страшний був вереск, стрілянина і [*козаки*] на сильний штурм пішли, але відбиті.

Що серед міщан проявилася зрада і 7 їх з парканів¹⁰ до ворога спустилися, і наші негайно міщан вирізали у місті.

Про настрої селян каже, що як тільки появилася б відсіч, хочуть їх бити, [*козаків,*] і в усьому допомагати [*литовському війську*]¹¹.

Про нашу піхоту розповідає, що добре готова оборонятися і має пороху та провізії достатньо на якийсь час, але про кінноту каже, що біда.

Про силу ворога, що у неділю Небаба з Шумейком¹² пішли на приступ з 7 тис., а в понеділок прийшло свіжих кількасот.

Дня 9 червня під Бобруйськом обоз рушив. Піхота і артилерія на байдаках водою, а кіннота з драгунією сушею пішли до Горвеля¹³, там підуть на відсіч до Гомеля, дай Боже їм щастя.

Назва документа в рукописі: *Relatia* czeladnika p. Fas[*z*]/czowego, który 7 *junii* na ruszeniu się obozu z Bobrujska przybiegł spod Homla (Рапорт челядника п. Фаща¹⁴, котрий 7 червня під час рушення обозу з Бобруйська спішно приїхав з-під Гомеля)

2.

Рапорт із табору литовського війська.

З-під Гомеля, 17 червня 1651 р.

/38136/ Czekali tamże XJM p. hetmana w Horwolu posłowie Chmielnickiego Pobodajło i Przedwymirski, setnicy, pierwszy przedtem był pułkownikiem czerniechowskim, trzeci – setnik Kłaniowski. Tych XJM zrazu z pewnych *consideratii*, osobliwie, że Chmielnicki z p. Myślowskim, od XJM wyprawionym, tegoż

procederu zażył, do siebie nie przypuścił, ale posłał z tym do nich, aby listy, które mają, oddali do p. Mierzyńskiego, podstolego wołkowyskiego, która *denunciata* wielką w nich *consternatię* sprawiła. Ale nie /38136/ pomału to *auxit*, kiedy przed gospodą p. podstolego rot 3 dragonów z zapalonymi knotami w porządku postrzegli, rozumieli, że ich za wartę wziąć mieli. Potem, listy tylko oddawczy, a w żadne dalsze lubo *requisiti* nie wdawając się *discursi*, do gospody odeszli.

Contenta listu Chmielnickiego: iż z posła XJM zrozumiawszy przedtem, że [KחײM] pokoju z Wojskiem Zaporowskim życzy, lubo teraz przeciwne od swoich [ludzi] zachodzą go słuchy, jednak nadzieję nie traci, do tegoż miru, którego sobie z Księstwem Litewskim życzy, skłonić się zechce, a [niech XJM,] pp. koronnym nie pomagając, od granic ludziom swym odstąpić rozkaże, żeby im on, [Chmielnicki,] pułkom swym, za sobą iść kazać mógł.

Niebaba, pułkownik czernihowski, w liście swym przyczynę podstąpienia ludzi swych pod Homel tę daje, iż nasi wprzód zaczepkę uczynili, kiedy, na Jaryłowicze napadłszy, onę szablą i ogniem znieśli, straż kozacką ułupili i kilkadziesiąt na placu [trupem] położyli, czego się na homlanach mszcząc, wyprawili ludzie swoje, które za wzięciem inakszego rozkazu i posła p. hetmana do XJM wyprawieniem nazad wszystkich cofnął i spokojnie się zatrzymać gotowi, byle od naszych żadnego przenagabania nie mieli, o co XJM prosi, wciąż i za posłami się przyczynia, aby wolno puszczeni byli.

A Anton Żdanowicz, pułkownik kijowski, na niejakiego p. Pawszę z ludźmi w Babiczach stojącego uskarża się o to, iż, ustawicznie czaty wyprawując, ludzie jego *infestuje* (czego rozumie, że bez wiadomości starszego się waży) i prosi XJM, aby mu takich *excesów* (te są *formulia*) czynienia na potem zakazał, bo i on będzie miał tyle sposobów [zemsty], że swoje sowito odwetuje.

Die 14 junii wprowadzeni do XJM posłowie Chmielnickiego. Stanąwszy, tak się zlekli, że słowa jednego tam Pobodajło przebąknął /382/ nie umiał, aż dopiero Przedmierski, widząc jego *consternatum*, *vices* jego, chciał *suppleo*, ale nic więcej nie powiedział nad te słowa:

– JMP Bohdan Chmielnicki, hetman Wojska Zaporoskiego, z pułkownikami, z starszyną i wszystkimi mołojcami pokłon swój oddają WXM. A co za materia poselstwa naszego, z listów do JMP pisarza dnia wczorajszego oddanych zrozumieć już WXM raczyłeś.

Tu dopiero XJM odpowiedział w ten sposób:

– Dziwuję się temu bar[d]zo, że p. hetman wasz pod ten czas, którego wszystkie siły do wojny obrócone, to poselstwo do mnie wyprawuje przyjaźń i dobry *affect* wmawia, i abym się z wojskiem nazad cofnął *persuadować* chce. A tej nie uważa, iż Litwie z Koroną spólna sprawa, naród to jeden, RP jedna, by dobrze i to nie było. Samej Litwie niedobrze zadatki przyjaźni daliście, kiedy bez dania wielkiej przyczyny, w granice jej wtargnąwszy, powiaty niektóre do szczętu zniszczyli, i drugie zabrawszy, dotąd trzymacie, ani ich ustępować i wracać [Litwie] nie chcecie, jako Lubecz, Starodęb, na których załogi kozackie. I teraz stąd mnie granic Księstwa Litewskiego upomnieć się i dochodzić przyjdzie. A do tego, doznawszy Kozacy zaporowscy po JKM łaski i wielkiej skłonności całej RP, która wszystkie *postulata* z prośbą ich sejmową *constitutją* aprobowala, powinni byli w wierze i poddańskim posłuszeństwie trwać, a nie, przysięgę złamawszy, przeciwko p. KJM, pomazańcowi Bożemu, p. swemu, i całej RP rękę podnosić.

/38236/ Którym to występkiem swym żadnego miłosierdzia i dalszej folgi nie godni. Mnie o pokoju umawiać się nie zejdzie, już jako urzędnikowi takiemu, który ordynacje i JKM, i RP wojenne do skutku we wszystkim przywozić powinienem. Co się zaś osoby mej i *functii* senatorskiej dotyczy, jako na sejmach przeszłych, kiedyście na to zarabiali, posłowie wasi *affektu* mego doznali, kiedym prosi[e] ich u KJM przyczyną swą wspierał i promował, i o czym sami wam sprawę dać mogli, tak i teraz, kiedy pokorę swą szczerą pokażecie, przeszłych zbrodni się kając i dalszą powolnością KJM nagradzać to będziecie, gotowem do tego rzeczy wieść, aby krew chrześcijańska więcej się nie lała, ale ta szabla na pogaństwo obrócona była.

Co zaś do was samych, lubo jako się rzekli mi wczesny bardzo przyjazd wasz, jednak, iż chrześcijanie, umiemy po chrześcijańsku wojnę prowadzić, choćby kto z boku co inszego wam powiadał, na to nie dbajcie. Ja upewniam, iż włos z głowy waszej nie spadnie – jakoście wolno to przyjechali, wolno nazad powrócicie.

Tu [JXM], Przedwimierskiego w ramię ręką uderzywszy, rzekł do niego:

– Ty, p. Przedwimierski, któryś już tu przedtem był, dobrześ wiadom tego, jaka u nas w tej mierze sprawa.

Po takiej *conclusii animati* i duch trochę w nich wstąpił. Pobodajło, skłoniwszy się, chciał coś mówić, ale zaniemiał. Znowu Przedwimirski na te słowa XJM:

– Wolen Bóg da KJM, PN, któremu się nie sprzeciwiamy, ani się na jego uskarżamy, bo KJM chciał nam przy obiecanej łaski swej pańskiej dotrzymać i to wszystko, cośmy durno zrobili, przebaczyć, ale pp. niektórzy koronni nie pozwalają mu tego i na to się usadzili, aby nas ze wszystkim narodem ruskim do szczętu /383/ wykorzenili, skąd poniewolnie już się nam bronić przyszło.

Po takiej tedy rozmowie rozkazano im do wzięcia odprawy w gospodzie się zatrzymać. Zatem odeszli.

U XJM to *conclusum*, aby ich odprawić, ale oraz z *intentią* potrzebną sądził, aż imprezy niektóre w rękę będące (daj Boże, fortunie) odprawić, osobliwie przeprawę wojska, które, wozy i *impedimenta* wszystkie w obozie rzeczyckim zostawiwszy, *comunikiem* iść.

Pod Babicze zbliżamy się do wojska koronnego i załóg kozackich, począwszy od Czarnobila, Czerniechowa, Kijowa, uprzątniemy.

Переклад

Чекали там же КнЙМ п. гетьмана у Горвалі послі Хмельницького Пободайло і Пшедвимірський¹⁵, сотники, перший перед цим був чернігівським полковником, третій – сотник Кланьовський¹⁶. Тих КнЙМ одразу з певних причин, особливо, тому що Хмельницький з п. Мишльовським¹⁷, висланим від КнЙМ, таку ж ганебну процедуру провів, до себе не прийняв, а послав з тим до них, щоб листи, котрі мають, віддали п. Межинському, волковиському підстолю¹⁸, а ця декларація призвела до їх великої розгубленості. Але ще більше їх потрясло, коли перед госпоною п. підстоля вони побачили роти 3 драгунів, вишикуваних із запаленими гнотами, розуміючи, що їх під варту мали взяти. Потім, тільки листи віддавши, а не висуваючи вимог і в жодні подальші дебати не вдаючись, до господи пішли.

Зміст листа Хмельницького: що, від посла КнЙМ перед цим зрозумівши, що [КнЙМ] миру з Військом Запорозьким зичить, але тепер кардинально інші від своїх [людей] доходять його чутки, однак надії не втрачає, до того миру, якого собі з Князівством Литовським бажає, хоче схилитися, а [нехай КнЙМ,] pp. коронним не допомагаючи, від кордонів людям своїм відступити накаже, щоб він, [Хмельницький,] своїм полкам за собою міг наказати йти.

Небаба, чернігівський полковник, у листі своєму причину наступу своїх людей під Гомель таку подає, що наші перед цим зачіпки чинили, коли, на Яриловичі¹⁹ напавши, їх шаблею та вогнем знищили, козацьку сторожу пограбували і кількадесят на плацу [трупом] поклали, за що він, щоб помститися на жителях Гомеля, вислав своїх людей, котрих після отримання іншого наказу і висланням посла п. гетьмана до КнЙМ назад усіх повернув, і у спокої зупинитися готові, лиш би від наших зачіпок ніяких не мали, про що досі просить і за послами замовляє слово, щоб їх було вільно відпущено.

А Антон Жданович, київський полковник, на певного п. Павшу²⁰, котрий з людьми у Бабичах²¹ стоїть, скаржиться через те, що той, постійно чати виправляючи, на його людей увесь час нападає (як він розуміє, без повідомлення про це старшого таке наважується робити) і просить, щоб йому такі ексцеси (так це формулює) чинити надалі заборонив, бо і він буде мати стільки способів [помсти], що своє з надлишком відквитає.

Дня 14 червня введено до КнЙМ послів Хмельницького. Ставши, так перелякалася, що там жодного слова Пободайло пробелькотіти не міг, аж Пшедвимірський, бачачи його розгубленість, його стан, хотів його підтримати, але нічого більше не сказав, крім цих слів:

– *ЙМП Богдан Хмельницький, гетьман Війська Запорозького, з полковниками, із старшиною і всіма молодцями поклон свій віддають КнЙМ. А який предмет нашого посольства, з листів до ЙМП писаря, вчорашнього дня відданих, ти вже зволив зрозуміти*²².

Аж тепер КнЙМ відповів таким чином:

– *Я дуже дивуюся тому, що ваш гетьман у той час, коли всі сили на війну спрямовані, це посольство до мене відправляє і переконує у своїй приязні і доброму ставленні, і щоб я з військом назад відступив, вести переговори хоче. А він не зважає, що у Литви з Короною спільна справа, народ це один і республіка одна, **би добре і це не було. Самій Литві недобрі ви свідчення дружби дали**²³, коли без великих підстав, на її територію вторгнувшись, деякі повіти доценту знищили, а інші, забравши, досі утримуєте і з них відходити та повертати [Литві] не хочете, такі, як Любеч,

Стародуб, у яких козацькі залоги. І зараз уже мені про кордони Князівства Литовського нагадувати і домагатися доведеться*²⁴. А крім того запорозькі козаки мали ласку і велику прихильність усієї РП, котра всі вимоги з їх проханням у сеймовій конституції були враховані, повинні були у вірності та підданському послухові бути, а не, зламавши присягу, супроти п. КЙМ, помазанка Божого, п. свого, і всієї РП руку підносити.

Через цей свій виступ ви на жодне милосердя і подальшого полегшення не заслужили. Мене вмовляти про мир вам не вдасться, бо я такий урядник, котрий військові ординації і ЙКМ, і Речі Посполитої виконувати у всьому повинен. Що стосується моєї особи та функцій сенатора, як на попередніх сеймах, коли ви над цим заслуговували, ваші послы мою прихильність отримали, коли я їх прохання у КЙМ своїм заступництвом підтримав і лобював, про що вони самі вам звіт могли дати, так і тепер, коли свою щирю покірність покажете, колишніх злочинів каючись, подальшу прихильність КЙМ у винагороду буде мати, я готовий до того справи ввести, щоб кров християнська більше не проливалася, а ця шабля на поган була повернута.

Що стосується вас самих, як сказали мені раніше, ваш приїзд занадто ранній, однак, оскільки ми християни, уміємо по-християнськи вести війну, хоч би хто з збоку щось вам казав, на те не зважайте. Я запевняю вас, що й волосина з вашої голови не впаде – як ви всюди вільно приїхали, так вільно назад і повернетесь.

Тут [ЙКнМ], Пшедвімський у плече рукою вдаривши, промовив до нього:

– Ти, п. Пшедвімський, котрий вже тут раніше був, добре знаєш, який у нас тут у цій справі порядок.

Після такого рішення душа і дух трохи у них піднявся. Подобайло, поклонившись, щось хотів сказати, але замовк. Знову Пшедвімський на ці слова КнЙМ:

– *Вільний Бог і КЙМ, ПН, котрому ми не чинимо спротиву, ані на нього не скаржимося, бо КЙМ хотів нам дотримати обіцяну свою ласку і те все, що ми дурно зробили, пробачити, але декотрі пп. коронні не дозволяють йому цього і так заповзялися, щоб нас з усім народом руським дощенту викоринити, через що нам уже мимоволі оборонятися довелося*²⁵.

Після такої розмови наказано їм до отримання відправи у господі зупинитися. Після цього пішли.

У КнЙМ така рада, щоб їх відправити, але також із потрібним наміром аж би деякі нагальні справи (дай Боже, успішно) завершити, особливо переправу війська, котре вози і багаж увесь в річицькому обозі залишивши, комунником²⁶ йти.

Під Бабичі наближаємося до коронного війська і від козацьких залог, почавши від Чернобиля, Чернігова, Києва, очистимо.

Назва документу в рукописі: *Z obozu litewskiego die 17 junii spod Homla [anno] 1651 (3 литовського обозу дня 17 червня з-під Гомеля [року] 1651).*

*Автор щиро дякує доктору габілітованому
Конраду Бобятинському (Варшавський університет)
за наукові консультації під час написання статті.*

¹ Львівська національна наукова бібліотека імені Василя Стефаника, ф. 5 Рукописи Національної бібліотеки ім. Оссолінських. оп. 1, *спр.* 225 *Копії матеріалів, які головним чином стосуються польсько-козацької війни 1648–1651 рр.*, арк. 365зв–366, 381зв–383.

² А. Гурбик, *Український Гетьманат та Велике князівство Литовське у військово-політичному протистоянні 1651 р.: Друга Лоевська битва* [Ukrainian Hetmanate and the Grand Duchy of Lithuania in the military and political confrontation in 1651st: The Second Battle of Loyev], in «Ukraina Lithuanica», 2015, т. 3, с. 135–159.

³ І. Кондратьєв, *Битва «під Рінками» 1651 р.* [The Battle of Ripky in 1651st], in «Сіверянський літопис», 2014, вип. 5, с. 3–12.

⁴ Bobiatyński K. *W cieniu Beresteczka: działania militarne armii litewskiej przeciwko Kozakom w 1651 roku* [In the shadow of Beresteczko: military actions of the Lithuanian army against Cossacks in 1651st], in «Przegląd Historyczno-Wojskowy», 2013, т. 14, nr 3, s. 7–30.

⁵ М. Грушевський, *Історія України-Руси* [The history of Ukraine-Rus], Нью-Йорк, Книгоспілка, 1957, т. IX, ч. 1, с. 226.

⁶ Проект «Україна». Повстання Війська Запорозького 1630 року: документи і матеріали [Project «Ukraine». Uprising of the Zaporozhian Host in 1630: documents and materials] / упоряд. Т. Ковалець, Харків, Фоліо, 2017, с. 38–41.

⁷ Проект «Україна», с. 14.

⁸ Сож – ріка в Білорусі та Росії, на якій лежить Гомель. На східному березі річки були гарні пасовища.

⁹ Міколай-Кшиштоф Гєдройч (*пол.* Mikołaj Kszysztof Giedroyć) (пом. 1657 р.) – офіцер чужоземного автораменту литовської армії, капітан-лейтенант (з 1651), капітан пішої гвардії (з 1652).

¹⁰ Вірогідно, маються на увазі дерев'яні укріплення із набитих штахет із бійницями, з яких було зручно вести обстріл супротивника.

¹¹ Це доволі суперечлива інформація, оскільки підтримка козаків серед селян та міщан Гомельщини була дуже великою.

¹² Прокіп Шумейко – ніжинський полковник, один із козацьких радикалів. Загинув у липні під час битви під Берестечком.

¹³ Горвель (Горваль) – містечко в Речицькому повіті ВКЛ на північ від Речиці, зараз село Речицького р-ну Гомельської обл. Білорусі.

¹⁴ Вірогідно, йдеться про Кшиштофа Хваща (*пол.* Krzysztof Chwaszcz), місцевий шляхтич з «чечерського тракту», арештований у лютому 1651 р. з челяддю за шпигунство Стефаном Подобайлом з наказу Мартина Небаби у містечку Городні на Чернігівщині, утримувався в Чернігові у в'язниці, незабаром був страчений. Його арешт і страта викликали чималий конфлікт між старшиною Чернігівського полку та урядниками ВКЛ.

¹⁵ Невстановлена особа.

¹⁶ Невстановлена особа.

¹⁷ Невстановлена особа.

¹⁸ Ян Меженський/Межинський (*пол.* Jan Mierzeński/Mierzyński) (пом. 1655 р.) – волковиський підстолій, від 1665 р. вількомерський староста.

¹⁹ Яриловичі – до Хмельниччини шляхетський маєток, зараз село Нові Яриловичі Ріпкинського р-ну Чернігівської обл.

²⁰ Шимон-Ян Павша (*пол.* Szymon Jan Pawsza) (пом. 1655 р.) – шляхтич, ротмістр козацької хоругви коронного війська, згодом полковник литовського війська, учасник битви під Лоевом 1649 р. До 1651 р. служив у Мозирі.

²¹ Бабичі (*білор.* Бабічы) – село, зараз Чечерського р-ну Гомельської обл. Білорусі.

²² Переклад фрагменту в М. Грушевського: «Його мил. пан Богдан Хмельницький, гетьман війська Запорозького з полковниками, старшиною і всіми молодцями поклон віддають в княжій милості; а що за матерія посольства нашого, зволив еси вже зрозуміти, в. кн. м., з листів пану писареві вчора відданих» (цит. за: М. Грушевський, *Історія України-Руси*, с. 228).

²³ Збережено оригінальний поділ речень. Можливо, копіїст помилився і цей фрагмент варто було б помістити в межах одного речення. Тоді малося б на увазі: якщо би і це добрим не було (у значенні унія Литви і Польщі), то ви, козаки, Литві дали погані свідчення своєї дружби і т.д.

²⁴ Переклад фрагменту в М. Грушевського: «Дивуюсь я тому дуже, що пан гетьман ваш, підчас коли всі його сили звернені на війну, посилає до мене се посольство: запевняє в своїй приязни і хоче намовити, аби я відступив з своїм військом. А того не думає, що справи Литви й Корони спільні, оден нарід, одна Річпосполита, – так як би того не було! Та й Литві дали ви не добрі задатки приязни, вторгнувшись в її границі, без великої причини; повіти декотрі дощенту знищили, а інші забрали й досі тримаєте, не хочючи уступитись і вертати – як от Любеч і Стародуб, де стоять козацькі залоги, і мині тепер прийдеться там упоминатись і доходити границь в. кн. Литовського (цит. за: М. Грушевський, *Історія України-Руси*, с. 227–228).

²⁵ Переклад фрагменту в М. Грушевського: «Волен Бог да король його милость, пан наш, котрому не противимось ані скаржемось на нього. Бо король й. м. хотів обіцяну свою ласку нам дотримати, і то все що ми «дурно» зробили – пробачити, але панове декотрі коронні не дозволяють йому того, і на те всадилися, аби нас з усім народом Руським викоринити. Через те поневолі нам прийшлося боронитись» (цит. за: М. Грушевський, *Історія України-Руси*, с. 228).

²⁶ Тобто без возів, самою кіннотою, іноді з легкою артилерією, для забезпечення щонайшвидшого просування тереном.

References

1. Lvivska natsionalna naukova biblioteka imeni Vasylia Stefanyka, F. 5 Rukopisy Natsionalnoi biblioteki im. Ossolinskykh. op. 1, spr. 225 Kopii materialiv, yaki holovnym chynom stosuutsia polsko-kozatskoi viiny 1648–1651 rr., ark. 365zv–366, 381zv–383.
2. Hurbyk, Ukrainskiy Hetmanat ta Velyke kniazivstvo Lytovske u viiskovo-politychnomu protystoianni 1651 r.: Druha Loievskaya bytva [Ukrainian Hetmanate and the Grand Duchy of Lithuania in the military and political confrontation in 1651st: The Second Battle of Loyev], in «Ukraina Lithuanica», 2015, t. 3, s. 135–159.

3. Kondratiev, Bytva «pid Ripkamy» 1651 r. [The Battle of Ripky in 1651st], in «Siverianskyi litopys», 2014, vyp. 5, s. 3–12.
4. Bobiatyński K. W cieniu Beresteczka: działania militarne armii litewskiej przeciwko Kozakom w 1651 roku [In the shadow of Beresteczko: military actions of the Lithuanian army against Cossacks in 1651], in «Przegląd Historyczno-Wojskowy», 2013, t. 14, nr 3, s. 7–30.
5. M. Hrushevskiyi, Istoriiia Ukrainy-Rusy [The history of Ukraine-Rus], Niu-York, Knyhospilka, 1957, t. IKh, ch. 1, s. 226.
6. Proekt «Ukraina». Povstannia Viiska Zaporozkoho 1630 roku: dokumenty i materialy [Project «Ukraine». Uprising of the Zaporozhian Host in 1630: documents and materials] / uporiad. T. Kovalets, Kharkiv, Folio, 2017, s. 38–41.
7. Proekt «Ukraina», s. 14.

ПУБЛІКАЦІЯ ДЖЕРЕЛ

© Оксана Карліна* (Луцьк)

МІСЬКА ВЛАДА В ІСТОРИКО-ПОРІВНЯЛЬНОМУ ДОСЛІДЖЕННІ

Рецензія на книгу: Сергій Добржанський. Міське управління Правобережної України, Галичини і Буковини: порівняльний аналіз функціонування органів влади (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): монографія. Чернівці: Друк Арт, 2021. 452 с.

За останні два десятиліття міська проблематика зайняла вагоме місце в українській історіографії, свідченням чого стала поява кількох монографій та колективних робіт з історичної урбаністики. Вони вирізняються сучасними методологічними підходами, новизною формулювання предмету дослідження, використанням широкого кола джерел різних видів. Цим критеріям відповідає недавно опублікована монографія чернівецького науковця Сергія Добржанського. В об'єднаній єдиною концепцією праці, цінність якої насамперед полягає в широті досліджуваної проблеми, нерозривно поєднано аналіз та узагальнення конкретного матеріалу. У цьому відношенні монографія відображає суто самостійне вивчення цілого комплексу питань і критичне сприйняття результатів досліджень з цієї проблеми українських і зарубіжних науковців. Фактологічна база дослідження забезпечила верифікацію основних авторських положень, наповнення тексту багатим статистичним матеріалом і наукову аргументацію.

Реалізації визначеної мети і чималої кількості завдань сприяла структурно-логічна архітектура монографії, яка сфокусувала своєрідний авторський задум. Дослідження складається зі вступу, п'яти змістових розділів, поділених на три – чотири параграфи (в кожному розділі виокремлено висновки), висновків до всієї роботи, списку використаних джерел і літератури, географічного та іменного

У першому розділі «Історіографія, джерела та методологія дослідження» автор наголосив, що сучасники і вчені «неоднозначно і суперечливо» оцінювали діяльність міських управлінських органів у Правобережній Україні, Галичині і Буковині. Аналізуючи науковий доробок своїх попередників, він поставив перед собою таке завдання: «з'ясування спільних/відмінних підходів, характерних відмінностей, виявлення перспективних (малодосліджених) аспектів проблеми» (с. 15)**. Для цього історик детально зупинився на перебігу науково-публіцистичної дискусії у Російській імперії щодо реалізації та наслідків міських реформ 1870 р. і 1892 р. та виділив праці, присвячені українським містам. Цілком аргументовано дано оцінку радянської історіографії проблеми «як інструмента ідеологічного контролю та доведення формаційної моделі розвитку суспільства» (с. 29). Можна погодитись також із зауваженням, що міське управління у Російській імперії як самостійний предмет дослідження появилось у середині 1980-х рр. Автор пов'язав його започаткування з роботами В. Нардової. Ще варто було згадати тогочасні публікації Б. Миронова з міської проблематики. В огляді робіт сучасних українських дослідників, які займаються історією міст другої половини ХІХ – початку ХХ ст., С. Добржанський практично жодної не оминув увагою, що дало йому змогу зробити висновок про «суттєвий рівень репрезентативності» і різноплановості тематичних пошуків. Водночас, на його переконання, «управлінський апарат [міст] перебував у полі зору науковців лише щодо необхідності загального пояснення урбанізаційних процесів» (с. 47), а тому дослідження С. Добржанського є актуальним з наукового погляду, тим більше, що воно комплексне і виконане в контексті історико-порівняльного аналізу.

* к.і.н, доцент кафедри всесвітньої історії та філософії Волинського національного університету імені Лесі Українки.

PhD in History, Associate Professor, Department of Word History and Philosophy, Lesya Ukrainka Volyn National University.

orcid.org/0000-0001-8706-942X

e-mail: karlina.oxana@vnu.edu.ua

** Тут і далі посилання на відповідні сторінки рецензованої книги.

Представлення документального матеріалу, використаного для вирішення поставлених у монографії завдань, переконує читача в його типолого-видовій різноманітності. Автор виділив діловодну документацію як особливо важливий вид джерел для висвітлення діяльності чиновницького апарату щодо вирішення міських проблем, належно охарактеризував статистичні дані, зібрані органами влади в ході підготовки реформи 1870 р. в Російській імперії, однак дещо недооцінив такий жанр довідкової літератури як пам'ятні книжки, що видавалися з року в рік в усіх губерніях у досліджуваній період, вважаючи, що вони «не містять інформації урбаністичного характеру в контексті обраного вектора» (с. 65).

Привертає увагу представлена в рецензованій монографії методологічна база дослідження. Автор чітко заявив, що його концепція історико-порівняльного аналізу функціонування міського управління базується на верифікації інформації, отриманої в ході опрацювання джерел, неупередженої оцінці роботи органів влади, з'ясуванні структурних змін у житті містян і причинно-наслідкових зв'язків між прийняттям рішень на управлінському рівні та поведінковими моделями населення. Він задекларував різнорівневий історико-порівняльний аналіз: від мікрорівня до зіставлення міжрегіональних показників.

Завданням другого розділу було виділити загальні тенденції розвитку міст обраних для дослідження регіонів. Цілком справедливо, що виокремлено губерньські міста Правобережної України як доміанти регіону. Аналіз демографічних показників та інфраструктури цих міст переконав, що в другій половині XIX – на початку XX ст. найінтенсивніше розвивався Київ, перетворюючись із суто адміністративного у багатомірний центр генерал-губернаторства. Вивчення статистичних показників розвитку повітових міст трьох правобережних губерній переконало дослідника, що вони дуже часто виконували лише адміністративно-політичні функції, поступаючись декільком населеним пунктам, які офіційно йменувались містечками, рівнем економічної діяльності своїх мешканців. Подібна ситуація склалася в Галичині й Буковині, де домінували Львів і Чернівці, а решта міст були лише адміністративними центрами.

Інформативно насиченим і добре структурованим вийшов в історика третій розділ «Законодавче регулювання системи міського самоврядування (організаційно-правові засади)». С. Добржанський скрупульозно підійшов до висвітлення міської реформи 1870 р., наголосивши на особливостях її підготовки, проведення і результатах не тільки в усьому Правобережжі, а й в окремих губерніях, зокрема Волині. Ці особливості він пов'язав із характерним соціально-етнічним складом населення регіону, збереженням історичних традицій доби Речі Посполитої, невпевненості центральної влади в дотриманні політичної лояльності з боку місцевих землевласників. Реформу 1892 р. традиційно названо значно консервативнішою, ніж попередня.

Послідовно прослідкувавши етапи розвитку міського управління Східної Галичини, дослідник довів, що «політика Австро-Угорщини щодо галицьких міст вирізнялась широкою реалізацією їхнього права на самоврядування», що держава стимулювала їхнє піднесення, при цьому зберігала важелі впливу на законодавчому рівні (с. 177). С. Добржанський також акцентував увагу на особливостях формування самоврядних органів міського управління. Викладений матеріал переконує читача, що виборчі права в містах належали дуже обмеженому колу мешканців. Зацікавлення викликає порівняння виборів у Києві і Львові, які проходили одночасно в 1871 р. Історик зробив висновок, що у Львові виборці усвідомлювали важливість виконання свого обов'язку брати участь в управлінні містом шляхом використання свого права голосувати (с. 195–196).

Проаналізовані нормативно-правові акти та їх реалізація на практиці слугували авторові для важливого аргументованого твердження: на українських землях, які входили до складу Австро-Угорщини, процес міських реформ був активнішим і прискореним у часі, ніж у Правобережжі, що належало до Російської імперії (с. 202 – 203).

Четвертий розділ присвячений фінансово-господарській і регуляторній діяльності органів міського управління. Насамперед автор вивчив бюджети міст. Він ґрунтовно розкрив основні статті доходної частини міських кошторисів, менше уваги приділив видаткам (основним, тимчасовим), а це дало би змогу краще зрозуміти причини дефіциту коштів у міській скарбниці на соціальні потреби містян.

У цьому ж розділі прослідковано процес модернізації міської інфраструктури, передусім водопостачання, електричного освітлення, брукування вулиць, житлового будівництва. Показано, що

низка чинників, як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру, була на шляху реалізації задуманих проєктів щодо поліпшення санітарного стану міського середовища. Лише великим містам, таким як Львів, Чернівці, Київ вдалося суттєво розширити, як пише автор, «ринок цивілізаційних послуг», використавши свої фінансові ресурси та привабивши приватних інвесторів. Проте в тих повітових містах, де міська влада виявляла ініціативність і вміння знайти потрібні кошти, можна було добитися реалізації масштабних задумів удосконалити міське господарство. Прикладом такого міста для автора слугувала Вінниця.

У монографії також показано, як органи самоврядування здійснювали контроль за використанням міської земельної власності з метою поповнення доходної частини бюджету. Цілком справедливим видається висновок дослідника про те, що ефективне управління земельною нерухомістю стало одним із випробувань для органів міської влади, сформованих в ході реформ другої половини XIX ст.

Останній розділ праці С. Добржанського містить огляд соціально-культурної сфери міста як об'єкта контролю і регулювання з боку органів самоврядування. Показано, до яких заходів вдалося міська влада для поліпшення санітарно-епідеміологічного стану, боротьби з пожежами, впорядкування громадського простору. У розвитку медичного забезпечення вона мала обмежені повноваження, як і обмежені фінансові ресурси, хоча намагалася здійснювати певний контроль за міськими лікарнями і недопущенням епідемій, створюючи лікарсько-санітарні комісії при міських управах. Як і медицина, так і освітня діяльність міських управлінь на Правобережжі відрізнялась тим, що тут не було аж до 1911 р. земських установ, що стримувало розгортання мережі навчальних закладів, однак на законодавчому рівні в усіх трьох досліджуваних регіонах практикувалося спільне фінансування окремих навчальних закладів.

Монографію С. Добржанського завершують висновки, логічні та виважені, які не дублюють висновків до кожного розділу. Вони засвідчують, що поставлена мета дослідження досягнута, а завдання виконані.

Варто зауважити, що таблиці суттєво доповнюють текст монографії. Бібліографія (архівні і опубліковані джерела, статистичні довідники, публіцистичні і періодичні видання, наукова література, інтернет-ресурси), яку використовував дослідник, налічує 914 позицій, що є ще одним доказом копіткої і наполегливої праці Сергія Добржанського.

© Степан Борчук* (Івано-Франківськ)

УКРАЇНСЬКІ ПИСЬМЕННИКИ ОЧИМА ІСТОРИКА

Рецензія на книгу: Микола Гуйванюк. «НА ШЛЯХУ ПОСТУПУ МИ ЛИШ КАМЕНЯРІ...». Українська літературна інтелігенція в суспільно-політичному та культурно-освітньому житті Галичини й Буковини (кінець XIX – початок XX ст.). Чернівці: Друк Арт, 2021. 432 с.

В силу історичних обставин, наприкінці XIX – на початку XX ст. для українського суспільства роль інтелігенції була набагато важливішою порівняно з іншими європейськими народами. Інтелігенція була не тільки інтелектуальним потенціалом нації, а в умовах становлення модерної української нації вона виконувала функції економічної, політичної і культурної еліти, генерувала й прищеплювала народним масам національну ідею. Особливо важливу роль у зазначених процесах відігравали українські письменники, публіцисти та редактори, яких можна об'єднати в суспільно-професійну групу «літературна інтелігенція». Однак упродовж тривалого часу українська історіографія не проявляла належного інтересу вивченню цієї групи української інтелігенції.

Цю прогалину заповнює недавно опублікована монографія науковця із м. Чернівці Миколи Гуйванюка. У ній автор спробував сконструювати колективний образ української літературної інтелігенції Галичини й Буковини кінця XIX – початку XX ст.

На основі аналізу значного масиву епістолярних та мемуарних джерел автор запропонував «погляд зсередини» на цю соціально-професійну верству українського суспільства. А саме: звернута увага на її світоглядні саморефлексії, поведінкові моделі, еволюцію самоідентифікації під впливом зовнішніх чинників (модернізаційних перетворень, вимог соціуму), ціннісний, соціальний та духовний виміри буття літературної інтелігенції. Такий підхід дав можливість критично поглянути на попередні інтерпретації цієї соціально-професійної групи в історіографії, скоригувати дещо зідеалізований образ окремих літераторів.

У рецензованій монографії інтелігент-літератор – це, з одного боку, творча особистість з її нестандартними думками, переконаннями, мріями, переживаннями, прагненнями, успіхами і невдачами. З іншого – лідер, генератор суспільних змін, до якого висувають дуже високі соціальні очікування.

Структура монографії М. Гуйванюка добре продумана, логічно вмотивована, що дозволяє розглянути цілий комплекс завдань у їхній взаємозалежності і співвідношенні. Автор чітко сформулював мету дослідження, а також грамотно визначив завдання, які повинні допомогти розкрити визначену мету.

Автор вдало обрав для дослідження теоретико-методологічний інструментарій, який враховує сутність обраного предмета і об'єкта. Цілком виправданим є використання перевірених принципів наукового пізнання – принципів історизму і об'єктивності, а також спеціальних методів: порівняльно-статистичного, проблемно-хронологічного, аналізу та синтезу тощо.

Проаналізувавши праці своїх попередників, М. Гуйванюк дійшов висновку, що тема монографії ще не стала предметом спеціального дослідження, хоча частково деякі її аспекти й вивчалися науковцями.

При написанні роботи М. Гуйванюк використав велике і різноманітне коло джерел, яке дозволило вирішити поставлені завдання. Основою для написання монографії стали документи та матеріали Відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України, Центрального державного історичного архіву України (м. Львів), Центрального державного історичного архіву України (м. Київ), Державних архівів Івано-Франківської та Чернівецької областей, а також документи із музейних колекцій.

* д.і.н., професор кафедри всесвітньої історії Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

У поєднанні з основними джерелами широко використано періодику, а також документи особистого походження. Важливо, що автор увів до наукового обігу значну кількість нового оригінального матеріалу і на цій основі зробив важливі висновки.

У розділі «Становлення і структура української літературної інтелігенції у контексті суспільно-політичних і соціально-економічних процесів у Галичині й Буковині в кінці XIX – на початку XX ст.» автор розкриває процес становлення української літературної інтелігенції як соціальної групи, наголошуючи на тому, що він проходив у руслі модернізаційних та емансипаційних процесів, що відбувалися в окремих європейських народів, які тривалий час боролися за своє національне та державницьке утвердження.

У роботі відзначено, що в середовищі світської інтелігенції поступово виокремилися письменники, журналісти та редактори українських видань, які склали основу української літературної інтелігенції, мали своїх шанувальників, а суспільство прислухалося до їхньої думки.

Автор наголошує на важливості сільського середовища, з якого вони вийшли, у формуванні ментальності майбутніх українських літераторів. Детально проаналізовано вплив початкової та середньої-гімназійної шкільної освіти, а також університетського середовища на формування літературної інтелігенції.

Новаторський підхід простежується у вивченні соціального походження та структури української літературної інтелігенції Галичини й Буковини. За допомогою методу просопографічного аналізу автору вдалося виокремити фактори, які вплинули на формування особистості літераторів: походження, спадкоємність, родинне і приятельське оточення, виховання, освіта, громадська діяльність, службове становище, політичні переконання.

У дослідженні наведено чимало матеріалу щодо обстоювання літераторами економічних інтересів галицьких і буковинських українців. Зокрема, наголошується на їхніх спробах у власних публіцистичних статтях і художніх творах привернути увагу суспільства до існуючих проблем лихварства, фінансової безграмотності селянства, пропонувалося власне бачення вирішення цих проблем.

Дослідник справедливо зазначає, що вплив літературної інтелігенції на страйковий рух сільськогосподарських робітників та боротьбу з лихварством і пияцтвом був досить помітним. Окремі літератори розробили теоретичні аспекти механізмів вибудовування аграрного страйку та підготували практичні поради й настанови для безпосередніх його учасників в умовах тогочасної Галичини й Буковини.

У монографії наголошується, що одним із ефективних засобів боротьби з лихварством представники літературної інтелігенції вбачали організацію у Галичині й Буковині ощадно-кредитних кооперативних спілок системи В.Райффайзена та інших, які мали надати селянам можливість користуватись дешевими кредитами. До активних пропагандистів цих спілок автор відносить К.Левицького, А.Вахнянина, О.Барвінського, А.Чайковського, В.Стефаніка.

Не оминув дослідник і надзвичайно гострої проблеми тогочасного суспільства – високого рівня пияцтва серед населення, до подолання якої також долучилися українські літератори. Автор виокремлює К.Трильовського, І.Франка, А.Чайковського, В.Стефаніка, М.Павлика, О.Маркова, С.Воробкевича, Т.Галіпа, Є.Ярошинську, О.Манастирського, які намагалися пояснити суспільству причини цього ганебного явища і вказати на можливі шляхи його подолання.

У монографії порушено важливу суспільну проблему – ставлення українських письменників до еміграції галицького і буковинського селянства. Автор характеризує причини, напрями та зміст цього явища, практичні рекомендації потенційним емігрантам, розкриті у творах літераторів. Ґрунтовно представлено у цій царині літературну спадщину І.Франка та В.Стефаніка.

Великий інтерес викликає підрозділ, у якому розкрито участь представників літературної інтелігенції в діяльності українських політичних партій. Автор наголошує, що окремі письменники стояли біля витоків першої української політичної партії – РУРП. Зокрема, І.Франко, М.Павлик та С.Данилович стали авторами партійної програми, а в установчому з'їзді РУРП взяли участь К.Трильовський, В.Будзиновський, Л.Мартович та ін.

Ґрунтовно показано співпрацю літераторів з УНДП, яка була створена у 1899 р. на базі народовської течії за участі вихідців з РУРП поміркованого спрямування. Наголошено на провідній

ролі М.Грушевського, І.Франка, Ю.Романчука, К.Левицького у формуванні засадничих принципів її діяльності. Також у монографії розкрито взаємини літераторів УСДП та КРНС, який у 1911 р. трансформувався у Християнсько-суспільну партію.

Сильною стороною рецензованого дослідження є авторська позиція щодо участі представників літературної інтелігенції в політичних та суспільних проєктах москвофілів (русофілів). Хоча дослідник вважає москвофілів (русофілів) частиною українського суспільно-політичного руху, проте в роботі критично підійшов до їх деструктивної діяльності. У монографії наголошується, що значна частина представників літературної інтелігенції Галичини й Буковини сприйняла та розвивала москвофільську ідеологію, вважаючи її дієвим засобом у боротьбі проти польського свавілля у захисті місцевого населення від латинізації чи окатоличення. А з часом, поступово, вони еволюціонували у лютих ненависників української ідеї, провідників «руського міра». Автор наголошує на плідній роботі авторитетних москвофільських письменників та публіцистів І.Наумовича, Б.Дідицького, М.Глібовицького, А.Петрушевича, К.Богатирця, Г.Купчанка, яка здебільшого мала деструктивний характер і завдала чималої шкоди українській справі.

У монографії справедливо зазначено, що представники української літературної інтелігенції найбільші здобутки мали у тогочасних виборчих процесах. Доволі широко показано різноманітні форми й методи участі у виборах, які використовували літератори: організація передвиборчих віч, безпосередня агітація, публіцистична діяльність.

М. Гуйванюк досить вдало охарактеризував безпосередню участь окремих письменників у боротьбі за депутатський мандат. Зокрема, детально проаналізував передвиборчу епопею І.Франка.

Викликає зацікавлення підрозділ, у якому розкрито роль українських літераторів у русі за емансипацію жінок. Автор справедливо наголошує, що в основному письменники перебували у фарватері цих процесів. На його думку, активними поширювачами феміністичних ідей стали письменниці Н.Кобринська, Є.Ярошинська, У.Кравченко, К.Малицька, О.Кобилянська. Власний погляд на жіноче питання мали І.Франко та М.Павлик.

Не оминув дослідник такого важливого напрямку діяльності української літературної інтелігенції, як участь в церковно-релігійному житті Галичини й Буковини. Автор наголошує, що українські літератори до віри і релігії загалом ставилися толерантно, але окремі дії духовенства нерідко піддавали критиці, причому небезпідставно. Попри наведені факти критичного, інколи не завжди терпимого ставлення до духовенства з боку І.Франка, М.Павлика, С.Даниловича та ін., дослідник показує толерантніше ставлення до церкви як інституції з боку В.Стефаніка, Б.Лепкого, А.Чайковського, О.Маковея, Є.Ярошинської.

Українська літературна інтелігенція повною мірою проявила себе в національних просвітніх та наукових інституціях.

Представники української літературної інтелігенції наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. доволі успішно розгорнули свою діяльність на ниві просвітництва. Вони не тільки порушили питання потреби просвітництва серед українського народу, але й одними з перших цю ідею почали втілювати в життя.

Автор відзначає, що у результаті тривалих дискусій письменники прийшли до переконання, що для отримання реального результату першочерговим і невідкладним завданням є виховання потреби читання та читацької культури серед українського населення регіону.

Наступним кроком стала активізація вже існуючих русько-українських читалень та закладання нових. Таким чином, читальні стали установами, де селяни, крім читання газет і книжок, отримували перший досвід організаційного життя.

Піонерами читальняного руху були М.Павлик, І.Франко, Ю.Федькович, І.Наумович, а згодом до них приєдналася молодша генерація письменників: В.Стефанік, Лесь Мартович, А.Чайковський, С.Смаль-Стоцький, О.Попович.

Черговим кроком стало налагодження зв'язків з українським товариством «Просвіта», що дало змогу письменникам краще розкритися, одночасно поєднуючи свій літературний талант та просвітньо-організаційну роботу серед населення. Загалом співпраця літераторів з «Просвітою» відбувалася у двох напрямках – шляхом публікації своїх творів у виданнях товариства та через безпосередню участь в організації діяльності філій і окремих читалень у районі постійного проживання.

Дослідник зауважує, що найактивніше з «Просвітою» співпрацювали: Ю.Романчук, О.Барвінський, І.Франко, К.Левицький, О.Маковей, М.Грушевський, А.Крушельницький, К.Малицька, В.Стефаник, Марко Черемшина, К.Трильовський, Б.Лепкий, О.Барвінський, А.Чайковський, Я.Весоловський, Б.Лепкий, С.Смаль-Стоцький, С.Яричевський.

Буковинські літератори всіляко підтримували культурно-просвітне товариство «Руська бесіда». До найдієвіших у цій сфері варто віднести С.Воробкевича, С.Смаль-Стоцького, О.Поповича, О.Маковея, Г.Купчанка, І.Карбулицького, Є.Ярошинську, Є.Пігуляка та ін.

М.Гуйванюк зазначає, що представники літературної інтелігенції Галичини й Буковини великою мірою спричинилися до розвитку й діяльності НТШ і становили кістяк цього товариства. Здебільшого вони були представлені у філологічній секції та мовній комісії, а також у керівних органах товариства. Найактивнішу діяльність проявляли О.Барвінський, В.Гнатюк, М.Грушевський, О.Колесса, О.Кониський, К.Левицький, Є.Олесницький, В.Охримович, М.Павлик, М.Пачовський, С.Смаль-Стоцький, К.Студинський, І.Франко.

Завдяки активній позиції літературних діячів упродовж тривалого часу на високому фаховому рівні видавався «Літературно-науковий вістник», який відповідав тогочасному європейському рівню.

У дослідженні ґрунтовно розкрито вплив літераторів на розвиток українського шкільництва. На конкретних прикладах показано їхні титанічні зусилля у роз'ясненні селянству користі та потреби освіти для їхніх дітей. Особливо до цієї справи приклалися І.Бажанський, І.Карбулицький, Є.Ярошинська, та О.Марков, які проводили значну практичну роботу в масах, використовуючи при цьому й художнє слово.

Сутнісно важливою є теза дослідника про те, що літературним діячам належить провідна роль у впровадженні у шкільні підручники, а відтак і в навчальний процес термінів «Україна», «українець», «український» замість звичного «Русь», «русин», «руський», які на той час уже були дискредитовані москвофілами і сприймалися як ідентифікація російськості.

Відрядно, що автор не ідеалізує об'єкт дослідження. М.Гуйванюк констатує, що незважаючи на високу активність, через притаманну їм стереотипність мислення, письменники так і не зуміли замінити політиків.

Монографію М.Гуйванюка завершують висновки, які є логічними та виваженими. Вони підтверджують, що авторові вдалося досягти та виконати поставлені завдання.

Загалом можемо констатувати, що рецензована монографія М.Гуйванюка є актуальним, новаторським дослідженням, яке стане певним внеском у розвиток української історичної науки.

Насамкінець відзначимо особливість авторської методи наукових студій – кожна висловлена теза обґрунтовується документальними свідченнями, що дозволяє читачеві ґрунтовно вивчати внесок української літературної інтелігенції у розвиток суспільно-політичної думки та культурно-освітнього життя Галичини й Буковини у кінці XIX – на початку XX ст. Це видання сприяє вільному й повному сприйняттю історичної ретроспективи людьми різного віку, освітнього та фахового рівня, що зумовлює і значний виховний момент, забезпечуючи можливість кожному небайдужому до минулого своєї країни відчувати неперервність історичного та націєтворчого процесу.

© Фадей Яценюк* (Чернівці)

ІСТОРІЯ ВЛАДНИХ СТРУКТУР НА БУКОВИНІ. ПОГЛЯД З СЬОГОДЕННЯ**Рецензія на книгу: Василь Ботушанський. Нариси з історії формування і функціонування владних структур на Буковині (Друга половина XIX – Початок XX ст.). Чернівці, 2020. 160 с.**

В кінці 2020 р. вийшло з друку чергове наукове видання відомого вченого, доктора історичних наук, професора Василя Ботушанського, в якому характеризуються різні форми і рівні владних структур, що діяли на Буковині у другій половині XIX – початку XX ст. У «Передмові» до своїх «Нарисів ...» дослідник зазначає, що проблема місцевого самоврядування належить до одного з найбільш актуальних питань повсякденного життя практично всього населення тієї чи іншої країни, регіону, провінції, місцевих містечкових і сільських громад. Адже саме на рівні місцевого урядування обговорюються і вирішуються життєво важливі справи більших чи менших людських спільнот. Пошук найбільш оптимальних форм і методів реалізації місцевого самоврядування триває в Україні і в сьогоднішніх умовах, про що свідчить децентралізація і створення об'єднаних громад.

Саме тому, наголошує автор, ознайомлення з досвідом минулого (позитивним і негативним) на Буковині, яка 144 роки перебувала у складі великої центральноєвропейської держави Австрії (Австро-Угорщини) є незайвим. На території Буковини було поширено той політичний та адміністративний устрій, ті форми урядування (центрального, крайового, громадського), які існували в Габсбурзькій імперії, зокрема у другій половині XIX – на початку XX ст., тобто в час остаточного утвердження в ній конституційного ладу в центрі і на місцях.

Звичайно, самоврядування на Буковині, зокрема в сільських громадах, мало свої особливості. Своє дослідження В. Ботушанський розпочинає саме із з'ясування системи сільського (громадського) самоврядування у розділі «Сільське самоврядування. Двірські обшари». Матеріали розділу свідчать про те, що сільське самоврядування на Буковині в означений період сформувалося відповідно до австрійського законодавства, утверджувалося і діяло в краї понад півстоліття, із значними труднощами як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру.

Автор звертає увагу на те, що з відміною панщини та інших феодалських повинностей у 1848 р. був прийнятий Тимчасовий закон 17 березня 1849 р., який поклав початок сільському громадському самоврядуванню в краї на нових правових засадах. Зразком для усіх провінцій став імперський закон 5 березня 1862 р., який ліг в основу крайових законів про місцеве самоврядування.

На його підставі Буковинським крайовим сеймом були прийняті і в 1863 р. підписані цісарем «Закон про устрій в громадах» (громадський статут) і «Закон про громадський виборчий статут», згідно з якими до самоврядних функцій в селах було залучено тисячі сільських мешканців, які мали можливість вирішувати важливі для громад питання повсякденного життя, набувати і утверджувати елементарні норми демократії. Вже в конституції Австрії 1867 р. виборне представництво у місцевих органах самоврядування було закріплено як конституційна норма.

Аналіз основних положень крайового закону Буковини 1863 р. про громадське самоврядування дав можливість автору стверджувати, що при всій його обмеженості він створив певні передумови для появи конституційних засад цивілізованого самоврядування на Буковині, первинній ланці тодішньої політико-адміністративної системи в австрійських провінціях. Перехід громад від «самоврядування з панської ласки» (до 1848 р.) до самоврядних виборних органів, заснованих на більш тривких законних засадах, був, безумовно, значним кроком уперед у суспільному житті краю.

Однак, зазначає автор, шлях до самоврядування європейського типу був нелегким і суперечливим. Він наштовхувався на обмеження і строгий контроль з боку центральної влади (крайового і повітових управлінь) та крайового самоврядування (сейму і його виконавчого комітету), низький освітній рівень населення, слабка обізнаність із законами, бідність більшої частини селянства і схильність в

* к.і.н., доцент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

корисливих інтересах до зловживань, до прагнення поживитися «нічийною» громадською власністю, збереження деяких архаїчних елементів звичаєвого права, анування чужої мови в громадському діловодстві і в зносинах з вищестоящими органами влади і самоврядування та ін.

Через те, що самоврядування як в соціальному відношенні (виборчі права тривалий час мали тільки власники), так і щодо статі (позбавлення виборчих прав жінок) було обмеженим, в краї з кожним десятиліттям посилювалися вимоги його демократизації. Під тиском народних мас власті змушені були піти на прийняття більш демократичного закону про громадське самоврядування, який був ухвалений Буковинським крайовим сеймом 28 серпня 1908 р і набрав чинності з 29 березня 1909 р.

В. Ботушанський, аналізуючи цей закон, звертає увагу на ряд його новацій, зокрема на те, що його положеннями скасовувались двірські обшари. Ним розкриті особливості співіснування, а часто і протистояння громадського самоврядування з так званими «двірськими обшарами» (поміщицькими областями). До 1848 р. поміщики мали над селянами владу не тільки економічну, але й політико-адміністративну, юридичну. Після революції 1848 р. поміщики формально втратили юрисдикцію над селянами і їх землі повинні були стати частиною політико-адміністративних громад. Однак їх території залишалися поза впливом сільських громад, вони мали своє окреме управління, узаконене імператором та крайовою владою. Такі адміністративно-територіальні поміщицькі одиниці отримали назву «двірський обшар» (від нім. Gutsgebiet) і більшість з них зосереджувалася у найбільш розвинутій у сільськогосподарському відношенні північній частині Буковини.

Тривале збереження на Буковині двірських обшарів, зазначає автор дослідження, було значною поступкою австрійського імперського і крайового законодавства земельній аристократії краю і означало, що за колишнім класом феодалів та їхніми нащадками навіть і при конституційному ладі залишалися певні привілеї. Не сплачуючи сповна до сільських (громадських) кас місцеві податки, великі землевласники тим самим перекладали їх на плечі селян, не прилучалися належно своїми великими коштами до розвитку сіл (будівництва шкіл, доріг, мостів, інших громадських споруд). Навіть прийнятий 1908 р. новий громадський закон про ліквідацію двірських обшарів і об'єднання їх з сільськими громадами був непослідовним, бо звільняв великих землевласників на 2/5 від сплати громадських податків. Загалом двірські обшари залишили в аграрній історії Буковини негативний слід.

Професор Василь Ботушанський в своїй праці розглядає і структуру тодішньої крайової влади. В розділі «Крайові президенти у системі влади» наведено їх прізвища, соціальний стан, функціональні обов'язки. Розкриваючи особливості діяльності крайових президентів Буковини, вчений зазначає, що оцінка діяльності того, чи іншого у значній мірі залежала від того, як він ставився до тієї чи іншої національної спільноти краю, політичної партії, соціальної групи. Політичне правління на Буковині упродовж 65 років у вигляді тандему крайовий сейм – крайовий президент на чолі крайового управління з перевагами останнього забезпечувало певну стабільність у краї до тих пір, поки зберігалася така стабільність «у верхах». Крайовий президент справді впродовж означеного терміну займав провідне владне становище в краї, використовуючи надані йому повноваження.

Та використання цих значно розширених повноважень разом з військовим командуванням у час війни щодо буковинців, особливо автохтонів (інтернування, арешти, віддача до військово-польових судів, примусові реквізиції та ін.) – все це значно підірвало вплив крайового президента і довіру до центральної влади. Тож не випадковим, підкреслює автор, було рішення Буковинського народного віча 3 листопада 1918 р. про вихід українців зі складу Австро-Угорщини і включення у процес творення української державності.

Розглядаючи особливості формування і функціонування владних структур на Буковині, В. Ботушанський визначає місце і роль такої категорії населення Буковини як службовці. Саме вони зробили певний внесок у функціонування відповідної державної системи на Буковині, в утвердження конституційних норм у повсякденне життя, внесли елементи прогресу в економічний і культурний розвиток краю. Одночасно з цим, саме ця категорія населення мала своїм завданням зміцнення австрійської державності на «далекому Сході» Габсбурзької імперії, прищеплення буковинцям рис відданості, шани, покірності Габсбургам. Про це свідчать матеріали розділу «Державні службовці – опора владних структур».

Службовці краю охоплювали фактично всі сфери людської діяльності, зокрема керівні ланки, їх ряди поповнювалися спочатку в основному із західних провінцій імперії, із Галичини, а з часом у незначній мірі із місцевих українців, румунів. Таким чином, українці при населенні в краї 38,4% (1910 р.) мали серед службовців тільки 20%, (з них 10% - галичани), німці і поляки при населенні 12,9% мали серед службовців 47% своїх представників. Лише румуни мали більш-менш відповідне представництво серед службовців: 32% при 34,4% населення. Це свідчило про протекціоністську національну політику австрійських властей у кадровій політиці.

Автор роботи пояснює особливості такої кадрової політики. По-перше, щоб бути службовцем на якійсь посаді, потрібно було магі відповідну освіту, середню чи навіть вищу. У вищих і середніх спеціальних навчальних закладах предмети викладалися для українців, румунів німецькою мовою, що було певним мовним бар'єром. По-друге, навчання для багатьох було порівняно дорогим. По-третє, українці, почасти й румуни традиційно як автохтони краю найважливішим заняттям у житті людини вважали землеробство, і батьки дітей змалечку орієнтували у цю галузь. По-четверте, Буковина з 1774 р. була окупована Австрією і у Відні виношувався план перетворення цієї провінції у німецький край з вирощення худоби для столиці, розпочалася значна німецька сільськогосподарська колонізація.

Духом протекціонізму була пронизана на Буковині й кадрова політика у конфесійному відношенні, оскільки надавалася перевага (всупереч конституції) тим конфесіям, які переважали у власне австрійських землях. Так, при 18,2% віруючих в краї католиків, греко-католиків і євангелістів представники цих конфесій мали серед державних службовців 45% своїх одновірців, або у 2,5 рази більше, ніж тут проживало людей цих конфесій. Зате православні, які становили 72,8% населення краю, мали серед державних службовців лише 40% своїх одновірців (із 138 православних службовців 105 були румунами).

В дослідженні розкритий і рівень кваліфікації державних службовців краю – майже 90% мали низькі (IX-XI) ранги, а то й зовсім не дослужилися до певних рангів. З одного боку, це могло свідчити про недостатньо високий рівень підготовки службовців, а з другого, про те, що держава прагнула правити краєм дешевим коштом, утримуючи службовців на невисоких рангах. Цим можна пояснити і те, що при зовнішньому «німецькому порядку» вистачало й тяганини, неналежного виконання своїх обов'язків службовцями, бюрократії.

До самого кінця існування Габсбурзької монархії, зауважує В. Ботушанський, не було вирішено одне з драгливих у ній питань – мовне, зокрема засвоєння її чиновниками мов тих народів, які у свій час підкорила Австрія. Навіть ще у 1913 р. 10-15% австрійських чиновників Буковини не володіли українською мовою, 15-40% – румунською. Мовне питання було однією з причин розпаду Австро-Угорщини. До речі, не втратило воно своєї гостроти і в наш час, зокрема в Україні.

Ефективність самоврядування у значній мірі залежала (і залежить), пише автор дослідження, від місцевого населення, від його активності під час виборчої кампанії та активності вибраних ними депутатів. Про це йдеться в розділі «Депутат і співголова крайового парламенту», який присвячений українському професору Чернівецького університету Степану Смаль-Стоцькому. Саме він, будучи більше 20 років депутатом крайового сейму Буковини і одним з його керівників, подавав для населення приклад активної, різнобічної політичної та громадської праці на Буковині у 80-рр. XIX ст – на початку XX ст.

В політичне життя він включився в 1892 р., ставши депутатом від Садгірського сільського виборчого округу. В роботі розкрита його багатогранна діяльність: захист економічних інтересів та виборчих прав селян, запровадження в судах української мови, відкриття навчальних закладів з українською мовою викладання та охоплення дітей шкільного віку навчанням, створення селянських господарств, які б стримували масову еміграцію, надання жителям буковинських сіл кредитів Селянським банком, скликання народних віч, публікація статей в газеті «Буковина» тощо.

Цікавим у роботі є і п'ятий розділ «Суд і судочинство у підтриманні діяльності владних структур». Наведені у ньому факти дозволяють констатувати, що судова система після революції 1848 р. в Австрії поступово реформувалася відповідно до тих суспільно-політичних змін, які відбувалися у Габсбурзькій монархії. Вона і далі була покликана сприяти зміцненню державної влади, як в цілому в країні, так і її провінціях, якою була Буковина. Але мусила враховувати означені зміни, зокрема утвердження конституційного ладу.

Дослідник наголошує на тому, що тогочасне суспільство розвивалося, прозрівало, демократизувалося і вимагало подальших змін як у суспільно-політичному ладі, так і у судовострої і судочинстві. Судова система стала окремою гілкою влади, що базувалася на відповідних кодексах. Сформувалася мережа судів з кадрами освічених юристів. Суди поступово відходили від абсолютизації карального ухилю в судочинстві, маючи на меті (у багатьох випадках формально) забезпечити правосуддя.

В роботі розкрито структура судової системи, національний та фахових склад суддів та адвокатів, особливості судових процесів, динаміка зростання кількості судових справ та питання, які розглядалися ними. соціальний стан учасників судових процесів, фінансові витрати учасників судових розглядів, характер судових вироків тощо.

Висвітлюючи історію самоврядування на Буковині, автор дослідження звертає увагу читачів і на представників Габсбурзької династії, які були однією з найбільш довговічних європейських монархічних династій (1282-1918 рр.), що правила в Австрії 636 років. В зазначений у дослідженні період представники цієї династії неодноразово відвідували приєднану провінцію та її головне місто Чернівці.

«Габсбурги на Буковині – символи і реалії у зміцненні влади у краї» – так назвав шостий розділ дослідження професор В. Ботушанський. В ньому вчений підкреслює той факт, що на зміну азіатському турецькому абсолютизму в кінці XVIII ст. у краї встановився європейський (освічений) австрійський. Саме в досліджуваній період внаслідок революції 1848 р. та реформ 60-х років XIX ст. монархія стала конституційною. Однак повноваження імператора із династії Габсбургів були ще досить широкими – вся законодавча, виконавча і судова влада була в його руках. Він також був володарем Буковини, Чернівців. Серед численних його титулів (понад 50) значився «герцог Буковини» (звідки й назва провінції – Герцогство Буковина). Цісар був одноосібним головним розпорядником великих капіталів, землі, православного релігійного фонду Буковини і проводив свою політику у випробуваний спосіб – бато́гом і пряником.

Австрійські імператори Йосиф II, Франц I, ерцгерцог Франц Карл (син імператора Франца) в кінці XVIII – на початку XIX ст. побували в Чернівцях, їздили Буковиною. Аналізуючи ці поїздки автор зазначає, що, переконавшись у слабкому економічному й культурному розвитку Буковини, вони дали ряд розпоряджень, які повинні були змінити таку ситуацію. В досліджуваній період імператор Франц Йосиф, який правив імперією 68 років, тричі (1851, 1855, 1880 рр.) побував на Буковині, у Чернівцях. У Чернівцях побували ерцгерцог Карл Людвіг, брат цісаря (1880 р.), кронпринц Рудольф, син цісаря (1887 р.), архієпископ Євгеній (1890 р.), архієпископ Райнер (1897 р.), архієпископ Карл Франц Йосиф (1912 р.), імператор Карл I Габсбург (1917 р.). Василь Ботушанський розкриває особливості таких відвідин: програму зустрічей та провідів, склад делегацій з якими зустрічався монарх чи особи монаршого стану, характер прохань-вимог української делегації та рівень їх виконання. Пишучи про такі відвідування, автор зазначає, що за 48 років входження Північної Буковини до складу СРСР жоден з перших керівників країни не відвідав цей край.

Дослідник дає оцінку тій політиці, яка проводилась на місцях для утвердження авторитету, поваги, постраху й пошани до монарха і монарших осіб, зміцнення у свідомості людей історичної пам'яті, прищеплення чернівчанам, буковинцям слухняності, покори владі. Цьому служили назви різних закладів, громадських об'єднань, споруд, місцевостей, площ, вулиць, пам'ятників тощо. Однак суворі репресії австрійської влади під час Першої світової війни проти місцевого українського і румунського населення, за твердженням автора, «значно підірвали довір'я до Габсбургів, тим більше кам'яних, бетонних, навіть мармурових».

«Нариси ...» Василя Ботушанського є серйозним науковим дослідженням, написані на підставі великої кількості джерел та літератури. В «Передмові» подано їх аналіз, а фактичний матеріал розділів підтверджений відповідними посиланнями на використані джерела. Цікавими є і «Додатки».

Рецензована книга буде корисною для освітян, студентів, представників місцевого самоврядування, краєзнавців, усіх, хто цікавиться історією Буковини.

© Василь Ільницький* (Дрогобич),
© Микола Глібіщук** (Чернівці)

Рецензія на книгу: Heretz L. Russia on the Eve of Modernity Popular Religion and Traditional Culture under Last Tsars. Cambridge: Cambridge University Press, 2008. 268 p.***

Історія «довгого XIX століття» досі залишається темою, яка викликає науковий інтерес як у зарубіжних, так і українських вчених. Одні дослідники цікавляться процесами і тенденціями, які беруть свої витoki у той час та виводять з них початок сучасності. Інші, навпаки, прагнуть деконструювати такий науковий концепт і вказати його вади. Прикладом такого підходу є книга відомого німецького науковця Юргена Остерхаммеля, де він намагається запропонувати своє бачення тієї епохи, її змісту та хронологічних меж¹. Однак, які б не переважали історіографічні тенденції у вивченні вказаного вище періоду, можемо констатувати, що однією з характерних особливостей тогочасної людської цивілізації було домінування імперій. Саме ця суспільно-політична модель розвитку була пануючою для більшості регіонів світу і тільки у XX столітті панівні позиції займе національна держава (nation state). Не випадково, що один з найвідоміших істориків минулого сторіччя Ерік Хобсбаум останню частину дослідження, присвяченого XIX ст., назвав «Віком імперій»².

Рецензоване видання якраз стосується цікавого аспекту імперської проблематики, а саме, народні релігійні вірування і традиційна культура селян в Російській імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. Автором даної праці є зарубіжний вчений Леонід Геретц, який є фахівцем з історії Російської імперії вказаного вище періоду. Ключова теза, яку намагається розкрити дослідник, продемонструвати трансформацію східноєвропейського селянства (білоруського, українського, російського) напередодні та в роки Першої світової війни.

Структура роботи є стандартною. Складається зі вступу, дев'яти розділів та висновків. Але книгу Геретца можна умовно розділити на дві частини. У першій він подає узагальнені судження стосовно традиційного світогляду російського селянства, його взаємин з православною церквою, вірувань старообрядців, релігійних сект як крайніх виявів «традиційної російської культури». Автор описує найбільш поширені уявлення тогочасних російських інтелектуалів щодо селянства, переплетіння християнських та язичницьких ідеалів у селянському світогляді тощо. Цікавим є підхід Геретца у характеристиці спільноти старовірів. Головну увагу він зосереджує на сприйнятті ними змін у різних царинах життя суспільства (технології, економіка, соціальне життя). Автор переконливо демонструє, що старообрядці вважали будь-які модернізаційні перетворення проблисками початку апокаліпсису. Західний дослідник стверджує, що різні релігійні секти, у тому числі і старовіри, є ілюстрацією традиційних народних вірувань, які були важливим чинником у формуванні ворожості тогочасних селян до модернізації. Завершує цю частину Геретц міркуваннями про те, що більшість селянства у той час не мали національної ідентичності та були антитехнологічними. До того ж вони будь-яку наукову інформацію намагалися переосмислювати відповідно до своїх світоглядних

* д.і.н., професор, завідувач кафедри історії України, Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

Doctor of History, Professor, Head of the Department of History of Ukraine, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University.

orcid.org/0000-0002-4969-052X

e-mail: vilnickiy@gmail.com

** к.і.н., асистент кафедри всесвітньої історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

PhD in History, Assistant Professor, Department of World History, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.

orcid.org/0000-0002-3829-9736

e-mail: m.hlibischuk@chnu.edu.ua

*** дана публікація була підготовлена в рамках реалізації проекту Національного фонду досліджень України «Аграризм: селяноцентричний феномен Української революції 1917-1921 рр.» (реєстраційний номер 2020.02/0120).

орієнтирів. Це зайвий раз доводить, що вони прагнули жити у своєму «селянському світі», а представників з інших соціальних груп сприймали крізь призму «свій-чужий».

Друга частина дослідження присвячена подієвій історії впродовж кінця XIX – початку XX століття. Геретц підбирає найбільш важливі тогочасні події та демонструє їх вплив на селянську спільноту імперії Романових. Зокрема, вбивство імператора Олександра II і прихід до влади Олександра III, російсько-японська війна 1904-1905 рр. та революційні події 1905-1907 рр., участь царської Росії у Першій світовій тощо. Він намагається аргументовано довести тезу, що до початку Великої війни 1914-1918 рр. селянство залишалося лояльним до інституту монархії. При цьому селяни вважали правлячу еліту чужорідним елементом тогочасного суспільства, а між нею та іншими верствами населення існувала глибока соціально-економічна і соціокультурна прірва. Ці судження західного дослідника слугують підтвердженням наступної його тези, що радикальні революційні ідеї не набули широкої підтримки з боку селян, оскільки вони пропагувалися діячами, які були вихідцями з правлячих кіл. Це, у свою чергу, породжувало недовіру селян до революційних гасел.

Найбільш цікавим, на наш погляд, є останній параграф дослідження, який стосується Першої світової та її впливу на російське селянство. Геретц цілком справедливо вважає, що Велика війна 1914-1918 рр. була «найбільшим вторгненням модерності у традиційний селянський світ». Тому саме Перша світова, як гадає автор, стала причиною кризи селянської самосвідомості та масштабних перетворень, які сталися з цією соціальною групою у наступні роки. Це участь селян у революційних процесах, що мали місце на територіях колишньої Російської імперії у 1917-1922 рр., масові селянські повстання тощо. До речі, саме війна 1914-1918 рр. і зміни ціннісно-сміслових орієнтирів спричинили те, що селяни тепер не боялися застосовувати насильство не лише у вирішенні конфліктів між собою, але й використовувати проти інших верств тогочасного соціуму.

Звісно, як і в будь-якій монографії, тут не обійшлося без певних огріхів. Закцентуємо увагу тільки на деяких. По-перше, не зрозумілим залишається авторське визначення поняття «селянство». Чіткої дефініції на сторінках книги так і не зустріли. Адже селяни у різних регіонах багатонаціональної Російської імперії відрізнялися за своїм соціальним, економічним та культурним рівнями. Скажімо, селянин, який проживав на польських землях, що були приєднані до складу царської Росії, не нагадував селянина з Центральної Азії чи Далеко Сходу. До того ж ці відмінності накладалися на національні особливості територій імперії Романових. Звісно, читаючи текст ми розуміємо, що під цим визначенням Геретц має на увазі селянську спільноту, яка проживала на білоруських, українських і російських землях у той час. Тому те, що осторонь дослідницького проекту залишилася регіональна специфіка цієї соціальної групи, на наш погляд, є вагомим вадом даного дослідження.

Також у роботі практично не зустрічаються посилання на архівні матеріали, які б стосувалися даної проблеми. Так, автор стверджує, що свою книгу написав на основі інших джерел, у першу чергу, етнографічного матеріалу, мемуарної спадщини тощо. На його переконання, такі матеріали краще репрезентують світогляд і культуру тогочасного селянства. Безумно, західний дослідник має право на такий підхід, проте, на наш погляд, неопубліковані джерела допомогли б більш якісніше проаналізувати той чи інший аспект цієї тематики. Однак навіть такий акцент на етнографічному наративі Геретц не зумів розкрити повною мірою. Такі міркування ми обґрунтовуємо тим, що автор майже не застосував критичного аналізу до використаних документів.

Завершуючи огляд, зауважимо, що монографія зарубіжного історика Л. Геретца є цікавим та оригінальним дослідженням, яке присвячене непересічній проблематиці. До того ж такий авторський підхід та його напрацювання окреслили нові перспективні напрями для подальших наукових розробок. Тому сподіваємося, що ця книга стане у нагоді тим, хто цікавиться історією селянства Російської імперії кінця XIX – початку XX століття.

¹ Osterhammel J. The Transformation of the World: A Global History of the Nineteenth Century. Princeton University Press. 2014. 1192 p.

² Хобсбаум Э. Век Империй. 1875-1914. Ростов-на-Дону. 1999. 512 с.

Наукове видання

Науковий вісник Чернівецького університету імені Юрія Федьковича:
Ч-49 Історія. Чернівці : Чернівецький університет, 2021. № 1. 172 с.
ISSN 2414-9012

Літературний редактор ***Ботушанський В. М.***
Комп'ютерна верстка ***Басараба А. Т.***

Підписано до друку 25.06.2020. Формат 60x84/8.
Папір офсетний. Друк різнографічний. Умов.-друк. арк. 00,0.
Обл.-вид. арк.00. Тираж 100. Зам. ____.

Видавництво та друкарня Чернівецького національного університету.
58002, Чернівці, вул. Коцюбинського, 2.
e-mail: ruta@chnu.edu.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 891 від 08.04.2002.